СЪСТАВИТЕЛИ

ЖАК НАТАН И К. И. ГРИГОРОВ

79/Вш.

ИСТОРИЯ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ УЧЕНИЯ

НАРОДНА КУЛТУРА

II 4991

7013 | 18. XII. 1954 г.

79

ИСТОРИЯ
НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ УЧЕНИЯ

съставил
ЖАК НАТАН
при сътрудничеството на
К. И. ГРИГОРОВ

второ издание

кооп. издателство
НАРОДНА КУЛТУРА

ПРЕДВАРИТЕЛНА БЕЛЕЖКА

Политическата икономия се оформява като наука едва при капиталистическата обществено-икономическа формация. В предишните обществено-икономически формации съществуват отделни икономически теории и възгледи, неоформени още в наука.

Един курс по история на икономическите учения има за задача да обхване както развитието на икономическата мисъл в различните нейни етапи, така също и откъслечните икономически теории и възгледи.

Съставителите на настоящия курс именно си поставят за задача да дадат в съкратена и по възможност в популярна форма историята на икономическите учения и на самата икономическа наука от антично време до наши дни.

При съставяне на курса съставителите са се ползували и са заимствували от следните източници:

1) Бележитото съчинение на Карл Маркс: „Теории върху принадената стойност“ и „Капиталът“, т. т. 1, 2 и 3.

2) История политической экономии — от Д. И. Розенберг.

По всички по-важни и основни въпроси са направени и редица справки в самите оригинални трудове на великите икономисти-класици.

Съчинението на Маркс „Теории върху принадената стойност“ всъщност е една богата енциклопедия и крупна история на икономическата мисъл и на икономическите теории и школи: историческо и логическо изложение на тяхното развитие. Ето защо необходими са специални изследователски и популяризаторски трудове и коментарии върху този труд за пра-

вилното овладяване на огромния материал, изложен в него, и за проучване на този класически източник върху развитието на икономическата мисъл.

Трябва да отбележим, че крупните класически произведения на големите икономисти са съставлявали обект на грижи от страна на видни икономисти и социолози.

Съставителите не претендират труда им да има стойност на оригинално самостоятелно изследване.

Но водейки се от съображения да улеснят студентството и всички интересуващи се от историята на икономическата мисъл, съставиха настоящия курс по история на икономическите учения преди всичко въз основа на „Теориите върху принадената стойност" на Маркс и на труда на известния съветски икономист Д. Розенберг — „История политической экономии".

8 ноември 1946 г.

Жак Натан

К. И. Григоров

ГЛАВА ПЪРВА

ИКОНОМИЧЕСКАТА МИСЪЛ В ДРЕВНОСТТА И ПРЕЗ ФЕОДАЛИЗМА

Икономическата мисъл се появява много преди появата на капитализма. Маркс пише в предисловието към първия том на „Капитала", че „формата на стойността, която получава своя завършен вид в паричната си форма, е много безсъдържателна и проста. И независимо от това човешкият ум напразно търсил да я постигне в течение на повече от 2.000 години."[1] Но не бива да се забравя различието, което съществува в икономиката и класовите отношения на всяка дадена обществена икономическа формация. И с оглед на това не може да се сложи знак на равенство между политическата икономия на античния свят и тази в епохата на капитализма. Икономическите възгледи на мислителите от древността се определят от характера и състоянието на производителните сили през епохата на древността. В античния свят не съществували условия за развиване на цяла система от икономически идеи, за да може да се оформи напълно политическата икономия като наука.

ИКОНОМИЧЕСКАТА МИСЪЛ В ДРЕВНА ГЪРЦИЯ

Най-крупният мислител-икономист в древна Гърция бил Аристотел, но и преди него могат да се намерят редица изказвания върху икономически въпроси в произведенията на мислителите и поетите.

---

[1] К. Маркс, „Капиталът", т. I., предисловие към първото издание.

Омир. В „Илиадата“ и „Одисеята“, поеми, чието авторство се приписва на Омир, има редица икономически мисли, които дават характеристика на епохата. Това е преходна епоха от родовия строй към държавния. Поемата на Омир изобразява бита на родовата аристокрация, която живее в условията на натуралното стопанство. Родовата аристокрация притежаваше богатства в земя, която беше концентрирана в нейните ръце, и натрупани богатства в натурална форма. Омир възпява богатствата на героите си. Но това богатство съществува във формата на коне, бикове и всевъзможен друг селскостопански инвентар. Към богатството той причислява и златото, и среброто само че като метал. Златото и среброто още не играят ролята на пари. В „Илиадата“ се споменава за дворци, пълни с богатства, и за хора, които владеят поля, пълни с пшеница. Монетите са били още неизвестни, но търговията била разменна, както показват следващите стихове: „Оттогава дългокосите гърци почнали да купуват вино; едни за бронз, други за блестящо желязо, трети за кожи на биковете, четвърти за самите бикове, пети за роби!“ В „Илиадата“ се споменава за златото смътно. Казва се само: предмети, направени от злато, сребро, мед и желязо; домове, дворци, разнообразни тъкани от лен, от коприна и пр.[1]

Омир изобразява героите си като богати и благородни. Тези две понятия за него са сродни. Богатият обикновено се възпява като тлъст и с корем. Коремът, казва Маркс, на юг се е смятал като орган на натрупване богатства. Богатите винаги са били изобразявани с голям корем. Маркс казва, че народът оценявал богатия човек по дебелината на неговия корем. Бедните са изобразявани от поетите като слаби, употребявайки този термин като противоположен на тлъст и дебел.

Източниците на богатството, според автора на „Илиадата“ и „Одисеята“, са били три: а) войната; б) данъците от подвластното население и в) отчасти търговията. Войната играе огромна роля в живота на народите в този период, и то главно като средство за грабеж и забогатяване. Забогатяване чрез грабеж през време на война и вземане нови наеми от покореното население се е смятало за нещо съвсем естествено. В епохата на Омир нямаме още презрение към труда, както по-късно при робовладелския строй. Смятало се за нужно да се владее всякакъв род занаяти, но да се живее пък от собствен труд се е смятало естествено за „слабите“, а не за благородните хора.

---

[1] **К. Маркс,** Конспект върху книгата на Морган за първобитното общество. Архив „Маркс и Енгелс“ от 1941 г., стр. 57.

Хесиод (VIII—VII в. до н. е.). Ако Омир изразява интересите на класата на родовата аристокрация, Хесиод, полемизирайки с него, застава на позициите на широките народни маси и изразява техните интереси. Той цени високо труда; развива мисълта, че стопанството се създава и поддържа само от труда. Той рязко осъжда ленивите и всички ония, които искат да живеят от чужд труд. Но любопитно е, че той гледа на труда като на наказание, като на тежка обязаност. Хората са принудени да работят, иначе нямат възможност да живеят. Гърците и много други народности на древността смятали, че някога съществувал „златен век“, когато хората живели без да работят. Това отношение към труда е характерно за общество, в което вече възникнало робството, но още в патриархалната му форма. Тук все още няма презрение към труда, но няма и желание за труд.

Тази борба, която продължава дълго в Гърция през VII—VI в. преди нашата ера с редица революционни преврати, завършила с помитането на родовите организации. Тия революционни преврати са известни в историята под името Закони на Солон и Клистен.

Солон бил избран през 594 г. преди нашата ера за пръв архонт в Атина. Нему било поръчано „да помири народа с аристокрацията“. През това време положението на дребните земевладелци било много тежко; дълговете се увеличавали и народът, за да се спаси, напущал доброволно родината, а много атински граждани се продавали в робство. За да ликвидира с това положение, Солон решил да премахне дълговете.

„Първото революционно мероприятие на Солон било „премахването на дълговете“ (Сейзахтейя). Солон заповядал да премахнат дълговите камъни от нивите, премахнал плащането на дълговете и забранил заробването. Взетите срещу дългове земи били възвърнати на предишните им стопани. Част от гражданите, продадени в робство в чужди страни, били откупени с държавни средства[1]. Солон въвел ново деление на гражданите, според доходите им. Въведени били четири категории граждани: към първата категория спадали всички граждани, които имали от нивите си доход не по-малко от 510 медимни (мерки) ечемик или съответно количество масло или вино. Тази категория граждани се наричали „петстотинмерници". Към втората категория се числили ония, които получавали от нивите си доход не по-малко от 300 медимни. Те се наричали „конници", тъй като имали средства да държат коне и служели в конницата. Третата категория служели в пехотата и имали пълно тежко въоръжение (броня, щит, нож, шлем, меч и копие). Към тая категория Солон причислил ония, които имали доход по-малко от 200 медимни. Тая категория наричали още „зевгити", защото имали средства да притежават чифт волове. Към четвъртата категория били причислени всички ония, които нямали никаква земя. Те се наричали „тети". Останалата част от населението се състояла от метеки, т. е. чужденци, които се занимавали с търговия или занаятчийство в Атина, и от роби, които нямали никакви права. Съответно на имотния си ценз, разните категории граждани заемали съответните държавни служби. Най-висшите държавни служби се давали на първата категория — на най-богатата категория. Измежду тях се избирал архонтът и се попълвал ареопагът. Измежду първите три категории се избирали членовете на създадения от Солон „Съвет на четиристотинте". На четвъртата категория — на тетите — се давало право само да участвуват в народното събрание, и то един вид като съдебни заседатели. Тези били преобразуванията, които Солон въведе в Атина.[2]

Законите на Солон имали огромно революционно значение в Стара Гърция. Според Енгелс „Солон ... наченал редицата на тъй наречените политически революции, и при това с намесване в отношенията на собствеността." На друго място Енгелс пише: „По такъв начин тук в конституцията е въведен съвсем нов елемент — частната собственост. Правата и задълженията на гражданите към държавата почнали да се установяват съобразно големината на тяхната поземлена собственост и колкото повече влияние добивали имотните класи, толкова повече почнали да се изтласкват старите кръвнородствени групи. Родовият строй претърпял ново поражение."[1]

---

[1] Проф. А. В. Мишулин, „Антична история на Гърция и Рим", стр. 59—60.

[2] Пак там.

Според Енгелс „значението на реформите на Солон се състои в това, че те подкопали властта на евпатридите, нанесли един от решителните удари на родовия строй и установили частната собственост като конституционна основа. Реформите на Солон били най-важният фактор за закрепването на Атинската държава, като най-типична от гръцките политически формации. Със своите реформи Солон разчистил пътя за по-нататъшното развитие на робовладелския строй. В това се състои голямото политическо значение на Солоновите реформи."

Но колкото и голямо да е значението на Солоновото законодателство, то било половинчато и не могло да задоволи нуждите на народа. От Солон били недоволни и аристократите, и бедняците. Първите недоволствували, защото се увеличила властта на търговците, занаятчиите и дребните поземлени собственици, а демосът пък бил недоволен, защото не било проведено изравняване в правата и в поземлената собственост. Борбата на партиите продължавала, благородниците се опитвали да си възвърнат старите привилегии и за късо време надделели.

Епохата на Солон е свързана с разлагане на родовия строй и със засилване властта на новата парична аристокрация. Ако Омир възпява силата и могъществото на родовата аристокрация, а Хесиод застава на страната на народните маси, то Солон става изразител на интересите на една нова социална сила, на носителите на паричното богатство, на новата парична аристокрация, която се излюпвала из средата на народа. Тази парична аристокрация водила борба с родовата аристокрация и в тази си борба правила опити да се опре на демоса. Родовият строй, казва Енгелс, е несъвместим с паричното стопанство. Развитието на размяната, появяването на парите и натрупването на парично богатство не можало да не доведе до разслабването на силата и властта на родовата аристокрация и до засилване на носителите на новото парично богатство. Солон става изразител на тия нови социални сили и затова той проявява голям интерес към паричното обращение, търговията и обработващата индустрия.

---

[1] Проф. А. В. Мишулин, „Антична история на Гърция и Рим", стр. 59—60.

В Гърция през времето на Солон се появява частната собственост върху стадата, а заедно с разделянето на труда се появява и засилва и размяната. Продуктите все повече се отделят от самия производител и се превръщат в стока. Заедно с развитието на стоковото производство се развива и властта на парите. Всичко това било несъвместимо с родовия строй, който не познавал нито частната собственост, нито властта на парите, а заедно с това не познавал дълговете, залагането на земя за дългове и заробване на населението. По този начин новото икономическо развитие поражда нови отношения между хората, създава нови длъжности , на мястото на старите родове. Настъпват условията за решителна реформа, а последните не закъсняват да се явят заедно с промените в стопанския живот. В „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ Енгелс пише: „Тъй като родовият строй не могъл да окаже никаква помощ на експлоатирания народ, оставаше да се разчита само на създаващата се държава. И тя действително оказала тая помощ във формата на конституцията на Солон“.

Решителните изменения в стопанския живот доведоха до изострянето на класовите различия. Родовата аристокрация, която господствувала в рода и експлоатирала масата от членовете на рода, не била заинтересована в премахването на родовия строй. Създалата се парична и имотна аристокрация, опирайки се на недоволните и разорени бедняци, повела борба с родовата аристокрация.

Интересна била политиката на Солон в областта на индустрията. На него приписват закона, според който децата не са длъжни да издържат престарелите си родители, ако родителите не са ги научили на някой занаят. Реформите на Солон били насочени към закрепване властта на средните слоеве. Неговият идеал е такъв обществен строй, който не познава ни крайна бедност, ни прекомерно богатство.

Перикъл имал властта в Атина от 445—430 г. до н. е. Той отговорил най-пълно на интересите на демокрацията. През времето на Перикъл били проведени редица обществени мероприятия. Построени били множество храмове и много здания. Атина се превърнала в най-красивия и благоустроен град в цяла Гърция. Всевъзможни професии били привлечени на обществените постройки и всеки работник получавал възнаграждение според квалификацията си. Перикъл още по-енергично развил търговията и паричното стопанство. Всички мероприятия на Перикъл били насочени към намиране средства за съществуване на народа и към разрешение на големите противоречия, пред които била поставена атинската демокрация. Но всички тия мероприятия могли да имат успех докато не били пресъхнали средствата на държавата. Всички били палиативи. Военният разгром на Атина, с който завършили пелопонеските войни, раздрусал икономическите основи на атинската морска държава и довел до кризата на демокрацията.

Ксенофонт (444—355 до н. е.). Повече от две столетия икономическата мисъл в древна Гърция се развивала под знака на прогресивното и демократично направление. Тя станала изразител на новите нужди, които изникнали с развитието на размяната и търговията. Икономическата мисъл през това време отхвърляла икономическата затвореност на натуралното стопанство и се застъпвала за развитието на търговията и размяната. Тя се застъпвала и за грижи от страна на държавата към нуждаещите се граждани. Тази политика могла да се проведе докато имала разцвет атинската демокрация, която се развива и побеждава в тъй наречения Атински морски съюз. В този съюз от градове, начело на които стояла Атина, бил на власт демосът; тук имаме значително развитие на търговията, кредита и дори на банковите операции. Не трябва да се забравя обаче, че тази демокрация била робовладелска демокрация.

Другият съюз от градове бил възглавяван от Спарта. Тук господствувала реакцията, главна роля играела аристокрацията, а търговията и търговското обращение били слабо развити. Борбата между тия два съюза била ожесточена. Разпадането на Атинския съюз, победата на икономически изостаналата Спарта и кризата на демокрацията довежда до обрат в развитието на икономическата мисъл, обрат на страната на икономическата и политическата реакция, защита на натуралното стопанство и господството на аристокрацията.

Ксенофонт защищавал натуралното стопанство и противопоставял селското стопанство на всички други области на стопанството. Тия възгледи били насочени срещу атинската демокрация, която имала курс на развитие на търговията и паричното стопанство. В трудовете си Ксенофонт се стараел да покаже, че благополучието на народа зависи само от земеделието, че земеделието се явява най-надеждната и здрава област на стопанството. Но все пак той смятал, че свободният гражданин и в земеделието е длъжен да се занимава не с прост физически труд — той трябва да остави за себе си надзора и контрола на работата. Ксенофонт поддържал, че физическият труд позори гражданина, осакатява тялото и не му оставя време нито за занимаване с обществена работа, нито за беседи с приятели.

Ксенофонт познавал разделението на труда. Той разделял труда на труд на изпълнителите и труд на ръководителите. Към разделението на труда той прибягвал не от гледище на размянната стойност, а от гледище на потребителната стойност, като подчертавал, че разделението на труда увеличава полезността на предметите. Но той не оставя настрана и ролята на размяната. Подчертавайки, че разделението на труда е по-развито в големите градове и слабо развито в селата, Ксенофонт обяснява това с липсата на пазар в слабо населените места за продуктите от специализирания труд. В такива места се налага да се занимават с няколко занаяти, а в градовете е нужна специализация. У Ксенофонт имаме в зародишна форма теорията на Смит за зависимостта на разделението на труда от размерите на пазара: колкото по-голям е пазарът, толкова по-широки размери приема разделението на труда. Маркс подчертава, че подходът у Ксенофонт е потребителен и натуралистичен.

По въпроса за парите Ксенофонт, казва Маркс, „развива понятието пари в тяхната специфична определеност, форма, в качеството на пари и съкровище" (Маркс „Критика на политическата икономия"). В трактовката на парите Ксенофонт наистина проявява „буржоазен инстинкт".

Платон (427-347 до н. е.). Един от най-големите врагове на демокрацията бил философът-идеалист Платон. Той бил също така враждебно настроен и срещу богатството, което по онова време в Атина приело парична форма. Той презирал бедните и се отнасял враждебно към богатите. Платон дошъл до разбирането за съществуването на бедни и богати: на държавата на бедните и държавата на богатите. „Всеки друг град — казах аз — следва да се нарича не град, а в множествено число — градове, защото, колкото и малък да е той, в него винаги съществуват два града, враждебни един на друг: градът на бедните и градът на богатите, а всеки един от тия два града се дели от своя страна на по няколко града най-малко."[1] Този тезис на Платон за държавата на бедните и държавата на богатите бил насочен срещу Атина, където кипяла борба между плебеите и плутокрацията. Но Платон не възприема и държавата от типа на Спарта, където все повече се налагало паричното стопанство. Изход от кризата, която обхванала Гърция след пелопонеските войни, той намира в идеалната държава, където ще господствува аристокрацията, но аристокрация съгласно неговата идеалистична концепция за духа.

Държавата на Платон се изгражда върху основата на разделението на труда. Всеки в тая идеална държава е способен да упражнява определен занаят и е свързан с другите, защото сам не може да задоволи своите нужди. „Аз мисля, че градът възниква тогава, когато всеки един от нас, като се нуждае от другите, е неспособен да задоволи сам всичките си нужди."[2]

В тази идеална държава Платон различава три основни съсловия (робите не се смятали за съсловие, те са говорящо оръдие на производството): най-ниското от свободните е съсловието на земеделците, занаятчиите, дребните търговци, изобщо всички, които се занимават със стопанската дейност. Всички те съставлявали едно съсловие, макар че имат различни професии. Това съсловие е неспособно, според Платон, да участвува в управлението на държавата. То е длъжно само да доставя средства за съществуване на висшите съсловия. Второто съсловие са военните. Според Платон, в идеалната държава хората се нуждаят от нова територия, а тя може да се завоюва с война. За целите на войната е нужно да има подготвени хора. Това са военните, които представляват отделно съсловие. „Навярно и страната, която досега е била достатъчна за прехранването на по-ранния град, сега от достатъчна ще стане вече малка? — Да — отговори той. — Значи, ние ще трябва да отрежем част от съседната страна, за да имаме достатъчно пасища и орна земя? И нашите съседи ще бъдат принудени, от своя страна, да постъпят също тъй към нас, ако, преминавайки границите на необходимото, те се отдадат на трупане безкрайни богатства? — Това е съвсем неизбежно, Сократе — каза той. — И като последствие на всичко това ние ще воюваме — каза той."[1] Платон отдава голямо значение на съсловието на военните; те са призвани да воюват, те ще трябва да пазят държавата. Това съсловие не може да се занимава със стопанска дейност. В мирно време то трябва да се занимава със спорт, да се развива физически, във военно време да защищава страната и да завоюва нови територии. Занаятчиите не могат да се допускат да стават военни.

---

[1] Платон, „Държавата", цитат по „Предшественици на съвременния социализъм", изд. на „Народна култура", стр. 29.

[2] Пак там, стр. 13.

Най-висшето съсловие — това са философите. Те са призвани да управляват държавата, да издават законите, да възпитават новото поколение в духа на истинската философия, т. е. в духа на идеализма на Платон.

Според учението на Платон висшите съсловия не трябва да имат собственост, те трябва да живеят на комунистически начала. Платон наричат първия теоретик на комунизма, но не трябва да се забравя, че комунизмът на Платон е от особен характер. Неговият комунизъм е потребителен, той не мисли да организира производството на комунистически начала, а се стреми да организира потреблението на комунистически начала. Той смята, че висшите съсловия не трябва да имат частна собственост, частни домове, те трябва да се хранят общо, дори жените и децата им трябва да бъдат общи. „Сега помисли само — казах аз — не трябва ли да бъдат и условията на техния живот следните: първо, никой от тях не трябва да притежава никакво имущество във формата на частна собственост, освен най-необходимото; второ, никой от тях не трябва да има такъв дом, склад, в който да не може да влиза всеки, който пожелае. Що се отнася до такива неща, които са необходими на разумните и храбри воини, те трябва да получават като награда за своите грижи по охраната на града от останалите граждани и в такова количество годишно, че да не са много малко. Те трябва да се хранят в общи кухни и да живеят заедно като на лагер.“[1]

---

[1] Платон, „Държавата", цитат по „Предшествениците на съвременния социализъм", изд. на „Народна култура", стр. 17.

Според комунизма на Платон всички наслаждения на хората трябва да бъдат общи и един човек не трябва да се различава от друг. Комунизмът на Платон се простира само за висшите класи. Простият народ може да има и частна собственост. Този комунизъм е съобразен с нуждите на висшите класи, да бъдат освободени от всякакви грижи във всекидневния живот, за да могат да се отдадат свободно на защитата и управлението на държавата.

В своята теория за разделението на труда, пропита с кастов дух, Платон не позволява да се минава от един занаят в друг. Всеки човек според него е способен само за определена професия. Има хора, които са способни само за физическа работа и срещу труда си получават наемна заплата. „Но аз предполагам, че съществуват още и друг род работници, които по своя ум не са особено достъпни членове на общината, но имат силно тяло, което е способно на труд. Те, продавайки своята работна сила, наричат наемна заплата заплатата, която получават за нея, поради което, според мене, се наричат наемници.“[2]

На търговията Платон гледа като на занаят, с който трябва да се занимават чужденците. Той смята тоя занаят за презрителен и затова атинските граждани не трябва да се занимават с него. Ако някой атински гражданин се занимава с търговия, отначало трябва да му се влияе с убеждение, а след това могат да се вземат и по-строги мерки срещу него. Той различава търговия на дребно и на едро. „Не наричат ли те дребни търговци ония, които постоянно се намират на пазара, за да купуват и продават, а едри търговци ония, които пътуват със стоките си от град на град?"[1] Платон, виждайки, че не може да премахне търговията, препоръчвал с нея да се занимават варварите, живущи в Атина. Платон се изказва против натрупването на парите, бил враг на богатството в парична форма. Той разглеждал парите само като оръдие на размяната и мярка на стойността.

---

[1] Платон, „Държавата“, цитат по „Предшественици на съвременния социализъм“, изд. на „Народна култура“, стр. 16.

[2] Същата книга, стр. 16.

Аристотел (384—322 г. до н. е.). Този велик мислител на древността по-ясно от всички древни мислители виждал, изследвал и систематизирал икономическите явления. Аристотел е въвел термина „икономия"[2], противопоставяйки го на друг термин — „хрематистика". Под първия термин Аристотел разбира богатството като съвкупност от полезни вещи, т. е. потребителски стойности; под втория термин — богатство като натрупване на пари.

Първият вид богатство има, според Аристотел, граници; това е потреблението, което поставя граници на натуралното богатство. Вторият вид богатство, изразено в парична форма, не знае граници. То е безкрайно.

„Истинското богатство — казва Аристотел — се състои от такива потребителни стойности; защото количеството собственост от този род, необходимо за добър живот, не е безгранично. Съществува обаче изкуство за добиване от друг род, което обикновено и съвсем правилно се нарича хрематистика. За последното не съществуват, както изглежда, граници на богатството и собствеността."[3]

И затова, както отбелязахме вече, според Аристотел съществуват две науки: икономия и хрематистика. Първата се занимава с натуралната, потребителната форма на богатството, а втората — с паричната форма на богатството. Разделението на богатството на гореизброените видове е главното в икономическите възгледи на Аристотел.

---

[1] **Платон**, „Държавата", цитат по „Предшественици на съвременния социализъм", изд. на „Народна култура" стр. 16.

[2] Ойкос — стопанство; номос — закон.

[3] **К. Маркс**, „Капиталът", т. 1., 1935 год., стр. 98.

Към хрематистиката, според Аристотел, не се числи цялата търговия, а само едрата. Дребната търговия, която той дели на разменна и стокова, се отнася до икономията. Според Аристотел изходният пункт бил разменната търговия, когато са се разменяли продукти за продукти, но постепенно се появяват парите и разменната търговия се превръща в стокова. Колкото повече пари се натрупват, толкова повече те довеждат до превръщането на стоковата търговия в търговия на едро, т. е. в хрематистика.

Като мислител, Аристотел улавя прехода от формата С—С към формата С—П—С, и от последната П—С—П. Значи, той разглежда икономическите явления не в тяхната статика, а в тяхното развитие. Излагайки възгледите на Аристотел по този въпрос, Маркс пише: „Стоковата търговия (буквално търговията на дребно, и Аристотел взима тази форма затова, защото в нея решаваща роля играе потребителната стойност) по своята природа не принадлежи към хрематистиката, тъй като тук размяната се разпространява само по предмети, необходими за самите тях (покупателите и продавачите). И затова — казва той по-нататък — първоначалната форма на стоковата търговия е била разменната търговия, но с нейното разширение по необходимост изникват парите. С изнамирането на парите разменната търговия неизбежно трябвало да се развива в стокова търговия, а тази последната, в противоречие с нейната първоначална тенденция, се превърнала в хрематистика, в изкуство да се правят пари. Хрематистиката се различава от икономията по това, че „за нея обращението е източник за богатството". Цялата тя е построена върху парите. Защото парите са началото и краят на този род размяна. Затова богатството, към което се стреми хрематистиката, е безгранично."[1]

Хрематистиката се свежда към създаване на богатство, непознаващо граници. Като средство за постигане на тая цел служат парите, които се използуват за получаване на нови пари. Най-пълно това се проявява в лихварството и затова Аристотел осъжда лихварството още по-решително от търговията, считайки лихварството явление, противно на природата.

---

[1] Маркс, „Капиталът", т. I, изд. 1930 год., стр. 98.

В методологията на Аристотел решаваща роля играе противопоставянето неестественото на естественото. Икономията е естествена, хрематистиката е неестествена. Използуването на парите като мярка на стойност и оръдие на обращението е естествено, използуването им като стойности, пораждащи нова стойност, е неестествено. Мислителите на древността са смятали за естествени само тия отношения, които са отговаряли на натуралното стопанство и осъждат стоково-паричните отношения като неестествени.

С тази мярка на противопоставяне естественото на неестественото Аристотел пристъпва и към анализа на стоката. Той пише: „Употреблението на всяко благо е двояко. Първото е присъщо на вещите като такива, второто — не; така например обувката може да служи за обуване на краката и за размяна. Едната и другата са потребителни стойности обувки, защото дори този, който разменя сандала за каквото и да е, от което той се нуждае, например за храна, се ползува от обувката като обувка. Но това не е нейният естествен начин на употребление. Защото тя съществува не за размяна."

Под естествения начин на употребление на вещите Аристотел разбира само непосредственото употребление, което е присъщо на натуралното стопанство.

Аристотел обаче вниква дълбоко в природата на размяната. Анализирайки размяната, той разкрива в нея израза на равенството и си поставя въпроса откъде се получава равенството на различните предмети в процеса на размяната? Как могат различни вещи да бъдат еднородни и равни? Аристотел не могъл да разкрие основата на това равенство, но неговата заслуга пред политическата икономия се състои в това, че той видял и поставил проблема за равенството на предметите в процеса на размяната. При разрешаването на този въпрос Аристотел е на погрешен път. Той идва до извода, че парите правели стоките еднородни и равни, т. е., че стоките стават равни едни на други вследствие това, че всички те се изравняват в парите. Той не разрешава проблема. Той само установява, че стоките са еднородни, тъй като те са еднородни в своето парично отражение. Маркс ценил високо анализа на Аристотел за размяната и обяснява защо при условията на античното стопанство този анализ не е могъл да бъде доведен до края, т. е. не е могла да бъде разкрита истинската основа за равенството на разменяемите стоки. „Това е възможно — пише Маркс — само в такова общество, където стоковата форма е обща форма на продуктите на труда, а следователно отношенията на хората едни към други като стоковладетели се явяват господствуващи обществени отношения. Гeният на Аристотел се разкрива именно в това, че в израза на стойността на стоките той открива отношението на равенството. Само историческите граници на обществото, в което той живял, са му попречили да разкрие в какво именно се състои в действителност това отношение на равенство."[1]

ИКОНОМИЧЕСКАТА МИСЪЛ В ДРЕВНИЯ РИМ

За да стане ясно развитието на икономическата мисъл в Рим, трябва накратко да се запознаем със социалния и икономическия строй на стария Рим. Робството в Рим достига много по-големи размери отколкото в Гърция. Древният Рим стана господар на почти целия тогавашен свят. От малка държава, каквато е бил примерно в V и IV в. до н. е., Рим се превърна в гигантска държава, която погълна всички по-големи и по-малки съществуващи тогава държави. По изказванията на Енгелс, в Рим имаме същия процес на превръщането на родовия строй в държавен, както това стана и в Гърция, като патриархалното робство се превърна в антично робство и при големи размери. Войните доставяли огромно количество роби; само в отделни райони робите наброявали понякога по 150, 200 хиляди души. По пазарите се продавали десетки хиляди роби.

Но докато в Гърция робите се вербували из средата на по-назадничавите племена, които обкръжавали Гърция, Рим завоювал не само варварски страни, но и народи, стоящи в културно отношение по-високо от него. Сред римските роби се намирали и доста представители на интелигентските професии: лекари, поети, художници и др. В Рим гледали на робството като на естествено и законно нещо. На войната римляните гледали като на източник за забогатяване, а главната част на богатството, добито посредством войната, били робите. Отношението към робите в Рим било много по-жестоко отколкото в Гърция. Робите били превърнати не само в просто оръдие на производството, но и средство за наслаждение; достатъчно е да споменем за гладиаторските боеве.

---

[1] К. **Маркс**, „Капиталът", т. I, стр. 21-22.

Робите реагирали на тия жестокости и на тежките условия за работа с масови бягства, с частични акции срещу робовладелците и с масови бунтове и въстания. Достатъчно е да споменем за въстанието на Спартак, което прие големи размери и раздруса цялата римска империя. Въстанията носели стихиен характер. Техният идеал бил да извоюват такава свобода, каквато имали свободните римски граждани. В повечето случаи въстаниците мечтаели за връщане назад към идиличния живот на първобитния родов строй. Но като резултат от тия въстания на робите имаме разклащане на римската империя и с това се допринася твърде много за унищожението на античния начин на производството.

Процесът на бързото разложение и западане на римската империя се започва към края на съществуването ѝ. Робският труд става нерентабилен; едрите латифундии не могли да осигурят работна ръка за стопанствата си. Самите робовладелци, притежатели на големи латифундии, разделили земята на малки парцели. Създали се тъй наречените колони и системата на колоната. Колоните били нещо средно между арендатори и крепостни. Те били закрепени към даден парцел земя. Те били длъжни да го обработват, а част от дохода отдавали на владетеля на земята.

Освен робовладелци и роби в стария Рим съществувала и голяма социална група от лумпен-пролетарии. Разорените селяни и граждани не могли да намерят работа никъде и ако те не се превръщали в роби, превръщали се в маса от лумпен-пролетарии, които нищо не работели и живели от подаяния. При победата на капитализма лишените от средства за производство и оръдие на труда дребни производители от града и селото се превърнали в пролетарии, които участвували в процеса на производството. При условията на римското общество разорените дребни производители в града и селото били излишни за производството, те били изхвърлени из кръга на стопанската дейност. При капиталистическия строй работниците са подложени на експлоатация и чрез труда си създават богатство за други. В древния Рим превърнатите в лумпен-пролетарии граждани били заставени да водят паразитен живот. Процесът на превръщането на дребните производители в лумпен-пролетарии бил много дълъг в Рим. Голяма роля за това играли войните. Като участвували във войните, дребните производители се разорявали, били принудени да задлъжняват към кредиторите и след това ставали плячка на лихварите и богатите земевладелци, които, бидейки в тила, използували войната за свое лично забогатяване. В древния Рим класовата борба приемала формата на борба между длъжниците и кредиторите и тази борба, според Маркс, завършва с гибелта на длъжника-плебей, който се замества от роба.

Зачатъци на икономическа мисъл. Преходът на римляните от родовия строй към държавния бил завършен още в тъй наречения царски период (758—510 г. до н. е.). Деленето на населението по родове било заменено с ново делене — по имуществен ценз, по размера на богатството на разните слоеве на народа. Създава се нов ред, който, по думите на Енгелс, протича през цялата история на римската република. В рамките на този строй се развива борбата между патриции и плебеи за държавни постове и за участие в ползуването на държавни земи. През този период патрицианската аристокрация се превърна в нова класа от едри земевладелци и парични магнати, които погълнали постепенно цялата земя на разорените от военна служба селяни. Тия огромни земи се обработвали с помощта на роби. Войните обезлюдили Италия и открили пътя не само за императорската власт, но и за нейните приемници — германските варвари.[1]

---

[1] Енгелс, „Произход на семейството, частната собственост и държавата.“

В рамките на този строй се развиват първите икономически възгледи на римляните. Един от ярките представители на икономическата мисъл през тази епоха бил Катон Стари (234—149 до н. е.). Той сам бил крупен земевладелец и владетел на роби. Според Катон най-идеалното стопанство е това, което обслужва своите собствени нужди. На икономически език това значи — стопанство, което създава предимно потребителни стойности. Трябва да се продават само излишъците, а да се купува само това, което не може да се произведе в собственото стопанство. Катон смятал, че стопанин, който води собствено стопанство, трябва да продава повече, а да купува по-малко. И затова той давал предпочитание на скотовъдството пред земеделието, защото първото дава повече излишни продукти за продаване отколкото второто.

Катон бил известен и с методите, които изработил за воденето на робовладелското стопанство. Той препоръчвал специална система за експлоатацията на робския труд: с каква храна да хранят робите, как да ги държат в подчинение. Според него робите не трябвало да бъдат единни: необходимо било между тях да има раздори, за да не замислят заговори срещу господарите си. Чрез жестока експлоатация на робския труд той се стремял да увеличава богатството си, да създава образцово робовладелско стопансто, което да произвежда колкото може повече продукти, защото за него богатството се състояло, преди всичко, от натрупани потребителни стойности.

Братя Гракхи. През епохата на Гракхите се завърши процесът на оформяването на новата класа на едрите земевладелци и на паричната аристокрация. Но заедно с това през тази епоха имаме засилване на процеса на масово разорение на селяните. И ето защо през това време аграрният въпрос изпъкнал с всичката си острота. Създало се цяло движение, свързано с имената на братята Гракхи. И двамата братя (Тиберий 163—132 г. пр. н. е.) и Гай (154—122 г. пр. н. е.) били народни трибуни и излезли с искането за аграрни реформи. В античния свят имаме своеобразно състояние на аграрния въпрос. Тоя, който е лишен от земя, се лишавал и от възможността да работи. Намирането на земя осигурявало работа на обезземлените селяни. Земята се добивала посредством завоюване на нови територии, но тия нови земи, които формално принадлежали на всички римляни, се превръщали в собственост на едрите земевладелци. Братята Гракхи излезли с искането: 1. Държавата да се задължи да се грижи за бедните граждани. За това било нужно: първо, да се установи максималният размер на земята, която трябвало да бъде съсредоточена в ръцете на отделни лица, и, второ, обществените и държавните земи, които били завладени по незаконен начин, трябвало да бъдат иззети и раздадени на малоимотното население. Младият брат Гай издигнал искането държавата да даде на гражданите не само земя, но и средства за производство за нейната обработка. Гракхите издигали искането за преселването на малоземлените и безземлените селяни в други части на римската империя, където имало свободни земи. В искането на братята Гракхи нямало нищо социалистическо, но за тази епоха те станали изразители на интересите на най-революционната демокрация, която се застъпвала за удовлетворението на най-насъщните нужди на народа.

По-късно с аграрния въпрос се занимавали и редица други писатели-агрономи: Варон, Колумелла и др. Колумелла живял в I в. от н. е. Той развил теорията за устойчивостта на дребното земеделие. За епохата на Колумелла тази теория била прогресивна. Едрите латифундии се обработвали чрез робския труд, а последният бил най-малко производителен. Трудът на свободните дребни производители бил много по-производителен от труда на робите.

Цицерон Марк Тулий (117—44 г. до н. е.). Народното движение се сливало с надигането на селяните. Селяните участвували в армията на Спартак и се борили заедно с робите. Селяните се борили за земя, а робите — за свобода. Тия движения не довеждат до унищожение на римската робовладелска държава, но спомогнали за разложението на нейните основи. На класата на едрите земевладелци и на лихварите бил нанесен силен удар; тая класа не могла вече сама да управлява и ето защо републиканският режим бива заменен с императорския. Но класата на земевладелците и паричната аристокрация държали все още здраво за властта. Най-яркият представител на тая класа бил знаменитият оратор на древността, съвременникът на Цезар — Цицерон. Последният бил ярък защитник на оптиматите и злобно настроен против плебеите. Неговите знаменити речи против Катилина са наситени със злоба срещу народните маси.

Цицерон високо издигал едрото земевладение. Само че, за разлика от Катон, той не се застъпвал за затвореното самозадоволяващо се селско стопанство. Времето на Цицерон било друго. Римската империя, която обединявала много области и провинции, не могла да живее без търговия и търговски капитал. Лихварството и едрата търговия станали източник за забогатяване на римската аристокрация.

Цицерон бил защитник на търговията на едро и се отнасял презрително към търговията на дребно, като я смятал за занятие на плебеите.

Сенека Луций. За историята на икономическите учения Сенека е интересен с тезиса, който издигал, че по природа хората са равни; те са станали неравни по силата на обществените отношения. В своето писмо за сравствеността Сенека бичувал римския робовладелски строй с неговата алчност и с грабежа на земя и величаел онзи ред, при който хората били равни и живеели щастливо от даровете на природата. „И ако бог би разрешил някому да се заеме с уреждането на земните работи и да дарява хората с обичаи, кой би избрал други обичаи, освен ония, които съществували, както казват, тогава, когато... селяните не се трудили да орат и не е било позволено да се дели или обсипва с камъни полската шир: реколтата била общо благо и в изобилие. Земята раждала всичко, макар че никой не я безпокоял. Има ли по-щастливо от онова поколение хора? Те се ползували общо от благата на природата. Нейното майчинско покровителство било достатъчно, за да бъде осигурено притежаването на обществено богатство. Нима не съм прав, когато наричам най-богато онова поколение, сред което не може да се намери нито един бедняк? В тоя прекрасен строй се промъкнала алчността. В стремежа си да натрупа нещо за себе си и да го присвои, тя превърнала всичко в чуждо, а необходимото ограничила в най-тесни граници; тя създала бедността и в стремежа си към него изгубила всичко."[1] Идеите на Сенека за равенство го довели до отричане на робството, което било вече пречка за икономическото развитие на материалните производителни сили.

Лукреций Кар (99—55 г. до н. е.). В своята знаменита книга „За природата на предметите" той изложил в стихотворна форма материалистичната философия на Епикур. За историята на икономическите учения е интересен опитът му да представи развитието на обществото като непрекъснат естествен процес. Интересен е възгледът на Лукреций за тъй наречения „златен век". И гърците, и римляните представлявали първобитното съществуване като златен век, като щастлива младост на човечеството. Лукреций издигнал друго положение: младостта на човечеството не принадлежи към златния век, тъй като човек по онова време бил подтиснат от природата. Лишен от оръдия на труда, той водел зверunited подобен живот. Само със създаването на нови оръдия за производството той започнал да придобива господство над природата. И оттук изводът за златния век не зад нас, а пред нас.

ИКОНОМИЧЕСКАТА МИСЪЛ В РАННАТА ЕПОХА НА ХРИСТИЯНСТВОТО

В периода на упадъка на римската империя в нейните недра се развивали новите форми на феодалното стопанство. Колонатът се явява предвестник на новия преход от робовладелското стопанство към феодалното. В същия тоя период се изграждала и нова идеология, нова икономическа мисъл, преходна от античната към феодалната. В това отношение заслужават да се отбележат възгледите върху стопанския живот на първите идеолози на християнството.

Августин Блажений (353—430 г.). Най-яркият изразител на новите икономически възгледи бил Августин Блажений. В античния свят трудът бил презиран, защото смятали, че той е присъщ само на робите. Друго отношение към труда имали християнските писатели от разглежданата епоха. В коментариите си към библейския разказ за сътворението на света Августин Блажений казва, че още в първия момент от сътворението на света бог дал на човека заповед да се труди. Само че, според Августин, трудът не бил тогава бреме, а удоволствие. У Августин физическият труд е на такава почит, както и духовния труд. Но-най-високо Августин поставил труда по обработването на земята. Той наричал земеделието „най-чистото от всички изкуства“. Говорейки за почетните занаяти, той никога не забравял да спомене за занаятите на селяните.

---

[1] „Предшественици на съвременния социализъм", стр. 38—39.

за труда

Към търговията Августин се отнасял другояче. Този занаят не фигурирал в дългия списък на занаятите, достойни за човека. Според Августин задачата на търговеца се състояла в това: да купи евтино и да продава скъпо. А тъй като това било явен порок, то всеки, който искал да бъде справедлив, трябвало да въстава против това.

а търг

На Августин се приписва идейната борба против робството. Това е коренно погрешно. „Задачата на черквата — казва Августин — не е в това да освободи робите, а в това да ги направи добри.“

робств

ИКОНОМИЧЕСКАТА МИСЪЛ ПРИ ФЕОДАЛНОТО ОБЩЕСТВО

Феодализмът се зароди в недрата на робовладелския строй в периода на неговия упадък. В „Немската идеология“ Маркс пише за причините за изникването на феодализма: „Феодализмът не е бил пренесен в готов вид от Германия; неговият произход се корени във военната организация на варварските войски през време на самото завоюване, която само след завоюването, вследствие въздействието на заварените в завладените страни производителни сили, се развила до действителен феодализъм.“

Феодализмът е нова обществено-икономическа формация, която се различава от предшествуващата робовладелска обществено-икономическа формация по това, че създаде нови отношения във владеенето на собствеността и нови условия за развитието на материалните производителни сили. „При феодалния строй за основа на производствените отношения служи собствеността на феодала върху средствата за производство и неговата непълна собственост върху работещия в производството крепостен селянин, когото вече феодалът не може да убива, но когото той може да продава и да купува. Наред с феодалната собственост съществува едноличната собственост на селянина и занаятчията върху средствата за производство и върху своето частно стопанство, основано върху личния труд“ (Сталин, „Кратък курс“, стр. 126).

Личната заинтересованост на крепостните селяни върху своето частно стопанство послужи като мощен стимул за тласкане напред развитието на материалните производителни сили. Селянинът, работейки определено време на феодала, имал възможност през останалото време да работи за себе си, а това го карало да бъде заинтересован в резултатите на производството. При робовладелския строй робът никак не бил заинтересован в резултатите на производството и не се стараел да издигне на по-висока степен условията на производството. Принуждението и насилието са карали роба да работи. Но настъпи време, когато насилието не можеше да дава резултати, трябваше да се разчита на личната заинтересованост, каквато робът нямаше, и затова феодалът напуща роба и предпочита да има работа с крепостния селянин, който освен на феодала работи и на себе си, значи, има лична заинтересованост към труда. По този повод Сталин казва: „Новите производителни сили изискват работникът да има някаква инициатива в производството и наклонност към труда, заинтересованост в труда. Поради това феодалът напуща роба като незаинтересован в труда и съвсем безинициативен работник и предпочита да има работа с крепостника, който си има свое стопанство, свои оръдия за производство и който има известна заинтересованост в труда, необходима за да обработва земята и да плаща на феодала в натура от своята реколта“ (Сталин, „Кратък курс“, стр. 126—127).

При феодализма господствува в основата си натуралното стопанство. Стопанството на феодала е трябвало да бъде затворено в себе си, самозадоволяващо се сто-

2. извъникономическо насилие
3. Ср. за пр. в ръцете на хората
4. ниска техника

панство, откъснато от външния свят. Освен това за феодализма е характерно извъникономическото насилие. Селянинът е трябвало насила да бъде прикрепен към земята на феодала, иначе феодалът не би могъл да си осигури необходимите работни сили за стопанството. Ленин дава следната характеристика на феодализма: „Първо, господство на натуралното стопанство. Крепостното имение е трябвало да представлява от себе си самозадоволяващо се затворено цяло, което се намира в много слаба връзка с останалия свят. Второ, за такова стопанство било необходимо непосредственият производител да бъде снабден със средства за производство изобщо и по-специално със земя. Недостатъчно било той да бъде прикрепен към земята, защото иначе на помещика не са гарантирани работни ръце. Условие за такава система на стопанството е личната зависимост на селянина от помещика. Ако помещикът не би имал власт над личността на селянина, той не би могъл да застави да работи за него човек, който си има отделно парче земя и води свое стопанство. Необходимо е следователно „извъникономическо насилие". И накрая, четвърто условие и следствие от описаната система на стопанството е била твърде ниската и изостанала техника, защото воденето на стопанството било в ръцете на дребните селяни, задавени от нуждата, унижени от личната зависимост и умственото невежество (Ленин, „Развитие на капитализма в Русия").

Иерархия.

Феодализмът е немислим без иерархия. „Иерархията — пише Маркс в „Немската идеолегия" — е идеалната форма на феодализма."

Основният признак, по който се различава феодалната собственост от античната и съвременната частна собственост, е иерархическата ѝ структура. Тая иерархическа структура се състои в това, че всички земевладелци са свързани един с други с иерархически отношения, съставлявайки своеобразна „обществена пирамида".

Над всички стоял кралят, който в най-развитите феодални правови системи се считал главен собственик на цялата земя в кралството. От него получавали земята си феодалите от висш ранг, магнатите на кралството (херцози, графове, барони). От тия последните получавали земя феодалите от по-долен ранг — васалите и подвасалите, феодалното рицарство. На най-долното стъпало стояли крепостните селяни и ония, които били зависими от феодалите.

Характерен белег на феодализма била и връзката между поземлената собственост и политическото господство по отношение на прикрепеното към земята население. Всяко по-едро феодално стопанство било в същото време и политическа клетка на феодалното общество, начело със сеньора, или един вид малка своеобразна държава. От иерархическото обединение на такава „държава“ се състояла феодалната държава като цяло.

Феодалното общество в Западна Европа в своето развитие преминало три основни стадии.

1. Епохата на ранното средновековие (от V в. до половината на IX в.) се характеризирала с ниско равнище на развитието на производителните сили и с липса на разделение на труда между града и селото. Почти напълно господствувало натуралното стопанство — всяко стопанство произвеждало за удовлетворяване на своите собствени нужди и тия на феодала. Съществувала размяна само на излишъците на производството.

Такова равнище на общественото развитие се създало след падането на римската империя, като резултат на революцията на робите и на варварските завоевания. През тази епоха малко по-малко във всички страни на Западна Европа се създали феодални отношения.

2. Разцвет на феодализма (от средата на IX в. до XV в.). Тая епоха се характеризира с повишаване равнището на развитието на производителните сили и с разделението на труда между града и селото. Занаятите започнали да се съсредоточават в градовете, като се издигнали специални занаятчийски и търговски центрове. Започнали да се създават по-главните нации на Западна Европа. Държавният строй малко по-малко приема формата на съсловна монархия със зачатъци на представителства на държавните съсловия, във формата на парламент (Англия), генерални щати (Франция), кортеси (Испания) и т. н.

3. Епоха на първоначалното натрупване на капитали и разложение на феодализма (XVI—XVIII в.). Тя се характеризира с това, че в недрата на феодалното общество се заражда и развива манифактурното произ-

водство. Развиващите се през тоя период в недрата на феодализма стоково-капиталистически отношения довели полека-лека до избухването на буржоазни революции в редица страни, които довели до ликвидирането на крепостничеството и на феодално-абсолютическата държава.

Основната клетка на феодалното общество през X—XI в. е феодалното имение, което се самозадоволявало не само икономически, но и политически, защото всяко имение било в същото това време и своеобразна държавица.

Феодалното общество от X—XI в. се разделяло рязко на две класи. Във всяка страна ние виждаме от една страна класата на едрите земевладелци, подразделена на две съсловия: военна аристокрация и духовенство, и от друга страна — крепостните селяни, или зависимото от феодалите селячество.

Техниката на селското стопанство през тая епоха била много неразвита и селяните живеели много оскъдно и мизерно. По-голямата част от селяните били прикрепени към земята. По своето юридическо положение крепостният селянин през средновековието заемал средно положение между роба и свободния човек.

Сеньорът обединявал в замъка си други феодали, които образували около него нещо като дружина. Военните, които заобикаляли сеньора, били свързани с него с военна клетва за вярност.

Задълженията на васалите към сеньорите били много тежки. Васалът нямал право да говори и да върши неща, които биха увредили материално и морално сеньора. Той бил длъжен да отговаря материално за сеньора и във време на война да стане заложник за него. Той бил длъжен да ходи на война при зова на сеньора, да организира отбраната и да държи гарнизони в тоя или оня замък.

Всички тия и много други задължения васалите изпълнявали трудно. Те били давани под съд и осъждани да им се отнемат правата и феодите.

Ако периодът от началото на средните векове до XI в. може да се разглежда като период на оформяване на феодализма, времето от XI и XV в. е период на пълното развитие на феодализма в Западна Европа. През периода на най-висшето развитие на феодализма в

Европа се създават предпоставките за новия период — тоя на разложението на феодализма и зараждането на капитализма. Тоя последен етап в развитието на феодализма започва от края на XV в. и завършва с Великата френска революция.

Ранното средновековие се характеризира с ниско равнище на развитие на производителните сили и с господство главно на натуралното стопанство. Индустриалната дейност, като правило, още не се отделя от селскостопанската.

Но това не значи, че търговия и размяна никак не съществували. В Европа през ранното средновековие търговията била предимно търговия с източните страни. Търговците доставяли на Запада предмети за разкош, а получавали от западните страни сурови материали и роби. Тая търговия се намирала в ръцете на източните търговци. Внасяните стоки се употребявали от аристокрацията и висшето духовенство. Вътрешната търговия била незначителна и се съсредоточавала главно на панаирите. Търговията в повечето случаи била свързана с грабежи. Такава била търговията на италианските търговски градове Венеция и Генуа.

От началото на XI в. в Европа може да се говори за начало на обществено разделение на труда и за развитие на вътрешния пазар в Европа. На сцената на европейската история излизат градовете.

На тия три стадии от развитието на феодализма, когато господствуват съвсем първобитни условия на производство, когато пазарните отношения са много слабо развити, феодалът получава доходът от земята във формата на рента от работа. Крепостният селянин през известна част от деня или седмицата работи за феодала, а през останалата — за себе си. През това време, когато работи за феодала, той изпълнява своите повинности към господаря на земята, към която той е прикрепен, и създава рента във форма на обработване. Тази форма на рентата е характерна за ранния стадий на феодализма. Втората форма на рентата е тази, която се плаща в продукти. Крепостният селянин дава част от продуктите, които се добиват като резултат от неговия труд, на феодала. На места тая част достига до половината от продукта (на исполица), на някои места и повече от половината. И тази форма на рентата е характерна за ранния период на феодализма. Третата форма на рентата при феодализма е паричната рента. Тя е господствуваща в периода на разложението на феодализма. С появата на паричната рента се създават условия за разлагане на натуралните отношения и за прехода към стоково-паричните отношения в селското стопанство.

През средните векове също така липсвали условия за изникването и развитието на икономически идеи. Ролята на главна спирачка тук играели тесните рамки на средновековието и затвореният характер на феодалното стопанство. Изказванията върху икономическите явления, които датират от средните векове, имат в повечето случаи етичен характер.

[illegible]

Основният въпрос на каноничното право, който имал решително значение също тъй и в икономическата наука, бил въпросът за justum pretium, въпросът за „справедливата цена“. Съгласно черковното правило, формулирано от Тома Аквински, забранявало се вземането на лихва, тъй като парите, както това учил още Аристотел, са безплодни. Каноните се отнасяли отрицателно също тъй и към търговията, която преследвала само печалба и разрушавала свещените традиции, старите обичаи, нравствеността. Те издигали в идеал средновековното градско стопанство, където занаятчията сам, или с един-двама калфи и чираци, изкарвал със собствен труд средства за съществуване. За своя труд той имал право на „справедлива цена“, на такава цена, която възнаграждавала неговия труд, но не повече. Строгите цехови ограничения защищавали интересите на потребителя, но главно те защищавали интересите на занаятчиите от конкуренцията. Те гарантирали на занаятчията еднакви условия с тия на другите членове на еснафа при купуването на суровите материали и при продажбата на стоката и поддържали търсенето и предлагането на такова равнище, че цената на продукта съответствувала на изразходвания труд.

В по-късното средновековие се създали вече условия, които противоречели на учението на каноните. С развитието на търговията се създавали условия за пласирането на парите в големи търговски предприятия. Когато търговията надраснала рамките на търгуването на дребно, парите не изглеждали вече безплодни и станали самостоятелен източник за забогатяване. Забраната да се взема лихва станала вече несправедливо ограничение, което породило пречка за влагането на натрупаните пари във все по-развиващата се международна търговия. По тоя начин, благодарение на изменилите се условия, се появила опозиция срещу учението за безплодността на парите, което забранявало да се взема лихва, създала се нова литература, в която се възхвалявала търговията като източник на богатство.

Но и тая литература носила в основата си етичен, морализаторски характер. В противовес на учението за несправедливостта да се взема лихва, тая нова литература се стремела да оправдае вземането на проценти, като се опирала на това, че заемодавецът, давайки парите си под лихва, търпял загуба или губел от печалбата. През късното средновековие представителите на паричния и търговския капитал се опитвали да оправдаят вземането на проценти като възнаграждение за загубата или за неполучената печалба.

Но в късното средновековие станала цяла икономическа революция, свързана с откриването на Америка и морския път за Индия. Под влиянието на тия промени хегемонията в морската търговия преминала от бреговете на Средиземно море към Атлантическия океан. Венеция и Генуа отстъпили търговското си значение на Испания и Португалия.

Но най-голямо събитие бил големият наплив на благородни метали от новооткритите земи в Европа (Испания и Португалия). Разходите за производството на злато и сребро от новите залежи били значително по-малки отколкото на това от европейските залежи. Стойността на благородните метали спаднала, а стойността на всички стоки се повишила. Вследствие на това се появила обща скъпотия. Последната се увеличавала още повече от намесата на държавата. Многобройните войни в тая епоха били свързани със завладяването на колонии. Държавата изпитвала голяма нужда от пари. За да задоволи тия нужди, тя се ползувала от правото си да сече монети. Последните се обезценявали и съдържали все по-малко количество метал, и цените на стоките се повишавали съответно с намаляването на стойността на сечените пари.

Злато и сребро можело да се внася само от колониите. Който владеел тях, можел да разчита на голямо богатство. От друга страна колониите доставяли многожеланите предмети за разкош, ароматични вещества и пр., за които в Европа плащали доста скъпо. Търговията вземала големи размери. Станало ясно, че само чрез търговия могат да се спечелят големи богатства. Големите търговски компании в Англия и Холандия се занимавали не само с търговия, но и със завладяване на нови земи. Ученията за „безплодността" на парите и за вредата от търговията станали по тоя начин изживени идеологии. И ако в средните векове търговията била само търпима и изпъквала като по-малоценна от селското и занаятчийското производство, които единствено имали нравствено оправдание, сега търговията изпъквала за представителите ѝ и за цялата епоха като единствен източник на богатство.

В Англия настъпили и други събития вследствие увеличеното търсене на английската вълна и английските платове. Земевладелците намерили за по-изгодно да превърнат земите си в пасбища. Това довело до известното изгонване на селяните от земите им.

Всички тия събития в стопанския живот поставят пред мислителите въпроса за причините на тия явления. Така се туря начало на причинното обсъждане на въпросите, начало на научното изследване в областта на стопанските проблеми. Отсега нататък не се задава на първо място въпросът съответствуват ли икономическите явления на християнския или на друг морал, и въпросите за несправедливостта да се взема процент и за безплодността на парите отпадат от страниците на сериозните научни изследвания. Сега се занимават с причините за тия явления, а наред с това и с мерките, които трябва да се вземат, за да се намалява бедствието. Икономическата политика започва да се гради върху икономическата теория.

Първата система от възгледи в областта на икономическата наука е тая на меркантилистите. Последните били в повечето случаи практически дейци и техните теории имали за цел да налагат едни или други държавни мерки за покровителствуване на търговията и на местната индустрия.

В развитието на меркантилизма се очертават две главни направления. Първото от тях — ранният меркантилизъм, е свързан с тъй наречената теория на паричния баланс, която обхваща съвкупността от препоръчаните мерки за привличане на златото в страната и за предпазване от износ на благородни метали. Второто направление е свързано с теорията на тъй наречения търговски баланс. Развитият меркантилизъм допуска износа на благородни метали от страната, само че търговската политика е насочена към това, щото износът на стоки от страната да превишава вноса, т. е. да има активен търговски баланс, обезпечаващ свободния приток на благородни метали в страната. Теорията на търговския баланс е изразена в следната мисъл: „. . . Всеки случай не трябва да се купува повече от чужденците, отколкото им се продава, защото това би значело ние да обедняваме, а те да богатеят. Съотношението между това, което купуваме от чужденците, и това, което им продаваме, е търговски баланс.“ Тази мисъл за пръв път се среща в съчинението на Бекон (1615 г.). Търговският баланс е показател на това дали забогатява страната или обеднява.

Представата на меркантилистите за притока на печалбите във формата на приток на пари имала реална почва в тогавашната действителност — XVII и XVIII в. в. били време на приток на големи количества благородни метали от Америка в Европа. Тия метали попадали преди всичко в Испания, владетелка на американските колонии, и оттук отивали в най-търговските и индустриални тогава страни — Англия, Холандия, посредством търговията им с Испания. За страните, които нямали собствени рудници, външната търговия, и по-специално активният търговски баланс, бил средство за привличане на благородни метали, а последните тласкали неимоверно напред развитието на индустрията.

Епохата на меркантилизма е епоха на най-силното развитие на мореплаването и корабостроителството. През тая епоха съществува активна колониална политика. През времето на развития меркантилизъм се образуват грамадни търговски компании за търговия с колониите. Една от тия могъщи компании е Остиндийската.

Мен, един от най-ярките представители на късния меркантилизъм и най-горещ привърженик на теорията на активния търговски баланс, се изказва против ограниченията да се изнасят парите от страната. Той смята, че притокът на благородни метали в страната ще се увеличи, когато има активна външна търговия.

Едно от най-важните мероприятия в епохата на меркантилизма е „навигационният акт“ на Кромуел от 1651 г. Според него никакви стоки не могат да бъдат внасяни или изнасяни от Англия другояче, освен от англичаните и от английските кораби; нито едно лице, което не е английски поданик, не може да бъде търговец или манифактурист в колониите; никакъв колониален продукт не може да бъде изнесен на друго място, освен в Англия; и чуждите продукти английските колонии могат да получават чрез Англия и на английски кораби.

Писатели, които писали за меркантилизма през XVII и XVIII в., в. има много. В Англия практическите проблеми и проблемите на търговския баланс са разработени в съчиненията на Мен, Модисон и Чайлд (XVII в.). По-критическо отношение и склонност към теоретични размишления имаме при мислителите от втората половина на XVII в. — Пети, Лок, Норс и др. — и писателите от XVIII в. — Джемс Стюарт и Юм. В Англия меркантилистичното учение достигнало най-голямото си развитие. От другите страни следва да споменем Италия, която дала редица известни меркантилисти, които разработили теорията за парите: Даванцати (XVI в.), Сера и Мантьопари (XVII в.), Галиани, Белот и Дженовези (XVIII в.).

В настоящия труд е разгледано учението на двама английски меркантилисти — Стафорт, от ранния период, и Мен, от по-късния период. Икономистите от периода на разпадането на меркантилизма — Пети, Лок, Юм, Норс, Стюарт — са разгледани в отделна глава, макар че по своите възгледи те не се освобождават напълно от духа на меркантилизма. Френските меркантилисти и техните възгледи, известни под името колбертизъм, по името на френския меркантилист Колберт, са разгледани в главата за физиократите, където даваме кратък преглед на развитието на икономическата мисъл във Франция.

Настоящият труд обхваща развитието на икономическата мисъл от меркантилистите до периода на упадъка на класическата школа: меркантилистите, предшествениците на класиците, главно Смит и Рикардо. Развитието на икономическата мисъл след Рикардо до наши дни е предмет на втора книга.

ГЛАВА ВТОРА

ПОЯВА И РАЗВИТИЕ НА МЕРКАНТИЛИЗМА

[illegible]

Под меркантилизъм се разбира както особена система на икономическа политика, така и система от икономически възгледи — особена доктрина. В действителност меркантилизмът е и едното, и другото. Да се спрем преди всичко на меркантилизма като особен род икономическа политика. Не трябва да се забравя, че меркантилизмът, като практика, предшествува меркантилизма като особена икономическа доктрина.

Икономистът Янжул, в труда си върху английската свободна търговия, пише: „При царуването си Ричард II (1377 — 1405) се обърнал към Лондонския Сити с въпроса — какви мерки трябвало да се вземат, за да се предотврати западането на английското благосъстояние. Отговорът на търговците гласял: „Ние трябва да се стараем да купуваме от чужденците по-малко, отколкото им продаваме.“ В тоя отговор се съдържа цялата програма, която по-късно става доктрина и която изигра голяма роля в цялата стопанска история на страната. От тоя принцип се ръководело ранното законодателство на Англия. То преследвало двояка цел: отначало да привлече колкото се може повече монети от чужбина, а след това да се употребят всички усилия, за да се задържат парите в страната.“[1]

По онова време Англия имала нужда от пари и отговорът на лондонските търговци до краля се намира във връзка с тия нужди. Той не е продиктуван от някакви теории, а отговарял на конкретните, реални нужди на страната. След време меркантилната практика намерила израз и в законодателството и се превръща в теоретична система. Наистина законодателството се развивало в продължение на няколко века в направление на меркантилизма, и оттук се създала илюзията у някои икономисти, че законодателството се ръководело от някакви дадени, установени теории. Забравя се, че самото икономическо развитие е вървяло в определена насока, която ориентирала и развитието на икономическата политика в определено направление. При меркантилизма, както това вече подчертахме, икономическата практика и политика предшествуват политическата икономия, т. е. теорията.

---

[1] Янжул, „Английская свободная торговля“, стр. 5.

Каква била практиката на меркантилизма? Обикновено различават две фази в развитието на меркантилизма — ранен меркантилизъм и развит меркантилизъм. И единият, и другият придавали решаващо значение на парите, а се различавали, първо, по методите и начините за добиването и запазването на парите и, второ, че отношението към парите при развития меркантилизъм не било вече така непосредствено и първобитно, както при ранния меркантилизъм.

Парите, според Маркс, по своята природа са злато и сребро, макар че златото и среброто не са пари. Една страна, тръгнала по пътя на размяната на стоки, трябва да има благородни метали, чието количество трябва да расте с растежа на стоковото обращение. Кредитът по онова време бил много слабо развит — повечето от сделките ставали в наличност. При това не бива да се забравя, че кредитът не измествал парите, а само намалявал относително необходимото им количество. Ето защо грижите за привличане на благородни метали и за задържането им в страната ставали насъщни грижи на държавната власт. Само с икономически мероприятия не можело да се привлича в страната нужното количество злато и сребро — трябвало да се вземат административни мерки, за да се задържа златото и среброто в страната. В Англия, в епохата на ранния меркантилизъм, тия мерки се свеждали до: първо, контрол на английските търговци и, второ, контрол над чуждите търговци. Английските търговци в чужбина можели да купуват само в определени, тъй наречени, места за складиране. В тия места, съобщава Янжул, английски търговци доставяли свои обикновени стоки: вълна, кожи, олово, риба и пр. и от чужденците получавали в замяна необходимите продукти, в повечето случаи манифактурни За да извличат полза от тая търговия и за да могат да я контролират, били създадени особени корпорации, които изпълнявали две задължения: първо, да наблюдават за правилното събиране на митата от износа на вълната и, второ, да следят за това, щото част от изплатените пари при всяка отделна сделка да се състои от чуждестранни пари или метали, които се внасяли в Англия[1]. По тоя път се решавала задачата за привличане на благородни метали в страната. Парите били нужни не само за обслужване на стокообмена, но и за кралската хазна.

Всеки читател ще си зададе въпроса — защо част от парите трябвало да се заплатят с чуждестранни пари? Отговорът е много прост — защото в онова време голяма част от английските монети били фалшифицирани и не е имало никакъв смисъл да се внасят отново в страната. Контролът над търговците-чужденци, които търгували в Англия, бил още по-сложен. Според Янжул чужденец, който пристигал в Англия, бил длъжен да отиде по най-краткия път до монетния двор, за да размени парите си, или пък да отиде при един от кралските чиновници, които се занимавали с размяна на пари, за да размени чуждестранните си пари за такова количество английски, каквито му давали. И ако след това намирали в него чуждестранни пари, които той нямал намерение да разменя, те се изземвали в полза на хазната, а сам търговецът бивал подлаган на строго наказание.

От тия сделки държавната кралска власт имала голяма полза. Хазната, която имала нужда от пари, разменяла непълноценни монети за пълноценни и при размяната хазната извличала големи печалби. Английските непълноценни монети налагали като пълноценни не само на английските поданици, но и на чужденците. В средните векове — пише Янжул — само с една кралска заповед било възможно да се даде на монетите такава цена, която не отговаряла на вътрешната металическа стойност на монетата. Ето защо много често самите правителства прибягвали към фалшифицирането на парите, което, както споменахме, ставало, за да се извличат сигурни доходи за кралската хазна, която се нуждаела от пари.

---

[1] Янжул, „Английская свободная торговля“, стр. 6.

Освен това чуждите търговци нямали право да изнасят вън от Англия парите, получавани от продаването на своите стоки. Те били принудени да закупуват английски стоки. За тая цел били създадени два закона — законът за изразходванията и тоя за следенето. Първият налагал на чужденците да изразходват получаваните пари от сделките в Англия, за закупване на английски стоки. За да се следи за това, хазаинът на чужденеца бил длъжен да следи за всички негови сделки и за начина на изразходването на получаваните пари и да следи главно чужденецът да не изнася парите зад граница. Такова било детинството на английския капитализъм. Това положение е характерно за ранния стадий на меркантилизма. При по-развитите икономически отношения, които настъпили в Англия по-късно, налагала се и необходимостта от по-развита икономическа политика.

Развитият меркантилизъм се появил в периода на широкото развитие на търговията, когато се появила манифактурата и се развил кредитът. Започнала епохата на тъй нареченото натрупване на капитала. При тия изменили се условия на стопански живот по-ранншните ограничения не могли да имат вече сила. Гонитбата за злато и сребро продължавала, но методите се изменили. При новите условия парите проявявали напълно функцията си на капитал, а парите, както е известно, могат да бъдат капитал само в движение и затова те не бива да бъдат стеснявани. По-ранншният девиз — повече да се продава, по-малко да се купува — не съответствувал вече на новите условия.

Изменили се по това време и отношенията към производството. За по-ранншната, сравнително не широка търговия, достатъчно било дребното производство. При разширените възможности на търговията трябвало да се развива производството в по-голям масщаб. Поощрявало се вече манифактурното производство. Заедно с появата на едрото манифактурно производство възникнал и работническият въпрос. От работниците се изисквала повече работа, а им се заплащало по-малко за труда. Меркантилизмът приел вече вид не на търговска политика, а на индустриална. И затуй редица изследователи на тая епоха третират меркантилизма направо като индустриална политика.

Някои икономисти се обявяват и против определението, което Адам Смит дава за меркантилизма: „Различието в постепенното развитие на благосъстоянието, в различни времена, у различните народи, е породило две противоположни системи на политическата икономия, за средствата за забогатяването на народа. Едната може да се нарече меркантилизъм (търговска), а другата — земеделска система."[1]

Против това определение на Смит се обяви навремето известният теоретик на протекционизма в Германия Фридрих Лист, с когото се солидаризира и историкът на политическата икономия Онкен. Последният писа: „По справедливата забележка на Фридрих Лист тъй наречената система на меркантилизма с по-голямо право може да се нарече индустриална система, отколкото система на самия Смит."[2]

Прав е бил, разбира се, Адам Смит, а не протекционистите Фридрих Лист и Онкен. Индустриалната политика в епохата на развития меркантилизъм била насочена към същата цел — да се развива производството на стоки, за да се разширява търговията, да се завоюват външни пазари и да се привлекат повече пари в страната. Ако за ранния меркантилизъм била характерна формулата П (пари) — С (стока) — $П^1$ (повече пари), за развития меркантилизъм е характерна формулата П—С... П... $С^1$... $П^1$. Значи, имаме пари, след това — стока, имаме пари — производство на стоки в разширени размери, с цел да се добият повече пари. Производството в случая не може вече да се пренебрегва. Но производството все още е необходимо условие за развитието на обращението, което се счита истинският източник на богатството.

– примат
обръщението

---

[1] Смит, „О природе и причинах богатства народов", кн. V., стр. 224—225.

[2] Онкен, Истории политической экономии до Адама Смит, стр. 153.

Меркантилизмът бил икономическата политика на търговския капитал, чиято историческа мисия била да очисти пътя за индустриалния капитал. Когато мисията на търговския капитал завършила, меркантилизмът се превърнал от фактор, който съдействувал за икономическото развитие, в негови окови. Тогава се появила и опозицията против меркантилизма както в политиката, тъй и в теорията.

Редица изследователи, като Онкен, Маслов и др., виждат в меркантилизма само система от мероприятия от икономико-политически характер. Други пък автори не правят разлика между теоретичните възгледи на меркантилизма и практическата страна на тая система. Всъщност меркантилизмът трябва да се разглежда едновременно и като система от практически мерки, които провежда държавната власт, и като теория. Прав е Карл Маркс, когато пише: „Първата теоретична разработка на съвременния способ на производство — меркантилната система — имала за изходен пункт на своето изследване процеса на обращението в този вид, както той се обособил в движението на търговския капитал и затова тя обхващала повърхността на явленията отчасти затова, понеже търговският капитал бил първата свободна форма на съществуването на капитала изобщо, отчасти и вследствие онова преобладаващо влияние, което той оказва върху феодалното производство в първия период на преврата, в периода на изникването на съвременното производство. Истинската наука за съвременната икономия започва от времето, когато теоретичното изследване преминало от процеса на обращението към процеса на производството."

От тия изказвания става ясно, че меркантилизмът дал първата теоретична разработка на съвременния начин на производството, но в същото време Маркс ясно подчертава, че действителната наука започва от това време, когато теоретичното изследване преминало от процеса на обращението към процеса на производството.

За меркантилистите предмет на изследването е процесът на обращението. Методът им се състои в описване на наблюдаваните явления и отчасти в класифициране, в определяне на последните — задача чисто практическа.

Меркантилната система е предистория на политическата икономия, както епохата на търговския капитал е предистория на съвременния начин на производство. Политическата икономия става наука, първо, от момента, когато изследването се прехвърля от областта на обращението в областта на производството, и, второ, когато се създала нейната основа, т. е. трудовата теория за стойността. На физиократите се пада заслугата за пренасянето на изследването от областта на обращението в областта на производството, а началото на трудовата теория за стойността поставя Вилям Пети, икономист от епохата на разложението на меркантилизма.

За да станат още по-ясни възгледите на меркантилизма, ще се спрем на двама представители на тая школа, единият — изразител на идеите на ранния меркантилизъм, а другият — на развития меркантилизъм.

Вилям Стаффорт (1554—1612). В 1581 година в Лондон излязло съчинението „Критическо изложение на някои оплаквания на нашите съотечественици". Това съчинение било подписано с инициалите С. Ф., а изложението е дадено във форма на диалог, в който участвуват представители на разни слоеве на населението: рицар, търговец, занаятчия, фермер, богослов. Последният представлява централна фигура и в своите изказвания изразява мнението на автора и основните идеи на съчинението.

Съчинението на Стаффорт излязло на бял свят в разгара на аграрната революция, която започнала в Англия още през XV век, и в епохата на големия прилив на благородни метали от новооткритите земи — особено от Америка в Европа. Трябва да се напомни, че в онова време нашироко се практикувала системата на фалшифицирането на монетите от кралете. Аграрната революция довела до обезземляването на селяните и до преминаването от земеделието към овцевъдството. Главната причина за това било развитието на търговията с вълна и покачването на нейната цена, а прииждането на нови благородни метали в страната и фалшифицирането на парите имало като последица повишаване на цените на всички стоки — обща скъпотия. Покачването на цените на стоките довело пък до поскъпване на работната сила, т. е. до повишаване на номиналната работна заплата.

В оплакванията си действуващите лица от разглежданото произведение се обвиняват едни други в причините за общото бедствие. Рицарят казва: „Вие, мой съсед земеделец, вие, господин търговец, и вие, мой добър бакърджия, като другите занаятчии можете сравнително леко да защитите интересите си, защото колкото по-висока става цената на всички предмети, в сравнение с ония цени, които са съществували по-рано, толкова по-високо покачвате цените на вашите стоки и продуктите на вашия труд, който вие продавате. Но ние нямаме нищо подобно, което бихме могли да продадем на повишена цена и по тоя начин да уравновесим загубата, която търпим от купуваните продукти.“ Фермерът се оплаква на земеделеца главно от превръщането на нивите в пасбища за овцете. „Тия овце са причина за всичките наши злини: за тях се разрушават цели стопанства, които доставяха по-рано най-различни продукти. Сега навсякъде — само овце и овце.“ Търговецът и занаятчията хвърлят вината върху работниците за високата цена на труда. Богословът се издига над всички съсловия и развива идеите на меркантилизма от ранния период. Главната негова грижа е задържането на парите в страната. Той се безпокои най-вече от това, че от страната се изнасят пари. До идеите за търговския баланс той още не достига. Той протестира против появяването на фалшифицирани пари на пазара, които по своето тегло не отговарят на редовните монети, които се изземват от обращение или бягат в чужбина.

Стаффорт виждал в политиката на фалшифицирането на парите причина за поскъпването на стоките. Той се обявил и за протекционизма, против внасянето на стоки от другите страни, особено такива стоки, които могат да бъдат произведени в Англия. Вносът на стоки бил свързан с износа на пари. Той се обявил против износа на вълна и внасянето на манифактурни стоки, които се изработват от същата тая вълна. Той бил за това, щото платовете да се изработват в самата Англия. Главната причина за тия изказвания на Стаффорт била свързана с централната негова идея за задържането на парите в страната. Като продавала вълна и купувала манифактура на по-скъпи цени, Англия изнасяла повече пари в чужбина, отколкото внасяла при продажбата на евтината вълна.

Друг представител на меркантилизма, само че от развития етап, е Томас Мън (1571—1641). Негова е книгата под заглавие „Съкровището на Англия във външната търговия, или балансът на външната търговия". Томас Мън бил голям търговец и един от директорите на Остиндийската компания и се смята за автор на теорията за търговски баланс и представител на развития меркантилизъм. Мън не бил против изнасянето на парите. Напротив, той се обявил против забраната на износа на пари. Той бил за активна външна търговия, за такава търговия, която ще има като последица повече износ отколкото внос. Мън казвал: „Средството за увеличаване на нашето богатство и на нашите съкровища е външната търговия, при която ние винаги трябва да се придържаме о следните правила: ежегодно да продаваме на чужденците стоките си на по-голяма сума от оная, за която ние купуваме техните стоки. Да предположим, че нашето кралство има в излишък олово, вълнени платове, желязо и други местни продукти и ние всяка година изнасяме тоя излишък в чуждите страни за една сума от 2.200.000 фунта стерлинги. С това ние имаме възможност да купуваме от чужбина стоки за наше употребление, да речем за 2.000.000 фунта. Тогава кралството става по-богато за една година с останалите 200.000 фунта стерлинги, които могат да бъдат върнати в страната като пари."[1]

Мън отъждествявал богатството на страната с парите. Активната външна търговия за него била средство за добиване на средства, които ще увеличат количеството на парите вътре в страната. Неговите възгледи били по-широки. Те били свързани с интересите на „Остиндийската компания". Тая компания изнасяла големи количества пари в Индия, но в същото време тя внасяла много повече пари от Индия в Англия. Като изхождал от опита на Остиндийската компания, Мън писал: „Най-изгодната търговия на Англия е търговията с Ост-Индия. Чрез посредничеството англичаните получават по-големи изгоди от индийските стоки отколкото самите индийци." Търговията в Индия била транзитна. Стоките, които се купували в Индия, се продавали в другите страни. Англичаните печелели и като купувачи, и като продавачи, защото търговията с индийските стоки била монополизирана от Англия.

---

[1] Янжул, „Английская свободная торговля", стр. 76.

Мън се обявил против мерките, които стеснявали износа. Той искал да се намалят митата за изнасяните стоки — в противоположност на ранните меркантилисти, които били за високи цени. Той се обявил за ниските цени, които да конкурират на външния пазар. Обявил се и против фалшифицирането на монетата. Искал да се поощрява развитието на индустрията и да се засили износът на индустриалните стоки. Той се обявил за развитието на параходното дело и доказвал голямата полза от износа на английските стоки с английски параходи. По всички въпроси той изхождал от интересите на крупния търговец. Това се вижда най-добре от възгледите му за транзитната търговия. Последната той считал за най-изгодна, защото тя донасяла най-голяма търговска печалба в пари.

Трудът на Мън представлява значителна крачка напред в сравнение със съчинението на Стаффорт. И двамата са меркантилисти, но се намират на различна степен от развитието на английската икономика в епохата на търговския капитал. Ако Стаффорт доказва необходимостта от задържане парите в страната, Мън доказва противното — необходимостта от износ на пари от страната, особено за целите на транзитната търговия. Изнасяне на пари, за да се осигури по-големият им внос — такова е учението на автора на „Съкровището на Англия във външната търговия“. На това учение била подчинена и теорията му за търговския баланс и за курса на ценните книжа. Тия теории имали за задача да докажат безполезността и дори вредността на изкуствените мерки за задържане на парите в страната.

ГЛАВА ТРЕТА

РАЗПАДАНЕ НА МЕРКАНТИЛИЗМА И ВЪЗНИКВАНЕ НА КЛАСИЧЕСКАТА ШКОЛА

УЙЛЯМ ПЕТИ — ОСНОВАТЕЛЯТ НА СЪВРЕМЕННАТА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ (1623—1687)

Основателят на съвременната политическа икономия — Уйлям Пети, е един от най-гениалните и оригинални икономисти-изследователи. Това е оценка, която Карл Маркс дава за Пети. Обаче не всички историци на политическата икономия са съгласни с тая оценка за творчеството и заслугите на Пети. Онкен например заявява: „Политическата аритметика на Пети (така е озаглавен един от трудовете на Пети) е всъщност статистика, а не политическа икономия в пълния смисъл на думата."[1] В тая оценка на Онкен няма нищо за учудване. Съвременните официални икономисти, които отричат отдавна трудовата теория за стойността, не могат да дадат правилна характеристика на основателя на тая теория. Но понеже Пети не може да бъде съвсем зачеркнат от списъка на икономистите, Онкен е принуден да заяви, че в ново време Пети може да се смята като предшественик на последователите на тъй наречената обективна теория, или на теорията за разходите. Вярното е обаче, че Пети е основател на политическата икономия и един от най-талантливите и гениални икономисти-изследователи. Но преди да се спрем на творчеството на Пети, основател на теорията за трудовата стойност, нека видим социално-икономическата основа, върху която изникна тая теория.

---

[1] Онкен, „История политической экономий до Адам Смита".

Още в главата за меркантилизма ние видяхме, че търговският капитал подготвя ред предпоставки за съвременния начин на производството и че в началото самото производство, в съвременната му форма, се развива под знамето на търговския капитал. Преминати са цял ред етапи, за да се дойде до прехода от търговския капитал, живущ в сферата на обращението, към индустриалния капитализъм.

Преходът към едрото производство се рисува по следния начин от Карл Маркс: „Преходът става по три начина: първо, търговецът направо става индустриалец; това е случаят с ония области на индустрията, основани на търговски начала, които разчитат на нуждите из областта на разкоша, област, в която, заедно със суровия материал, търговецът внася от чужбина и работници, както в XV век в Италия — от Цариград. Второ, търговецът превръща в наемници дребните занаятчии или направо купува от самостоятелния производител. Номинално той го оставя самостоятелен и неговият начин на производство остава непроменен. Трето, индустриалецът става търговец и непосредствено произвежда в големи размери за търговия."

За унищожаване командуващото положение на търговския капитал решаващ е третият начин, т. е. когато индустриалецът ставал търговец и непосредствено произвеждал в големи размери за търговия. Обращението ставало един от моментите на производството и по разни линии започнала критика на меркантилизма. Подложено било на ревизия разбирането на меркантилистите за ролята на парите, за обращението като източник на богатство, и най-важното — започнали да се търсят вътрешните икономически закономерности, т. е. зад видимите неща започнали да се търсят действителните. От момента, когато обращението станало само един от моментите на производството, то престанало да бъде самостоятелно явление. Ключът за разбиране на явленията, които стават в процеса на обращението, започнал да се търси вече в производството. Това е накарало Уилям Пети да търси основите на пазарните цени, наричани от него естествени цени, в труда. С това той поставил основите на трудовата теория за стойността.

[illegible] индустриализъм [illegible] 270

С търсенето основите на пазарните цени Пети поставя осн. на трудовата т. за ст.

ЖИВОТ И ДЕЙНОСТ НА УЙЛЯМ ПЕТИ

Уйлям Пети живял в един от най-бурните периоди на английската история. XVII век бил за Англия век на революция и контра-революция и политическият строй се стабилизирал едва към края на века. Ожесточената борба, която започнала в началото на XVII век (в 1603 г., след смъртта на кралица Елисавета) между парламента, поддържан от народа, и кралската власт, завършил със свалянето на последната и убиването на Карл I (1649 г.) Създала се република, но фактически цялата власт се съсредоточила в ръцете на Оливер Кромуел, който станал диктатор в Англия. След неговата смърт (1658 г.), неговите наследници не успели да задържат властта и в 1680 година свалената династия се реставрирала и на английския престол се качил Карл II. Реставрацията, която не траяла дълго време, била пълна с борби и интриги, които завършили с бягството на Яков II (който сменил на английския престол своя брат Карл II). На вакантния престол парламентът възкачил Вилхелм Орански. Това събитие историците наричат безкръвна революция, извършена в 1688 година. Вилхелм Орански получил властта от парламента при определени условия: да царува, но да не управлява — властта си оставала в ръцете на парламента.

По онова време властта на парламента означавала власт на новата социална класа — буржоазията, която била достатъчно закрепнала, и власт на ленд-лордовете. Народните маси си оставали в разбито корито. Излъгани в надеждите си, те разбирали, че вадят кестени за други. Но из средата на народа все пак отделни единици сполучвали да се издигат до високо обществено положение. Към такива единици принадлежал и Уйлям Пети.

Пети се подвизавал с успех не само в храма на науката, но и в тоя на Мамона. Родил се в бедно семейство на дребен занаятчия, той умрял като пер на Англия и като голям милионер. С голям успех той се занимавал със спекулация, но с още по-голям успех участвувал в ограбването на ирландските инсургенти, като личен секретар на управителя на Ирландия — Хенрих Кромуел (син на Оливер Кромуел). По време на реставрацията Пети служил на династията на Стюартите.

[illegible]

Званието „пер“ той получил от реставраторите. На наследниците си Пети оставил грамадно богатство и титли, а на науката — ценни произведения. Той бил един от най-образованите и талантливи хора на своето време. Историкът на политическата икономия Онкен се отзовава така за него: „Рядко се среща човек така многостранен. Лекар по образование, той бил последователно математик, музикант, земемер, корабостроител и пр.“

МЕТОДЪТ НА ПЕТИ

Опозиционното отношение на Пети към меркантилизма като теория се проявява преди всичко в неговия метод. Методът му, както сам той се изразява, не бил традиционен. И действително Пети скъсал с традициите. Методът на меркантилистите бил описателен: събиране на факти и изясняване на емпиричната връзка между тях. Авторът на „Политическата аритметика“ заявил, че иска да се възползува само от аргументите, взети от преживения опит, и разглеждал такива причини, които имали действително основание в природата. Пети въвел в политическата икономия метода, който се прилагал в естествените науки. Той дал на тоя метод и математически форми. Като виждат преди всичко последното, много автори не виждат истинската природа на Пети и в негово лице сочат само емпирик, който ратувал за точно наблюдение (при помощта на статистиката), за точно наблюдение на фактите и за тяхното описание при помощта на статистическия метод. Разбира се, вярно е, че Пети искал точни наблюдения, но не по-малко е вярно и това, че той широко се ползувал от научната дедукция за обяснение на наблюдаваните явления, за разкриване на тяхната същност. Пристъпвайки към изучаването на рентата, Пети заявява: „Преди да разгледаме рентата, ние трябва да се опитаме да обясним тайнствената природа както на паричната рента, наречена процент, така и на рентата на земята и къщите.“ За Пети въпросът се свеждал, както отбелязва един историк на политическата икономия, до същността на явленията, а не до самите явления. Да се разкрие същността на явленията или тяхната тайнствена природа, както се изразявал Пети, било невъзможно без абстракции, което заменя микроскопа и химичните реактиви.

Пети разкрил, първо, че същността на явленията и самото явление не са тъждествени; второ, че изследването не е достатъчно да разкрие същността на явлението, а трябва да показва още и как се появява последното. У Пети ние имаме първите опити за прилагане на метода, който намира своето по-нататъшно развитие у физиократите и у английските класици, особено у Рикардо.

ТЕОРИЯТА НА ПЕТИ ЗА СТОЙНОСТТА

Пети различавал естествена цена и политическа цена (истинска пазарна цена). Под естествена цена той разбирал фактически стойността. Как той определял стойността? В едно от своите произведения той определя стойността на стоките със сравнителното количество труд, което се съдържа в тях.

„Ако някой може да получи от перуанска почва и достави в Лондон една унция сребро в същото това време, в течение на което той може да произвежда един бушел жито, първата представлява от себе си естествена цена на другата; ако, благодарение на нови, по-богати мини, той бъде в състояние така леко да добие две унции сребро, както по-рано една — житото ще бъде пак така евтино при цена 10 шилинга за бушел, както по-рано е било при цена 5 шилинга. Да допуснем, че производството на един бушел жито изисква толкова труд, колкото производството на една унция сребро."

Такъв бил, според Пети, действителният, а не мнимият път за определяне цените на стоките. Вторият пункт, който подлежал на изследване, бил определянето на стойността на труда: „Законът (законът за определяне на работната заплата) би трябвало да осигури на работника само средства за живеене, защото, ако на работника позволяват да получи два пъти повече, той ще работи два пъти по-малко, отколкото би могъл да работи, а това за публиката означава загубване на същото количество труд."

Това място от произведението на Пети следва да се разбира така: Ако работникът получава стойност 6 часа за 6 часа труд, той ще получи два пъти повече от това, което получава сега (когато му се дава стойност 6 часа за 12 часа труд). Тогава той ще почне да работи само 6 часа.

По тоя начин стойността на труда се определя от необходимите за живота средства за съществуване. Работникът е производител на принадена стойност и доставчик на принаден труд само затова, защото той е принуден да употреби цялата си годна за работа работна сила, за да може да получи само необходимите средства за съществуване. Дали ще бъде евтин или скъп неговият труд, зависи от две обстоятелства: от природното плодородие и от размерите на издръжката (нуждите), които се определят от климата. „Естествената евтиния и скъпотия зависи от това, дали по-малко или повече ръце са нуждни за удовлетворяването на естествените нужди: така — житото ще бъде по-евтино, ако един произвежда за десетина, отколкото ако той може да снабди с жито шестима; по тоя начин хората трябва да изразходват повече или по-малко, в зависимост от климата.“

За Пети принадената стойност съществува само в две форми: във формата на рента от земята и на парична рента (процент или лихва). Последната той извежда от първата. За него, както по-късно ще видим това, и за физиократите първата е истинска форма на принадена стойност. В своето изложение той рисува рентата не само като излишък, който се създава от труда, употребен свръх необходимото количество, но като излишък на принадения труд на самия производител, който остава след като се пресметне неговата заплата за погасяване неговия капитал.

Тъй като, според Пети, стойността на житото е определена от съдържащото се в него работно време; тъй като рентата, според него, е това, което остава от продукта, след като се пресметне работната заплата и семената, то тая рента се равнява на принадения продукт, в който се овеществява принаденият труд. Рентата включва в себе си и печалбата и последната не е още отделена от рентата. След това Пети поставя също тъй сполучливо въпроса: „На какво количество английски пари може да се приравни по своята стойност това жито или тая рента? Аз отговарям — на такова количество пари, което в течение на едно и също време ще добие някой друг, след като се пресметнат разходите за производството, ако той изцяло се отдаде на производство на пари. Т. е. да предположим, че някой друг се отправя за страната на среброто и добива там тоя метал, изчиства го и пръв го доставя на мястото, където се произвежда житото, сече от това сребро монети и т. н. . . Да предположим, че по-нататък тоя индивид, в течение на това време, което той посвещава за добиване на сребро, получава също средства за своето съществуване (храна, дрехи и пр.), тогава среброто на единия трябва да е равно на стойността на житото на другия: ако първият има например 20 унции, а последният 20 бушела, тогава унцията сребро ще представлява от себе си цената на един бушел жито.“ Пети определено подчертава, че различните видове труд нямат никакво значение — всичко зависи само от работното време. „Ако производството на среброто би изисквало по-голямо умение и би било свързано с по-голям риск отколкото производството на жито, то като резултат всичко би се свело към същото. Да допустнем, че 100 души произвеждат в течение на 10 години жито и че същото количество хора, за същото време, са заети в производството на сребро. Тогава чистият остатък на добитото сребро е и цената на всичкото събрано жито, и равни части на първото ще съставляват цената на равни части на второто.“ Включвайки по тоя начин печалбата в рентата, която тук е равна на пълната принадена стойност, и след като намира паричния израз на рентата, Пети пристъпва с не по-малко гениалност към определяне паричната стойност на земята. Като свежда рентата до принадения труд и следователно до принадената стойност, Пети обяснява, че стойността на земята не е нищо друго, освен капитализирана рента, т. е. определена сума годишни ренти или сума от ренти за определено число години. Всъщност рентата се капитализира и изчислява като стойност на земята по следния начин: един акър дава ежегодно 10 фунта стерлинги рента. Ако нормата на лихвения процент е равна на 5, то 10 фунта-стерлинги представляват процент на капитал от 200 фунта-стерлинги. И тъй като при 5% процентите заместват капитал за 20 години, то стойността на един акър би била равна на 200 фунта стерлинги (20. X. 10), Значи, капитализацията на рентата се определя от размерите на процента. Ако процентът е равен на 10, рентата представлява процент на капитал от 100 фунта-стерлинги, или на сумата от десетгодишна рента. Но тъй като Пети изхожда от рентата на земята като всеобща форма на принадената стойност и включва в нея и печалбата, той не може да приеме процента и капитала за дадена величина и е принуден да изчислява процента от самата рента като особена форма. Той постъпва в тоя случай също тъй, както и Тюрго. Но как да се определи сумата на годишната рента, която образува особената стойност на земята? Всеки даден човек е заинтересуван да купи толкова годишни ренти, колкото години може да живее той сам и неговото близко потомство, колкото живее средният човек — дядо, баща и пр., а това, по английска оценка, е 21 години. Ето защо за него няма никаква стойност това, което надминава 21 години, и затова той заплаща usus fructus 21 години и това съставлява стойността на земята. Така Пети остроумно излиза от затрудненията, но при това остават в сила многочислените обстоятелства: че, първо — рентата, като израз на съвкупната селскостопанска принадена стойност, е извадена не от почвата, а от труда; тя е излишък, който остава, след като се пресметне онова количество труд, което е необходимо за поддържане живота на работника, и че, второ, стойността на земята не е нищо друго, освен откупена за определено число години рента — такава превърнатата форма на самата рента, в която принадената стойност (или принаденият труд), например за 21 години, представлява стойността на земята. Стойността на земята не е нищо друго, освен капитализирана рента. Така Пети прониква дълбоко в същността на въпроса.

От гледището на купувача на рентата (т. е. на купувача на земята), рентата се явява във вид на процент, който неговият капитал носи, а в тая си форма рентата става съвсем неясна и изпъква като процент от капитала. Определяйки по тоя начин стойността на земята и стойността на годишната рента, Пети е вече в състояние да обяви паричната рента като второстепенна форма на рентата. Процентът се определя тук от цената на рентата, в същото време, когато цената на рентата или покупната стойност на земята, обратно, се определя от процента. Но това е напълно последователно, защото рентата се представя като обща форма на принадената стойност, от която паричният процент се отделя като второстепенна форма.

У Пети ние за първи път намираме понятието за диференциалната рента. Той я обяснява не от различното плодородие на различните късове земя от еднаква величина, а от различното им положение, от различното разстояние от пазара при еднакво плодородие на парцелите, което е един от елементите на диференциалната рента. Той пише: „Както силното търсене на пари повишава процента, така силното търсене на жито повишава неговата цена, а следователио и рентата от земята, на която расте житото, и, в заключение, повишавасе цената на самата земя. Ако например житото, от което се храни Лондон или която и да е армия, трябва да се превозва от места, които се намират на 40 мили далеч, то житото, което расте само на един километър далеч от Лондон, или от мястото, където квартирува тая армия, ще донесе толкова свръх своята естествена цена, колкото съставляват разходите по превоза на 39 мили. По тоя начин в по-близко населените места, за препитанието на които са нужни големи райони, земята носи на това основание не само по-висока рента, но струва по-голяма сума годишни ренти, отколкото земи от също такова качество, но намиращи се на отдалечено място.“

Пети споменава също и за образуването на втората диференциална рента, за различното плодородие на земята и следователно за различната производителност на труда на количества от равни участъци земя. Следователно Пети е излагал диференциалната рента по-добре от Адам Смит. Пети се стреми да намери естественото отношение на равенство между земята и труда. „Нашите сребърни и златни монетѝ имат различни названия. Такива са в Англия фунтът, шилингът, пенсът и всяка от тях може да бъде изразена като сума или като част от която и да е друга. По тоя повод аз искам да кажа следното: оценката на всички предмети би следвало да се подвежда към два естествени знаменатели — към земята и към труда, т. е. би следвало да кажем: стойността на кораба или на сакото е равна на стойността на толкова и толкова количество земя, на толкова и толкова количество труд, защото и корабът, и сакото са произведени от земята и човешкия труд, а щом това е така, нам е много желателно да намерим естественото равенство между земята и труда, за да бъдем в състояние така добре, или по-добре, да изразим стойността при помощта на един от двата фактора, както и при помощта и на двата, и за да можем така лесно да сведем едните към другите, както пенсите към фунтите."

С тая цел, след като намира паричния израз на рентата, Пети се старае да намери действителната стойност на земята. Стойността той представя в три преплетени един с друг вида: а) величината на стойността, която се определя от равното количество работно време, при което трудът се разглежда като източник на стойности; б) стойността като форма на обществения труд. Затова парите се приемат от него за истинска форма на стойността, макар че на друго място Пети отхвърля всички илюзии на монетарната система; в) смесването на труда като източник на разменната и потребителната стойност, при което естественият предмет на труда (земята) се взема за нещо дадено. В действителност той разкъсва отношенията на равенство между земята и труда, представяйки цената на земята като капитализирана рента, т. е. като говори за земята не като за естествен предмет на реалния труд.

Ние подчертахме в началото, че много съвременни историци на политическата икономия подценяват Пети, като дори го отнасят към статистиците. Анализът на неговия метод и неговите теории ни показва, че с право Маркс и Енгелс го считат за основател на съвременната политическа икономия. Вярно е, че Пети в много отношения е още меркантилист в теорията, но такъв, който в изследванията си не само е съдействувал за разпадането на меркантилизма, но и който поставил основите на класическата политическа икономия. Както меркантилните, тъй също и антимеркантилните възгледи на Пети имат корените си в преходната епоха, в която той е живял. В XVII век в Англия, от една страна, още не могли да слязат от сцената старомодните търговци и лихвари, но, от друга страна, се появили вече нов тип комерсанти и индустриалци, чиито богатства се състояли от крупни манифактурни работилници и големи земевладения. Нищо чудно, че в такова време представата за парите като единствена форма на богатството се преплитала с представата за парите само като средство за обращение и богатство.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

РАЗВИТИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА МИСЪЛ СЛЕД ПЕТИ

След първите крачки, които направил Пети в областта на политическата икономия, следват по-нататъшни стъпки от страна на неговите английски наследници. Всички трудове, които излезли през тая епоха (1691 — 1752), имат корените си в творчеството на Пети. А тоя период е един от много важните за историята на политическата икономия. В областта на политическата икономия най-близките наследници на Пети са Лок и Норс.

ДЖОН ЛОК (1632—1704)

Лекар по професия, Лок бил известен главно като голям философ на XVII век. Лок отричал съществуването на вродени идеи. Считал усещането като източник на познанието и бил най-близкият предшественик на френските материалисти от XVIII век. Като се спира на материализма на Холбах, Хелвеций и техните последователи, Плеханов пише: „Оспорвайки тоя възглед (т. е. съществуването на вродени идеи), френските материалисти, собствено казано, само излагаха учението на Лок.“[1]

По своите политически възгледи Джон Лок бил либерал. Той бил един от теоретиците на конституционната държавна система, която отреждала активна роля на буржоазията в държавното управление. Лок бил представител на новата класа във всичките ѝ форми — индустриалците, срещу работниците и пауперите, комерсантите, срещу старомодните лихвари, финансовата аристокрация, срещу държавните длъжници. Лок не само теоретично представлявал новата класа, но заемал големи държавни длъжности по ведомството на търговията и бил един от основателите и главните акционери на „Английска банка“ (банката е основана в 1694 г.).

---

[1] Плеханов, „К вопросу о развитии монистического взгляда на историю“.

Това не му пречило да бъде един от редките умове на своето време и да представлява новата класа в областта на политическата икономия. Най-ярко той застъпвал теорията за лихвения процент. Както и Пети, той считал лихвата напълно нормално явление и се изказвал против всяко насилствено нормиране на височата на процента. Според Лок причината за високата норма на процента била недостатъкът от пари.

Ако съпоставим учението на Лок за труда с неговото учение за произхода на процента и рентата — защото само в тия определени форми се проявява у него принадената стойност — то последната не се оказва нищо друго, освен чужд труд, принаден труд. Ето какво пише Лок за основата на частната собственост: „Макар че земята и всичките нисши същества принадлежат общо на всички хора, обаче все пак всеки човек притежава известна собственост, която се заключава в неговата собствена личност, върху която никой, освен него, не може да има право. Ние имаме пълно право да кажем, че трудът на неговото тяло и делото на неговите ръце по справедливост му принадлежат. Това, което той извлича от предметите, създадени и представени му от природата, съединени с неговия труд, е свързано в същото време с това, което не му принадлежи; и по тоя начин той превръща това в своя собственост.“[1] „Предмета на неговия труд той взима от ръцете на природата, в която той е бил обща собственост и принадлежал еднакво на всичките ѝ деца, и по тоя начин бил присвоен от него.“ „Същият закон на природата, който по тоя начин ни дава собствеността, ограничава последната. Човек има право да присвои със своя труд и за своя собственост толкова, колкото той може да употреби за каквито и да са нужди за своето съществуване, преди предметът да е изложен на разваляне. А това, което превишава тия предели, надвишава неговата част и принадлежи на други. Но главният предмет на собствеността сега не са плодовете на земята и животните, които я обитават, а само земята. Ясно е, че аз предполагам, че и собствеността на земята се добива по същия начин, както и по-раншните форми на собственост. Парче земя, което има такива размери, че един човек може да го оре, засее, да го жъне и да употреби неговите произведения, съставлява собственост на тоя човек. Човек като че ли се отделя с труда си от общото достояние. Присвояването на земята, както ние видяхме, е свързано с нейното подчинение на човека или с нейното обработване. Природата ясно е дала мярката на собствеността с това, че е поставила граници на труда и на нуждите на хората. Никой не е в състояние да подчини всички със своя труд или всичко да присвои и никой не може да употреби за удовлетворение на своите нужди повече от една малка част от всичко това. Като че по тоя начин човек е в невъзможност да наруши правото на своя близък или да стане собственик за негова сметка... Първоначално тая мярка поставя на всеки човек много скромни граници на владение, ограничавайки това владение с това, което той може да придобие, без да нанася ущърб на друг. И сега още, макар че светът изглежда препълнен, без вреда може да се разпредели между всички собствеността в тия размери.“

---

[1] Виж „Теории прибавочной стоимости“, т. I, стр. 17.

Трудът дава на предметите почти цялата им стойност (value означава тук потребителна стойност, и трудът е взет като конкретен труд, а не от количествената му страна; но измерването на разменната стойност с труда фактически се основава върху това, че трудът създава потребителна стойност). Остатъкът на потребителната стойност, който не може да бъде сведен към труда, е дар на природата и затова той е обща собственост в пълната смисъл на думата. Посредством това Лок се старае да посочи онова противоречие на това положение, че собствеността може да се придобие и по други пътища, освен чрез труда, и на това, че индивидуалният труд създава частната собственост, независимо от общата собственост, давана от природата. „Всъщност от труда всяка вещ получава своя особена стойност. За човек 99% от полезните произведения на земята изцяло зависят от труда." „По тоя начин почти по-голямата част от стойността на земята се създава от труда. Разбира се, че даровете на природата принадлежат изобщо на всички, но човек е господар на самия себе си и владетел на собствената си личност, на своите действия и на своя труд, и в качеството на такъв той съдържа в себе си великата основа на собствеността." По тоя начин единствен предел на собствеността е границата на личния труд, а другата граница се състои в това, че никой не натрупва предмети повече, отколкото той може да употреби. Последната граница на собствеността се разширява, независимо от други размени, от размяната на недълготрайни продукти (с по-дълготрайни продукти, като например злато, сребро, елмаз и пр.) за пари. „Всеки може да натрупа такива дълготрайни предмети и колкото му е угодно, защото пределът на неговата правомерна собственост се нарушава не от това, че той има много имущество, а от развалянето на оная част от това имущество, която за него е безполезна. Затова е въведена употребата на парите — тоя дълготраен предмет, който може да се запази, без да се разваля, приет от хората, по общо съгласие, в замяна на действително полезни, но преходни средства за съществуване." Така възниква неравенството на частната собственост, но мерилото на личния труд си остава в сила. „Това неравномерно разпределение на предметите между частните собственици станало възможно извън границите на обществото и без особено съгласие, само затова, че хората приписали на златото и среброто стойност и мълчаливо се съгласили с употребата на парите." Тоя въпрос става по-ясен, като се съпостави и отношението на Лок към процента. „Сега ние искаме да изследваме също така по какъв начин парите, както и земята, придобиват характера да принасят ежегодно определен доход, който ние наричаме процент или печалба. Земята по един естествен начин произвежда нещо ново и полезно, ценно за човека. Напротив, парите са безплодни и нищо не произвеждат, но затова пък, по силата на съгласието, те донасят в джоба това, което е било възнаграждение за труда на другия. Това се предизвиква от неравенството при разпределението на парите, неравенството, което на поземлените отношения влияе така, както и на паричните. Ако ти имаш повече земя, отколкото искаш или можеш да обработваш, а другият има по-малко, вследствие на това неравенство при тебе се явява арендатор на твоята земя; и такова също неравенство, което съществува при разпределението на парите, привлича към мене човек, който иска в заем моите пари. По тоя начин моите пари придобиват, благодарение на старанията на човека, който ми дължи, способността да произвеждат за него повече от 6%, също както твоята земя има способността, благодарение труда на твоя арендатор — да ражда продукти в по-голямо количество от онова, което съставлява рентата."

В случая Лок е имал полемичен интерес и се стремял да докаже на земевладелците, че тяхната рента по нищо не се отличава от процентите, вземани от лихварите. Благодарение на неравномерното разпределение на средствата за производство и рентата, както и процентите, принасяли в джоба на единия това, което е било възнаграждение за труда на другия. Това положение е много важно, защото Лок е класически изразител на правовите отношения на новото общество, в противоположност на феодалното. Върху неговата философия се основават представите на всичките по-сетнешни английски икономисти.

ДЪДЛИ НОРТ (1641—1692)

Норт бил голям търговец, свързан главно с външната търговия. „С Норт — пише Онкен — който дълго време живял в Цариград в качеството на голям търговец, в Англия за първи път на първо място в литературата се изтъкнали интересите на международната търговия с техния краен индивидуализъм и световно гражданство, с което те се противопоставили на интересите на националното стопанство." Основното в случая е, че меркантилната теория и практика, с развитието на новия начин на производство (а то едновременно се е развивало надлъж и нашир), се превръща в окови за него. Норт, който бил практически свързан с международната търговия на Англия, непосредствено чувствувал меркантилните ограничения, особено по линията на външната търговия и, в унисон с други писатели от онова време, се борил против тия окови. Норт и Лок вървели по пътя, начертан от Пети. И с право Карл Маркс пише: „Сравнението на произведенията на Норт и Лок с произведението на Пети показва зависимостта на тия писатели от Пети, особено в онова, което те говорят за установяване на законния процент, за фалшифициране на парите и т. н. Техните произведения се намират в тясна връзка с произведенията на Пети и се основават върху тях.“ Норт, както и Лок, аргументира получаването на процент с рентата. Но Норт се изразява по-практически, без да навлиза в теоретични тънкости. „Както земевладелецът — пише той — дава под наем своята земя, така дават под наем своя капитал тия, които владеят капитала, но нямат достатъчно способности да го употребят в търговията и се боят от трудностите, свързани с тая работа. Това, което те в тоя случай получават, се нарича процент. Но това е само паричната рента, подобно на това, както доходът на земевладелеца е поземлена рента.“ Еднаквостта на процента с рентата Норт обосновава още и с това, че на разни езици наемът за земята и парите се обозначават с еднакви думи. Той отива по-нататък и счита, че процентът трябва да бъде по-висок от рентата: „В същото време, когато земевладелецът не рискува с нищо — неговата земя не може да бъде занесена никъде от арендатора — кредиторът при неблагоприятни обстоятелства може да загуби всичкия си капитал.“ По отношение определянето на процента Норт прави доста големи крачки напред в сравнение с Пети и Лок. Последните поставят височата на процента в зависимост от количеството на парите, в зависимост от търсенето и предлагането на лихварския капитал. „Ако има — казва той — повече да предлагат заем, отколкото такива, които търсят такъв, нормата на процента се понижава.“ Изхождайки от това, Норт правилно отхвърля оплакването на търговците от високия процент. „Не нисък процент — пише той — ще оживи търговията, но с разрастването на националната търговия излишъкът на капитала ще понижи процента от капитала.“ Норт пръв вярно разбрал процента. Според Лок причината за високата норма на процента е недостатъкът от пари. Норт доказва обратното — че „високата норма на процента" зависи не от недостатъка на пари, а от недостатъка на капитал или доход. Норт пръв развива определено понятието за щока или капитал, или, по-право, за парите като проста форма на капитала, доколкото те не служат като средство за обращение. Така че заслугата на Норт по въпроса за процента се състои в това, че той свързва процента не с парите, а с парите, които са превърнати в капитал. Норт осмива ония, които пазят и трупат пари. „Никой — казва той — не става по-богат от това, че държи цялото свое имущество във формата на златни и сребърни неща и т. н. — обратно, той от това обеднява. Най-богат от всички е оня, чието имущество расте, и то независимо от туй състои ли се то от дадена под аренда земя или от капитал, даден срещу процент, или пък от стоки, пуснати в търговията и индустрията." Във възраженията си срещу принудителното нормиране на процента Норт е по-последователен отколкото Пети и Лок. Норт е един от първите английски икономисти, които скъсват с меркантилната теория за търговския баланс. Той искал пълна икономическа свобода, в това число и свобода на външната търговия. Норт бил повече практик и емпирик, отколкото теоретик. Повече практически, отколкото теоретично Норт разрешава и проблема за парите. Той пита: „Какво е нужно на хората, които плачат за пари?" И като описва оплакванията на разните групи на населението от липсата на пари, той казва, че не пари им са нужни, а нещо друго. „Просякът се нуждае от средства за съществуване, земевладелецът има нужда да заплати дълга си, търговците имат нужда да продадат стоките си и да купят други.". И общият извод на Норт е такъв: „Тъй като парите служат като обща мярка за купуване и продаване, всеки, който иска да продаде нещо и не намира купувачи, е склонен да мисли, че причината, за да не намират неговите стоки пласмент, е липсата на пари в държавата. И ето, отвсякъде идват оплаквания за недостатък от пари, но това е голяма грешка." Според Норт недостатък от пари не може да има, защото те, като стоки, се вземат от тези, които ги имат в излишък, и се предават там, където се забелязва недостатък или се търсят. Нещо повече — излишните пари престават да бъдат пари, а са просто на просто благородни метали и се разглеждат само като такива. Фактически Норт свежда парите до стока, но вследствие особените свойства на благородните метали парите изпълняват ред функции в стокообращението. Силата на това разбиране за ролята на парите се състои в това, че то се освобождава от фетишистките представи, но слабата страна се състои в това, че не е изяснена същността на парите като абсолютна форма на стойността, като битие на стойността. Това е обаче позицията, на която е спряла цялата класическа политическа икономия.

ДАВИД ЮМ И Ж. МЕСИ

Анонимното съчинение на Меси се появило в 1750 г., а втората част „Essays“ на Юм, където се намира неговият опит за процента — през 1752 г., т. е. две години по-късно. По тоя начин първенството принадлежи на Меси. Юм излязъл против Лок, а Меси — против Пети и Лок, които поддържали възгледа, че височината на процента зависи от количеството намиращи се в обращение пари и че в действителност като действителен предмет за заем служат парите (а не капиталът). Да започнем с Юм. В неговото съчинение заслужава внимание следният израз: „Всичко в света се купува посредством труда.“ Юм счита също така рентата от земята като първоначална форма на принадената стойност, а процента върху капитала — втората нейна форма. Поземлената рента произлиза, според него, от това, че широките слоеве на народа са лишени от поземлена собственост. „Който и да е народ, щом се издигне малко над състоянието на дивачеството и неговата численост прехвърли първоначалното население, в неговата страна неизбежно трябва да изникне имотното неравенство: и докато едни имат по-големи парцели земя, владението на другите е ограничено в тесни рамки, а трети се оказват съвсем лишени от собственост. Тия, които имат земя повече, отколкото могат да обработват, използуват ония, които никак нямат, и се договарят с тях за получаване една част от дохода. Така изниква процентът от земята: и няма цивилизовано общество, колкото и слаба да е неговата цивилизация, в което работата да произлиза другояче. Висотата на нормата на процента зависи от търсенето на заемотърсачите и от предлагането от страна на заемодавците, т. е. от търсенето (на паричния капитал) и предлагането му. Но след това той съществено зависи от висотата на печалбата, „която произлиза от търговията[1]".

„По-голям или по-малък запас от труд и стоки трябва да окаже голямо влияние върху нормата на процента, тъй като в действителност, когато вземаме пари под лихва, ние вземаме на заем труд и стоки." „Никой няма да се задоволи с ниска печалба, ако той може да получи висок процент от своя капитал, и никой няма да се задоволи с нисък процент, ако той може да получи висока печалба от своя капитал." Висок процент и висока печалба — и двете служат като показатели за бавния прогрес на търговията и индустрията, а не за недостатъка от злато и сребро. Ниският процент показва противоположното явление, защото паричният процент може да порасне, само в случай че се произведат много заеми, но съществуват малко богатства за тяхното покритие, а търговските печалби са големи.

„Такава държава, която има само поземлени собственици, винаги има много заемодавци и нормата на процента трябва да бъде висока, тъй като незаетото в работа богатство търси удоволствия винаги с жадност, а производството, освен земеделието, е съвсем ограничено. Обратно става, когато се развива търговията. Жадното стремление към печалба всецяло обхваща търговеца. За него няма друго по-голямо удоволствие от това, което му доставя всекидневно увеличение на неговото богатство." „И затова разширението на търговията поражда много заемодавци и по тоя начин понижава процента." „Ниският процент и ниските печалби от търговията — това са две неща, които се създават едно друго, и двете предизвикани от развитието на търговията, която създава богати търговци и увеличава значението на паричния капитал, където търговците владеят големи капитали. Независимо от това с какво количество метали те са представени там, по-голямата част от това богатство търси често пъти ежегоден и сигурен доход — когато неговите владетели са изморени от работа или имат наследници на разположение и са неспособни да се занимават с търговия. По-голямото предлагане предизвиква падане на цените и принуждава заемодавците да се задоволят с по-ниска норма на процента. Това съображение подбужда мнозина да оставят капиталите си в търговията и по-добре да се задоволяват с ниски печалби, отколкото да дават парите си под твърде ниска лихва. От друга страна, когато търговията достига голям разцвет, привлича към себе си големи капитали. Тогава се изостря конкуренцията между капиталите, което понижава търговската печалба в същото време, в случай че търговията расте. Спадането на печалбата в търговията принуждава търговците да се задоволяват с по-малки размери на процента — когато те престават да се занимават с делата си и преминават към спокойно безделие. Затова безполезно е да се търси кое от тия две обстоятелства — ниската ли норма на процента, или пък ниската печалба — е причина и кое е следствие. И двете се пораждат от развитието на търговията и взаимно се предизвикват едно от друго. Благодарение на силното развитие на търговията намаляват се и процентите, и печалбата, посредством създаването на големи капитали. При това намалението на процента винаги се поддържа от съответно намаление на печалбата. Може да се прибави, че ниските печалби, ако те се определят от увеличението на търговията и индустрията, сами на свой ред водят към по-нататъшно разширяване на търговията, правейки стоките по-евтини, съживяват консумацията и поддържат индустрията. По тоя начин процентът е истинският барометър на живота на държавата и неговата ниска норма е признак за разцвета на народното благосъстояние."

---

[1] Д. Юм, „Essays", стр. 329.

В гореспоменатото съчинение на Меси много са характерни следните места: „От приведените извадки е ясно, че г-н Лок приема, че естествената норма на процента се определя от отношението на количеството пари на държавата към задължеността на нейните жители, от една страна, и към нейната търговия — от друга. Ясно е също, че сър Уилям Пети поставя тая норма в зависимост само от количеството на парите. Богатите хора, вместо сами да употребяват своите пари в работа, предпочитат да ги дават в заем на другите, за да извличат от тях печалби, предоставяйки на собствениците на парите известно участие в печалбите. Но ако богатството на страната е равномерно разпределено между голямо число хора, тъй че в нея има малко такива богаташи, които биха могли да хранят две семейства посредством влагането на парите си в търговията, в такъв случай паричните заеми са много рядко явление: защото ако 2000 фунта стерлинги принадлежат на едно лице, то може да ги даде в заем, тъй като от процентите, които ще получи от тях, може да поддържа семейството; но ако те принадлежат на десетина лица, тогава тия последните не са в състояние да ги дадат в заем, защото процентите от тях не могат да изхранят десет семейства." Пита се, защо в Англия процентът е равен на 4 вместо на 8, както това било по-рано? Защото тогава търговците туряли в джоба си два пъти повече печалба, отколкото по-рано. Защо нормата на процента в Холандия е равна на 3, във Франция, Германия и Португалия — 5 и 6, в Ост-Индия — 9, в Турция — 12 и пр.

„Във всичките тия случаи може да се даде един общ отговор, който се състои в това, че търговската печалба в тия различни страни се отличава от оная, която се получава у нас, при това тъй силно, че от това се определя цялата разлика в нормата на процента." А от какво се определя падането на печалбата — от вътрешната и външната конкуренция: „Вследствие упадъка на външната търговия (благодарение на чуждата конкуренция) или затова, че търговците едни след други все повече намаляват цените на своите стоки, или затова, че на тях им е необходимо да продават какво да е — също и за това, че те се стремят да продават възможно повече. Търговската печалба въобще се определя от отношението на числото на търговците и размерите на богатството." В Холандия, където отношението на числото на хората, заети в търговия, към цялото население е тъй голямо — нормата на процента е най-ниската. В Франция, където имаме обратно отношение — нормата на процента е най-висока. Меси още по-решително отколкото Юм представя процента просто като част от печалбата; и двамата обясняват спадането на процента с натрупването на капитала (Меси говори за спестявания) и с предизвиканото от това падане на печалбата. И двамата еднакво малко говорят за произхода на самата търговска печалба.

ДЖЕЙМС СТЮЪРТ

Всички икономисти правят тая грешка, че разглеждат принадената стойност не в чист вид като такава — а в частните форми на печалбата и рентата. До физиократите принадената стойност, т. е. печалбата, разглеждана като такава, се извличала от размяната, обяснявала се с продажбата на стоката свръх нейната стойност. Джеймс Стюърт изобщо не можел да се откъсне от тая ограниченост: дори по-вярно ще е да се каже, че той бил нейният научен изразител. Стюърт не споделял илюзията, съгласно която принадената стойност, получавана от отделните индустриалци вследствие продажбата на стоката по-високо от нейната стойност, създава богатството. Той различава положителна и относителна печалба. „Положителната печалба не означава загуба за никого, тя се създава от увеличението на труда, на индустрията или умението и предизвиква увеличение или разрастване на общественото благосъстояние. Относителната печалба означава загуба за едни или други лица; тя изразява колебанието на размерите на богатството между участниците, но не дава никакво увеличение на общественото благосъстояние. Не е трудно да се разбере смесената печалба: тоя вид печалба е отчасти относителна, отчасти положителна. И двата вида могат да бъдат неразделни в едно и също предприятие." Положителната печалба се създавала от увеличението на труда, на индустрията или умението. Стюърт не си поставял за задача да обясни по какъв начин тя се създава от това увеличение. Допълнителната забележка, че увеличението и повдигането на общественото благосъстояние са резултат на тая печалба доказва, че Стюърт разбирал под това само увеличение на масата на потребителните стойности, създадени вследствие развитието на производителността на труда, и че той смятал тая положителна печалба съвсем независима от печалбите на капиталистите; тя винаги предполагала увеличение на разменната стойност. Това се потвърждава от следните негови мисли: „В цената на благата различавам две неща, които действително съществуват и напълно се различават едно от друго: реалната стойност на стоките и печалбата, получавана по пътя на тяхното отчуждаване.“ Цената на стоките съдържа, значи, два съвсем различни елемента: първо — тяхната действителна стойност и, второ, profit upon alienation, или печалбата, която се реализира при отчуждаването на стоките, при тяхната продажба. По тоя начин тая печалба произлиза от това, че цената на стоките превишава тяхната реална стойност, с други думи — от това, че стоките се продават по-високо от тяхната стойност. При тоя случай печалбата от едната страна винаги носи със себе си загуба за другата. Никакъв добавък към общественото благосъстояние тук не се създава. Печалбата, т. е. принадената стойност, е относителна и се свежда към колебанията на размерите на богатствата на участниците. Стюърт отклонява мисълта, че по тоя начин може да се обясни произходът на принадената стойност. Колкото и малко да се засяга природата и произходът на принадената стойност, неговата теория за колебанието на теглото на богатствата между участниците има важно значение при изучаването на разпределението на принадената стойност между различните групи и по различни рубрики печалба (процента и рентата). Че Стюърт свел цялата печалба на отделните индустриалци към тая относителна печалба, към печалбата, получавана при отчуждаването, се вижда от следното: „Реалната стойност на стоката — казва той — се определя от онова тяхно количество, което средно може да произведе работникът в дадена страна, в продължение на един ден, неделя, месец и т. н. Второ — тя се определя от стойността на средствата за съществуване и на разходите, необходими както за удовлетворяване на личните нужди на работника, така и за добиване на необходимите за неговия занаят инструменти. Всичко това също трябва да се вземе средно. Трето — от стойността на суровия материал.“

„Ако тия три елемента са известни, тогава цената на продукта е дадена. Тя не може да бъде по-малка от сумата на тия три елемента, т. е. по-малка от реалната стойност. Това, което превишава тая сума, съставлява печалбата на индустриалеца. Тя винаги ще се намира в зависимост от търсенето и се изменя в зависимост от обстоятелствата. Оттук изниква необходимостта от силно търсене за разцвета на индустрията — индустриалците нагаждат своя начин на живот и своите разходи към размерите на оная печалба, в чието получаване те не се съмняват. Оттук е ясно, че печалбата на отделните индустриалци е винаги относителна печалба. Тя произтича винаги от това, че цената на стоката превишава нейната стойност. Така че не би съществувала никаква печалба, ако всички стоки се продават по тяхната стойност. Стюърт от една страна отхвърля тая представа на монетарната и меркантилната система, според която продажбата на стоката по-високо от нейната стойност и получаваната по тоя начин печалба създават принадена стойност — положително увеличение на богатствата. От друга страна той поддържа това тяхно мнение, че печалбата на отделния индустриалец не е нищо друго, освен излишък на цената над стойността, излишък, който, според мнението на Стюърт, винаги е относителен, тъй като печалбата на единия се уравновесява със загубата на другия и затова движението на печалбата е само колебание на размерите на богатството между участниците. В това отношение Стюърт като че ли се явява рационален изразител на монетарната и меркантилната система. При определянето на понятието капитал неговата заслуга се състои в подчертаването по какъв начин става процесът на отделянето на условията за производството, като собственост на определени групи, от работната сила. Процесът за възникването на капитала го занимавал много и въпреки че не си давал ясна сметка за неговото икономическо значение, той гледал на него като на условие за съществуването на едрата индустрия. Той изучавал хода на тоя процес, особено в земеделието. Изникването на манифактурната индустрия като такава правилно е представено от него като следствие от процеса на отделянето от земеделието. Освен разгледаните въпроси Стюърт изследвал цяла редица други въпроси. В труда си „Изследвания на принципите на политическата икономия“ той се опитва да даде общ курс и ръководство по политическа икономия. Той изследвал проблема за народонаселението и от това гледище разглежда натрупването — без последното не е възможно увеличение на населението. Но и проблема за натрупването той разглежда меркантилистично. Излишъкът на продукта, онова, което остава след удовлетворяването на текущите нужди, трябва да се изнася вън от страната и да бъде разменяно за пари. Икономистите от онова време заимствували много нещо от Стюърт, без да го споменават. Дори Адам Смит, който се ползувал от труда му, не го цитира и не го споменава. В едно от своите писма Смит обяснява замълчаването на книгата на Стюърт така: „Ако съвсем не споменавам за нея, аз живея с надеждата, че всеки неправилен възглед на Стюърт ще намери в книгата ми ясно и определено възражение.“ Особено много взели от Стюърт Малтус и други теоретици на народонаселението. Стюърт разглеждал не само съвременния начин на производство, но и феодалния и античния начин на производство, като често провеждал паралел между тях. Все пак книгата на Стюърт минала незабелязано, а скоро била и съвсем забравена. Една от важните причини за това е закъснелият меркантилизъм, чиито идеи той провежда в книгата си, която се появила във времето, когато капитализмът започнал да преминава от манифактурното към машинното производство, т. е. когато се подготвили предпоставките за пълната победа на едрата индустрия. Епохата издигнала Адам Смит и хвърлила в забрава Джеймс Стюърт. Макар че Стюърт бил първият британец, който изработил обща система на съвременната икономия, все пак неговото учение си останало неприемливо.

ОБЩИ ИЗВОДИ

В епохата на разпадането на меркантилизма били издигнати редица етажи, но здрава система на политическата икономия още не била изградена. Първо, още не била поставена здрава основа; второ, и средните, и горните етажи не били още достатъчно циментирани и не били достатъчно здраво свързани помежду си. Пети се опитва да постави тия основи и определя, че стойността на стоката зависи от работното време. Но неговите основи се оказали все още нездрави, неговата теория за стойността страдала от редица недостатъци. Не е много здраво и цялото здание, което построява Пети. Достатъчно е да си спомним, че той изследва принадената стойност във формата на рента от земята. Джеймс Стюърт се опитвал да даде систематичен курс по политическа икономия. Но, първо, неговата теория за стойността е най-слабото място в целия му курс; второ, цялата негова система не е нищо друго, освен реставрация на меркантилизма. Но все пак фактът си остава, че не била създадена политико-икономическа система, но били създадени много от елементите за такава система. Събран бил голям фактически материал, нахвърлени били ценни мисли, водени били диспути по най-важните въпроси на политическата икономия.

ГЛАВА ПЕТА

ФИЗИОКРАТИТЕ

Физиократите са истинските създатели на политическата икономия. Физиократическите идеи, и особено методът на физиократите, се подготвяли постепенно, с развитието на капитализма и с преминаването на хегемонията от търговския капитал към индустриалния и във връзка с развитието на самата икономическа мисъл. Физиократизмът, от своя страна, оказал влияние върху развитието на цялата икономическа мисъл, макар в чист вид той да се среща само във Франция. Нас ни интересува физиократизмът като глава от политическата икономия. Понеже Франция е майка на физиократизма, ние започваме очерка с разглеждане на ония условия, които съществували във Франция и от които се родила физиократическата школа.

ФРАНЦИЯ ВЪВ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XVII И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVIII ВЕК

Ако XVII век за Англия бил век на революция, век, който я довел до парламентаризма, във Франция, обратно — през целия век кралската власт се закрепила и се превърнала в абсолютизъм. Последният достигнал апогея си през царуването на Людвик XIV.

Вследствие закъснялото икономическо развитие на Франция дворянството тук не успяло, както в Англия, да се обуржоази, а търговско-индустриалната група не успяла да се издигне като самостоятелна сила. Съпротивата, оказана против закрепването на кралската власт в отделни избухвания и въстания, получила смешното название „фронда“ (по името на една детска игра).

Тази съпротива не отслабила кралската власт, а още повече я затвърдила. При Людвик XIV едрото дворянство било окончателно превърнато в придворна аристокрация, която политически била подчинена напълно на монарха, а последният започнал да управлява страната при помощта на централизирана бюрокрация, която се формирала от средните съсловия на дворянството и от тъй нареченото трето съсловие. Висшата аристокрация заемала най-почетните и високо платените длъжности при двора. Такава една система на организация на властите изисквала колосални средства, което било и една от най-важните причини, които принуждавали кралската власт да форсира развитието на търговията и индустрията. Тая политика привлякла на страната на властта търговско-индустриалната група, която още не била дорасла за самостоятелна политическа роля, но която представлявала вече голяма икономическа сила. Да задържи тая сила на страната на абсолютизма — това било необходимото условие за съществуването на последния. Тая икономическа политика била провеждана с голяма решителност, твърдост и праволинейност от министра на финансите при Людвик XIV — Колбер (1649—1683 г.), от когото френският меркантализъм получил названието колбертизъм.

1. Една от най-важните особености на колбертизма се състояла в пренебрежителното му отношение към селското стопанство. Последното било ограбвано от всички — от дворянството, духовенството, хазната, но никой не се грижел за него. Почти всички данъци били превърнати в парични, а цените на селскостопанските продукти изкуствено се задържали на ниско равнище. Износът на сурови материали и жито се забранявал, а вносът бил свободен. Това се диктувало, от една страна — от необходимостта да се доставят за индустрията евтина работна ръка и евтини сурови материали, а от друга — от необходимостта да се осигури продоволствието на неспокойния Париж и на резиденцията на краля — Версайл. Макар че Людвик XIV провъзгласявал: „Държавата — това съм аз“ — но за да превърне Франция и нейните съсловия в придатък към своята персона, той трябвало да я зашемети с външни победи. Програмата на френския абсолютизъм се заключавала в създаване: първо,

непобедима армия; второ, образцова експортна индустрия. Отначало двете части на програмата се провеждали малко или много успешно, но те криели в себе си вътрешно противоречие. Развитието на експортната индустрия издигнало на пръв план търговско-финансовата група, която съвсем не била разположена да предоставя получаваната от нея печалба на безконтролното стопанисване от бюрокрацията. А създадената, нечувана за онова време, грамадна армия се нуждаела от големи средства. Грамадни средства били нужни и за воденето на войните. При царуването на Людвик XIV Франция водила четири големи опустошителни войни. Все повече и повече се изостряли противоречията между търговската и индустриалната група, от една страна, и висшето дворянство и духовенство — от друга. Първата била представителка на паричните богатства, втората — на консумацията. Даньците, заедно с тежките феодални задължения, не можели вече да се понасят от селяните и те масово напускали селото, което не им давало нищо добро. Системата, създадена от Людвик XIV и неговите министри, била построена на много нездрава основа. Обратно — тая система все повече и повече разяждала основите. Наследниците на Людвик и Колбер се опитвали да продължат тяхната политика, но без всякакъв успех. От успехите, които били постигнати след втората половина на XVII век както в областта на търговската политика, така и от завоевателната в първата половина на XVIII век не оставало вече нищо. Всичките придобивки били загубени. Колониите били завладени от Англия, отслабнала и военната сила на Франция. Новите форми не могли да се развиват при ограниченията на феодализма и индустрията можела да се развива само при наличността на вътрешен пазар, а такъв нямало. Упадъкът на абсолютизма и феодализма при създаденото тогава положение означавал упадък и на меркантилизма. Икономическата мисъл потърсила нови пътища.

В съзнанието на тогавашните икономисти селското стопанство се противопоставяло (при тогавашните условия другояче не могло и да бъде) на търговията и индустрията. Последните се развивали, както това подчертахме, за сметка на селското стопанство. Икономистите започвали да издигат селското стопанство на първо място или, с други думи, обявява се приматът на селското стопанство над търговията и индустрията. Стремежът да се търси източникът на богатството не в обращението, а в производството, насочил френските икономисти, които работели в една преимуществено селска страна, към концентриране на своите изследвания в селското стопанство. Когато ставало въпрос да се покаже, че принадената стойност се създава в сферата на производството, тогава трябвало да се обърне внимание към оная област на производството, в която създаването на принадената стойност става независимо от процеса на обращението, т. е. към земеделието. И затова инициативата на новото учение принадлежи на страната, в която преобладавало земеделието. Създател на физиократизма бил Франсоа Кене, но това не значи, че той нямал предшественици. Ние ще се спрем накратко на предшествениците на физиократизма във Франция.

РАЗВИТИЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКАТА МИСЪЛ ВЪВ ФРАНЦИЯ

Разпадането на меркантализма и изникването на класическата политическа икономия във Франция станало много по-късно отколкото в Англия. То започва при царуването на Людвик XIV, в периода, когато бил министър Колбер, когато меркантализмът във Франция достигнал върха си.

Колбер бил виден държавник, притежавал голям администраторски талант, бил човек с желязна воля и предан слуга на господаря си. Той бил министър на финансите във Франция повече от 20 години (1661—1682). Провежданата от него меркантилна политика до голяма степен била подчинена на интересите на абсолютизма. Меркантилизмът във Франция получил името колбертизъм и началото на класическата политическа икономия във Франция е свързано с критиката на колбертизма.

Колбертизмът, като особена разновидност на меркантилизма, се отличава с редица особености: 1) пълно пренебрегване на селското стопанство; колбертизмът довел до крайност пренебрегването на селското стопанство; 2) прекален бюрократизъм при провеждането на меркантилната политика; 3) френският меркантилизъм бил икономически свързан повече, отколкото в другите страни, с интересите на държавната хазна, а политически — с абсолютизма. Търговията и данъчно-финансовата иолитика се преплитали помежду си така, че трудно било да се делят една от друга.

Критиката срещу колбертизма се развила в различни насоки. Една група писатели критикували едни страни, втора — други страни от неговите действия. Ние ще се спрем върху възгледите на трима писатели от тази епоха, които критикували колбертизма от гледището на икономиката и му противопоставяли други политико-икономически принципи.

ПИЕР БОАЖИЛБЕР (1646—1714)

Той бил съдия в провинциалния руански парламент. Неговата съдебна практика в провинцията му дала възможност да се запознае с бедственото положение на селското население, което той описва в мрачни картини. Той се обявил за адвокат на селското стопанство. Боажилбер е първият френски икономист — представител на класическата политическа икономия. Последната започва в Англия с У. Пети, а във Франция — с Боажилбер. Но двамата споменати икономисти работили в две страни, при различни условия. Англия в епохата на Пети имала вече парламентарен режим, Франция във времето на Боажилбер била още в ноктите на абсолютизма. В Англия по това време капитализмът проникнал вече в селското стопанство, докато във Франция селското стопанство било в упадък. И нищо чудно, че пред френската икономическа мисъл стояли съвсем други въпроси от ония, които се поставяли в Англия. Пети си поставил задачата да открие тайната на рентата — поземлена или парична. Боажилбер си поставил за задача да стане адвокат на селското стопанство. Той си поставил за задача да привлече общественото мнение върху селското стопанство, да докаже теоретично неговото значение и неговата роля в народното стопанство. Селското стопанство и селското население стоят в центъра на концепциите на Боажилбер.

Основният стълб за могъществото и богатството на страната Боажилбер смятал здравото селско население, а не градското. При царуването на Людвик XIV, който игнорирал селското стопанство, той противопоставил царуването на Хенрих IV (края на XVI и началото на XVII век), комуто народната мълва приписвала фразата: „Аз бих искал всеки селянин на празниците да има в супата си пиле." А на Колбер Боажилбер противопоставял министра на Хенрих IV — Сюли, комуто приписвал следната мисъл: „Земеделието и скотовъдството за държавата са две слънца. Те заместват напълно рудниците на Перу."

Пети и неговите последователи в Англия не можали да дойдат до мисълта, че земеделието и скотовъдството могат да заместват рудниците на Перу. Пети взема под внимание труда, който произвежда разменна стойност само в такава степен, в каквато продуктите на труда се разменят за сребро. Боажилбер има друго разбиране за разменната стойност. Вярно е, че и той фактически свежда разменната стойност към работното време, като определя „истинската стойност" с правилната пропорция, в която работното време на индивидите се разделя между отделните отрасли на индустрията и като представя свободната конкуренция като обществен процес, който установява тая правилна пропорция. Оттук следва и неговата теоретична опозиция срещу меркантилизма, който пречи на конкуренцията да установи тази правилна пропорция, т. е. пречи за установяването на разменната стойност на стоката или на нейната „истинска стойност". Но докато Пети не отделя разменната стойност от нейната парична стойност, Боажилбер, обратно — напълно игнорира паричната форма. Той си представлява стоковото производство без пари. „Боажилбер не е разбирал неразривната и естествена връзка на парите в стокообмена. Не разбирал, че са противопоставени като чужди елементи две форми на съвременния труд. В това отношение той е предшественик на Прудон, който ратувал за безпарично стоково стопанство." Истинската стойност на една стока е, според Боажилбер, друга стока, която се разменя за първата стока — пропорционално на работното време, което е изразходвано за тях. Парите нарушават само тая пропорция. Той е изхождал, види се, от това, че търговецът, като представител на паричното богатство, експлоатира и продавача, и купувача и нарушава еквивалента на размяната. Това разбиране за парите е една от отличителните черти на френската политическа икономия, за разлика от английската. В алчността и жаждата за злато и сребро Пети вижда могъщия стимул за развитието на индустрията и за завладяването на международния пазар. Боажилбер разбира, че стоковото производство, което той счита като естествено и нормално производство, е производство на разменни стойности. Като пренебрегва ролята на парите, той обаче в същото време вижда целта на това производство в производството на потребителни стойности. В съгласие със своята теория за разменната стойност на стоките Боажилбер счита за зло както високите, тъй и ниските цени на житото, защото и едните, и другите нарушавали еквивалентността на размяната. Но характерното за неговите позиции е, че той предпочита високите цени пред ниските. Първите той смята за по-малка опасност. „Ниските цени на стопанските продукти — пише той — водят към забавяне на развитието на селското стопанство." Той се обявява за покровителството на селското стопанство, за свободния износ на селскостопански продукти и забраняване на вноса им. Но все пак справедливо някои смятат Боажилбер за пръв защитник на икономическите свободи. Боажилбер е предшественик на физиократите, първо, защото той разглежда икономическите отношения като естествени отношения и по тоя начин се приближава към идеята за естествения ред, която играе такава важна роля в развитието на учението на физиократите; второ, защото развива концепцията на икономическия либерализъм и формулата „laissez faire, laissez passer". Тази идея е също тъй една от опорите на физиократизма; трето, защото той издига на първо място селското стопанство, а селското население смята стълб на богатството и силата на държавата. Оттук той не е далеч до идеята на физиократите за производителността само на земеделския труд; четвърто, Боажилбер се приближава до физиократите и в игнориране на паричната форма на стойността, в свеждането на формулата С-П-С към формулата С-С, следователно — към свеждането на производството на стоки само към производството на потребителни стойности.

Заслужава да се спрем с няколко думи и на теорията на Боажилбер за работната заплата. Подобно на английските икономисти от тази епоха, и Боажилбер свежда работната заплата към минимума средства за съществуване. Но специфичната особеност на неговата теория за работната заплата се състои в това, че той изхожда от позициите на богатите слоеве в село. Адвокат на селското стопанство изобщо, той излиза като прокурор срещу селскостопанските работници. Той се обявява против статутите, които регулират труда на селскостопанските работници. По отношение на работниците той изхожда напълно от принципа: „Само природата има право да регулира икономическия живот.“ Боажилбер повтаря аргументите на Пети против високата работна заплата. Работникът няма да работи цяла неделя, ако работата през една част от неделята му стига за прехраната му през цялата неделя. Но Боажилбер не е искал законодателно нормиране на работната заплата. Той прекрасно разбира, че повишаването цените на житото може лесно да намали реалната работна заплата, т. е. с помощта на природата да регулира икономическия живот.

МАРКИЗ ДЕ АРЖАНСОН (1694—1757)

Той принадлежал към аристокрацията и за известно време бил министър на външните работи при Людвик XV. Той бил по-ляв от Боажилбер по политическите и икономическите си възгледи. В икономическата област той ясно, без уговорки, излизал с девиза „laisser faire“. Той бил за пълната свобода не само във вътрешната търговия, но и във външната. Цяла Европа трябвало да бъде един пазар, където ще получи по-голяма полза онзи, който произвежда най-много. На държавата де Аржансон предявява следните искания: „Добър съдия, подтискане на монополите, еднаква защита за всички жители, неизменящи се в своята стойност пари“, а всичко останало трябвало да бъде предоставено на инициативата на отделните индивиди. Де Аржансон сравнява обращението на стоките с движението на въздуха; както първото няма граници, тъй и второто не трябва да ги познава. Де Аржансон защищава дребното производство, дребната търговия против едрата, не разбирайки, че първата, особено при системата на свободната търговия, води към втората. Той нарежда в следния ред областите на стопанството: земеделие, занаяти и търговия, и уверява, че благосъстоянието се състои „в доброто земеделие, в занаятите на жителите, неспособни към земеделие, и в здравата вътрешна търговия“. Близостта на де Аржансон към физиократите се състои в искането да се остави икономическият строй сам на себе си, в издигането на земеделието на първо място и в признаването само на вътрешната търговия.

РИЧАРД КАНТИЛЬОН

И той е един от предшествениците на физиократите. Роден в Ирландия, Кантильон дълго време живял в Париж и своето главно произведение „Опит за търговията“ написал на френски език. Той бил крупен банкер и завеждал паричните дела на избягалите във Франция, свалени от престола Стюарти. Кантильон издигнал тезиса: „Земята е източникът и материалът, от които се извличат богатствата, а трудът на човека им придава формата.“ Тази теза доведе в по-нататъшното ѝ развитие до твърдението на физиократите, че само земеделският труд е производителен. Самият Кантильон е далеч от подобен извод. По цял ред въпроси той е меркантилист. Той защищавал основната догма на меркантилистите — теорията за търговския баланс. Кантильон бил предшественик на физиократите и в метода си. Той се ползувал широко от абстракциите, опитвал се да формулира общи закони и често прибягвал към математически изчисления и таблици. Затова Стенли Джевонос — един от създателите на математическата школа, смята Кантильон за създател на съвременната политическа икономия. Методът на Кантильон е методът на Пети, но Кантильон трябва да бъде причислен към онези икономисти, които силно съдействували за прилагането на научния метод и следователно за създаването на класическата политическа икономия. Неговата роля е особено голяма във Франция, дето той живял и участвувал в икономическия живот. В заключение трябва да подчертаем, че Кантильон отделял много внимание на проблема за народонаселението, за увеличението и движението на последното в зависимост от доходите на работника. Разсъжденията на Кантильон били използувани от много икономисти, в това число и от физиократите, за по-нататъшното разработване на този проблем, а също тъй и на теорията за работната заплата.

ФРАНСОА КЕНЕ — СЪЗДАТЕЛЯТ НА ФИЗИОКРАТИЧЕСКАТА ШКОЛА

Франсоа Кене се родил в 1694 г. Неговият баща бил земевладелец, но не бил дворянин. Баща му умира много рано и той остава сам. Занимавал се с разни науки, но неговата специалност била медицината и като лекар-хирург той имал голям успех. Бил и голям специалист по вътрешни болести. Написал редица произведения по медицина и биология. В 1746 г. Кене бил назначен придворен лекар, ползувал се от покровителството на всесилната фаворитка на Людвик XV — маркиза Помпадур. Малко по-късно, в 1752 г., кралят му поверил голямо имение. Биографите отнасят преминаването на Кене към икономическите въпроси около 1753—1756 г., т. е. онова време, когато той имал вече 60 години. Общественото мнение във Франция по това време живо се интересувало от икономическите въпроси. С тях се занимавали широки обществени кръгове. Това обстоятелство подбужда и Кене да се прехвърли в областта на икономиката. Най-злободневният въпрос по онова време бил този за цените на житото (те тогава се държали на ниско равнище) и за данъците. Волтер, със свойствения си сарказъм, пише в 1750 г.: „Нацията, пресітена от стихове, комедии, трагедии, романи, морални разсъждения и богословски диспути, се заела най-сетне да разсъждава за житото.“ По въпроса за житото се изказва и Кене. Неговите първи икономически статии се появили в знаменитата „Енциклопедия“, озаглавени „Фермери и жито“. В тези статии Кене доказвал, че причината за тежкото положение на селското стопанство са тежките данъци и ниските цени на житото. Отначало Кене работил сам, но скоро около него се събират последователи, създала се цяла школа, която живяла обаче полузатворен живот. Тя имала редовни събрания, при което едни били само за посветените, а други били открити. В историята на създаването на физиократическата школа решаваща роля изиграла срещата на Кене с маркиз Мирабо Стария — бащата на знаменития деец от първия период на Великата френска революция — Мирабо Младия. Физиократите считат тая среща като начало за образуването на школата.

Мирабо Старият (1715—1789) се намирал дотогава под влиянието на меркантилните идеи. Автор на много произведения, той се ползувал с голяма популярност като писател — главно за своя труд, озаглавен „Приятел на човечеството, или трактат за народонаселението". Тази книга се появила в началото на 1757 г. По това време била готова статията на Кене „Хора". Изводите на Кене и тези на Мирабо били диаметрално противоположни. Мирабо формулирал известната ни вече теза, че населението съставлява богатството на страната. Във формулировката на Мирабо това положение гласяло: „Увеличението на населението предшествува богатството." Кене издигнал противоположната теза: „Богатството създава или предизвиква увеличението на населението." Срещата между Кене и Мирабо решава този спор в полза на Кене и Мирабо става разпален физиократ. Така представя работата самият Мирабо, който в един подробен разказ рисува как бил победен от Кене и как за една нощ се превърнал от Авел в Павел.

Победата на Кене над Мирабо трябва да бъде обяснена много просто. Във физиократическата система феодализмът приел нов, модерен вид, а новото общество получило феодална външност. Тази призрачна външност именно заблуждавала принадлежащите към феодалите последователи на Кене и преди всичко патриархалния своеобразен човек — Мирабо Стария. Близката смърт на феодалния строй се чувствувала и от представителите на привилегированите съсловия и мнозина от тях открито преминали на страната на третото съсловие. Но Мирабо, който бил много оригинален екземпляр, не можел да се реши на такава стъпка. За него била необходима поне „призрачна външност", която създавала илюзията, че новото общество, идващо като смяна на феодализма, не е нищо друго, освен обновено издание на последното.

Тази призрачна външност той намира във физиократизма и здраво се хваща о̀ него.

Но „призрачната външност", в която новите отношения изпъкнали в учението на Кене, характеризират и последния. Кене имал нужда от „феодална външност". Представител на третото съсловие, достигнал „почетното" звание дворянин, ползуващ се от покровителството на Помпадур и милостта на краля — придворният лекар Кене сам бил пленник на тази външност. Той бил олицетворение на буржоа във феодален костюм. По политическите си убеждения Кене бил привърженик на просветния абсолютизъм, както и мнозина от просветителите на XVIII век. Те искали да предотвратят революцията с реформи, прокарвани от просветените монарси (такива нямало в действителността, но те ги измисляли). Кене хранел големи надежди, че предлаганите от него реформи ще бъдат осъществени от горе. Отначало той възлагал тези надежди на Людвик XV, а след като се убедил, че последният няма да стане просветен монарх, той се опитал да превърне в свой привърженик наследника на Людвик XV. По своите разбирания Кене бил голям противник на материализма. Той отказал да участвува в „Енциклопедията", когато под влиянието на Дидро тя приела ярко материалистичен характер. Кене признавал две субстанции: дух и материя, които са съвсем независими една от друга и дори не се намират във взаимнодействие. Тези субстанции сами по себе си са пасивни и се привеждат в движение, в действие и взаимнодействие от трета субстанция — активна, творческа. Тази трета субстанция е бог. Оттук следва и теорията за двата вида познание: първо — познание, основано на опита — тук Кене се приближава към Лок и заедно с него отхвърля съществуването на вродени идеи, и, второ — познание, основано на вярата. Обект на първия вид познания е физическият свят и социалният свят. Обект на втория вид познания е бог.

Във всичките тези възгледи няма нищо ново и оригинално. В общите въпроси на познанието Кене бил старомоден и изостанал човек дори за времето си. Той живял във века на Дидро, Холбах, Хелвеций и др., но бил много назад дори и в сравнение с онези просветители, които не били материалисти. Той носил много феодални предразсъдъци. Въпреки това в политическата икономия Кене бил смел и гениален новатор, който прокарвал нови пътища. Независимо от това, че имал много предшественици, от които заимствувал много, все пак неговата система се отличава с голяма оригиналност и дълбочина. Тя носи печата на неговия гений. Системата на Кене имала голям, но кратковременен успех. Мнозина смятали, че ако не напълно, то поне отчасти тя ще бъде осъществена в живота. Но събитията във Франция се развивали с такава бързина и дълбочина, че физиократите останали назад и новите хора съвсем забравили за своя велик представител. Франсоа Кене умрял в 1774 г. — 15 години преди Великата френска революция.

МЕТОДОЛОГИЯТА НА КЕНЕ

Методът на естествените науки, внесен в политическата икономия още при Пети, получил своето по-нататъшно развитие при Кене. Различието между физическия и социалния свят за Кене престава да е принципално и това му дава възможност да обоснове по-дълбоко единството в метода на естествените и обществените науки. Искането на Боажилбер, щото икономическият строй да бъде предоставен сам на себе си, намира своето по-нататъшно развитие при Кене, в неговите идеи за естествения ред. Последният господствува във физическия и социалния свят. Лекарят Кене разглежда обществото както жив организъм и различава в него две състояния: здраво — нормално и болезнено — ненормално. И оттук изводът, че към обществото следва да се прилага и хигиена, и терапия. Първата се прилага, когато обществото е здраво, т. е. намира се в равновесие, второто — когато обществото е болно и е излязло от равновесие. Гледището за динамиката, за развитието е чуждо на нашия реформатор. Състоянието на равновесие дава неговата знаменита икономическа таблица. Идеята за естествения ред го довежда до разбирането на икономическия процес като естествен процес, който има свои вътрешни закономерности. В това се състои неговата голяма научна заслуга. Но неговото надисторическо гледище трябвало да го доведе и го довежда до разглеж-

вярно

дане на съвременния начин на производство като естествен начин на производство. То го довежда и до натурализма, до разглеждане на естествената страна на процеса на производството, а не до разглеждане на неговата обществена страна. Последната се възприемала като нещо естествено и неделимо от потребителната стойност. Този метод принуждава Кене да прехвърли изследването от сферата на обращението, където всичко се намира в неустойчиво състояние, където бушува пазарната стихия, в сферата на производството, и то в такава сфера, която повече от всички сфери на производството или по-малко от всички други се намира в зависимост от пазара. Такава сфера е земеделието. Пренасянето на изследването в сферата на производството е една голяма научна заслуга на Кене. В това го следват по-сетне представителите на цялата класическа школа в политическата икономия. Но свеждането на производството само до земеделското производство било наложено от социално-икономическото положение на Франция и методологично това се изразява в натурализма на Кене, който развивал теорията, че производството е увеличение на материята, което има място в селското стопанство.

Още Боажилбер пренесъл изследването в областта на селското стопанство, но той нямал още методологичен принцип. Последният бил даден от Кене, който дава универсален принцип в своето учение за естествения ред, който свързва неговите икономически възгледи в единна система. Предмет на неговите изследвания е естественият ред. Един от последователите на Кене — Дюпон де Немур — определя физиократизма като наука за естествения ред. И законите, открити от такива изследователи, са универсални закони, които важат за всички времена и народи. Естественият ред нагледно е изобразен в известната „Икономическа таблица“ на Кене. В това се състои нейното методологично значение. Кене апелирал често за очевидност, а тази очевидност можела да бъде постигната с помощта на неговата таблица. Затова тя се счита от неговите привърженици като велико откритие. Таблицата показвала нагледно как произведеният продукт на земеделието се разпределя между цялото общество; как това става естествено и свободно;

как всички области на производството и всички групи на населението са свързани помежду си и съставляват едно цяло; и как земеделието, което било много важно за физиократите, е основата на всички основи, защото само то произвежда чист продукт. Методологичното значение на таблицата било огромно, защото за пръв път бил направен гениален опит да се представи като цяло общественото производство и обращение. Отделните актове на размяната се разглеждали от Кене не тъй, както изглеждали те на повърхността, разпръснати, неорганизирани, а от гледището на общественото възпроизводство. И затова Кене се интересувал не от сделките, сключени от фермерите и индустриалците, а от тези, които свързват помежду им селското стопанство и индустрията, тъй като само по тоя път става възпроизводството и в първата, и във втората фаза. Вярно е, че физиократите не разбирали отношенията между индустрията и селското стопанство, като считат първата безплодна, но това ни най-малко не намалява значението на посочения методологичен принцип. Това свидетелствува само за неправилната предпоставка в прилагането му.

В учението на физиократите понятието „естествено" има двояко значение: първо, то се противопоставя на субективното, което зависи от волята и желанието на хората; второ, то се противопоставя на историческото, като нещо постоянно, дадено един път завинаги. Първото е вярно. Икономическите категории и икономическите закони са обективни, материални. Второто е невярно: икономическите категории и икономическите закони са исторически категории и исторически закони. Те се определят от дадения начин на производството и изчезват заедно с изчезването на последното. До такова разбиране на „естественото" физиократите не достигнали, но те имат тая заслуга, че от политическата икономия те изгонват субективизма — разбирането, че икономическото развитие се определя от волята, съзнанието, разума и особено от разума и волята на силните. „Голямата заслуга на физиократите била тази, че те разглеждали съвременните форми на производството като физиологически форми на обществото, като форми, извикани на живот от естествената необходимост на производството и независимо от волята, политиката и т. н. За тях това били материални закони. Грешката им се състои само в това, че те гледали на материалните закони не като на една определена степен в историята на обществото, а като на абстрактни закони, еднакво господствуващи във всички обществени формации.“ Естественият ред, според Кене, не зависи от волята и съзнанието на хората. Съществува обаче и позитивен ред. Последният може да се приближи към първия, но може и да се отдалечи. Тук на сцената излизат силните и на първо място просветените монарси. На тях Кене възлага ролята на учители и лекари, които са длъжни: първо, да внедрят в съзнанието на народа правдиво разбиране за естествения ред, да лекуват обществото, когато то изпада в болезнено състояние, т. е. да го връщат към естествения ред. Обективизмът на Кене не значи още фатализъм. Той отделя определено място и на волята на хората, т. е. на активността.

УЧЕНИЕТО НА КЕНЕ ЗА ЧИСТИЯ ПРОДУКТ

Нека разгледаме самата икономическа система на Кене. Централен неин пункт е учението за чистия продукт. В това учение на Кене намира своето решение проблемът за богатството (как, къде и от кого се произвежда) а, изхождайки от него, Кене се опитва да даде анализ на капитала, принадената стойност, производителния труд, на мястото и значението на всяка група в обществото и т. н. Кене различава: първо — умножаване на богатството, увеличението му; второ — събиране сумата на богатството. Първото става в земеделието, второто — в останалите области на производството. В земеделието се увеличава самата материя или, да се изразим икономически, става нарастване на потребителните стойности. В останалите области на стопанството става само съединяване на вече сеществуващите елементи на материята и, съединявайки се, разните видове потребителни стойности дават нов вид потребителна стойност. Но масата им не само се увеличава, но често пъти се и намалява. (Например при преработването на суровите материали или полуфабрикатите във фабриката.) Това различие между земеделието и другите отрасли на стопанството се обяснява с това, че в земеделието работи самата природа и става „създаване". В останалите области на стопанството, в цялата обработваща индустрия, да не говорим за търговията, природата не работи. Излишъкът на новосъздадения продукт, от онова, което е било изразходвано, е чист продукт. Но как да се изчисли и определи той? Докато ние се намираме в сферата на физическия свят, да се направи това е невъзможно. Разбира се, събраното жито е повече от посятото, но освен семена има и други разходи. Може, разбира се, всички разходи да се изчислят в жито. Така и правят обикновено. Но това не е нищо друго, освен да се приеме за решение това, което трябва да се реши. Изчисляването на другите разходи на земеделеца, вложени в житото, предполага свеждането им към нещо общо с житото. Кое е това общо? Кене не си задава такъв въпрос. За него няма никакви затруднения, защото той счита разменната стойност на продуктите за толкова естествена, както и тяхната потребителна стойност. Продуктите и стоките са идентични. Следователно и новосъздадените продукти, и разходите по тяхното произвеждане от самото начало приемат у него стойностен израз. В такава стойностна форма, т. е. като нещо естествено, изпъква също от самото начало и чистият продукт. Чистият продукт, според тази теория, не е нищо друго, освен излишъкът на новопроизведената стойност на стоката над разходите на производството. И заслугата на Кене се състои в това, че той превръща стойността и принадената стойност от категория на обращението, каквато тя е била у меркантилистите (от такива представи не са могли да се освободят напълно и икономистите от епохата на разпадането на меркантилизма), в категория на производството. Вярно, той не свежда нито стойността към труда, нито принадената стойност към принадения труд. В своята теория за стойността, която е теория за разходите на производството, той прави крачка назад в сравнение с теорията на стойността не само на Пети, но и на Боажилбер. Но все пак фактът си остава факт — чистият продукт, който се явява в неговите разбирания от самото начало в стойностна форма, се създава в производството. Следователно стойността се създава в производството. Неговата лъжлива представа, че природата създава новото, а трудът комбинира и изменя формата на вече създаденото, още повече подчертава, че стойността, която според неговото разбиране е неотделима от потребителната стойност, е продукт само на производството. Той не свежда стойността към труда, но тя е свързана с производството, тя изниква в последното. Свързана е с производството, т. е. изниква в производството и принадената стойност. „Физиократите пренесли въпроса за произхода на принадената стойност от областта на обращението в областта на непосредственото производство и с това поставили основите на анализа на съвременното производство." (Маркс).

У физиократите чистият продукт се създава от природата. Да разгледаме въпроса малко по-отблизо. Физиократическият „чист продукт" не е нищо друго, освен излишъкът от стойността на продуктите над разходите на производството. Следователно чистият продукт може да бъде определена величина, ако такава са разходите на производството. Но последните в земеделието се образуват главно от семената и от разходите за работниците. Така че чистият продукт се опира на работната заплата. Неговата определеност зависи от определеността на последната. Изхождайки от научни съображения, Кене разглежда работната заплата като дадена величина, т. е. като определена. Той я свежда до минимума средства за съществуване. Какво се получава? Получава се, че чистият продукт не е чист продукт на природата, а зависи от работната заплата. Повишаването на последната предизвиква намаление на чистия продукт и обратно. Кене е още далеч от тезата на Рикардо за противоположността между печалбата и работната заплата. У него и чистият продукт, и работната заплата произхождат от естествения ред. Трябва да се отбележи още, че чист продукт, по твърдението на самия Кене, има само в едрото фермерско стопанство, което той нарича „крупна култура", но такъв няма в дребното селско стопанство, което той нарича „дребна култура". С други думи, чист продукт има само там, където има наемен труд. Между теорията на Кене за чистия продукт и теорията на Пети за рентата, има много общо. Както поземлената рента на Пети, тъй също и чистият продукт за Кене, са основната форма на принадената стойност. И единият, и другият получават процента от рентата. И за двамата печалбата, като особена категория, също не съществува. За Кене индустриалната печалба е възнаграждение за труда, тя е работната заплата за високо квалифициран труд, а търговската печалба той смята за невъзможна при нормални условия, т. е. при съществуването на естествен ред. Тя може да изникне само като резултат на измама и спекулация. Кене е за търговията, но е против търговците. Той е за стокообращението, чрез което става размяната на потребителни стойности, но той счита излишен и вреден посредника. Различието между Пети и Кене не се изчерпва с посочените моменти, има по-големи принципни различия. Пети е представител на по-високото модерно развитие и неговите теории са също продукт на по-високи икономически отношения. Земеделието той не счита за единствен източник на богатството. Обратно — индустрията и търговията той поставя по-високо от земеделието. Рентата е за Пети гатанка, която той отгатва посредством своята теория за трудовата стойност. Разгадавайки я, той намира ключа и за разбирането на процента. Кене е представител на по-назадничавите френски условия. Поземлената рента не го интересува, в това той не вижда никакви теоретични въпроси. На въпроса — защо собствениците на земята получават рента, той отговаря много просто: те я получават, защото някога техните деди първи са направили земята годна за стопанска култура, а техните наследници продължават да правят капитални разходи за подобрение на земята. Кене иска да покаже, че рентата, като чист продукт, е възможна само у земеделието, и че в другите области на стопанството няма рента и не може да има такава

ТЕОРИЯТА НА КЕНЕ ЗА КАПИТАЛА

Анализът на чистия продукт довежда Кене към анализ на разходите на производството, а анализът на последните го довежда до разграничаване на съставните части на капитала. Той различава една част на капитала (по неговата терминология — част от авансите), която се авансира ежегодно и която той нарича „ежегодни аванси", и друга негова част, която се авансира веднъж за много години и която е наречена „първоначален аванс". Кене казва: „Ежегодните аванси се съставят от разходи, изразходвани всяка година за труд по обработването. Тези аванси трябва да се различават от първоначалните аванси, които образуват фонд за организация на земеделското стопанство." Ежегодните аванси влизат напълно в разходите на производството, а първоначалните аванси — само частично. У физиократите липсва още понятието основен и оборотен капитал (тези понятия са въведени по-сетне от Смит). Както на общото икономическо учение на физиократите, така и на тяхната теория за основния и оборотния капитал лежи печатът на ограничения им кръгозор, неосвободен още от феодалната обвивка. Но в рамките на този ограничен кръгозор физиократите вярно определяли основния и оборотния капитал (по тяхната терминология — първоначални и годишни аванси). Те правилно ги отнасят към производителния капитал, а не към капитала в обращение. В това именно се състои една от големите им научни заслуги към политическата икономия. Парите за Кене не са нито оборотен, нито основен капитал и това е напълно вярно, защото категорията основен и оборотен капитал се отнася само до производителния капитал. Но като изключва парите от оборотния и основния капитал, Кене не разглежда парите като парична форма на капитала. Това се определя от два момента: първо, според Кене, капиталът е веществена материя. Оборотният капитал се състои от семена, от храна и други необходими средства за съществуване на работника, а основният капитал — от оръдията на труда. Разбира се, че при такова разбиране на капитала и на неговите съставни части парите не могат да имат форма на капитал, защото капиталът, съгласно това разбиране, има само веществена форма и само веществено съдържание. Второ, това, което е подоснова, тъй да се изразим, и на първия момент — разглеждайки размянната стойност като нещо естествено и неотделимо от потребителната стойност, Кене не могъл да разбере изобщо природата на парите. Той бил принуден да разглежда парите от една страна като оръдие на обращението, а от друга — като нещо условно, необходимо за обслужване на стокообращението. Кене свежда формулата С—П—С, както и неговите предшественици, към С—С. Оттук и неговата теза: „Всяка продажба е в същото време и покупка." Разбира се, при положението, че се свежда С—П—С към С—С или, което е фактически едно и също, при неразбирането на ролята на парите, благодарение на което продажбата на една стока е отделена от покупката на друга стока, всяка продажба е действително и покупка. Фактически Кене свежда капитала само към производителния капитал, само към една от неговите форми. Свеждайки капитала към производителния капитал, Кене не могъл да разбере и не разбирал понятието търговски капитал. Той представя последния като нещо безплодно, а търговската печалба — като резултат на измамата. И едното, и другото той считал за нарушение на естествения ред. Изхождайки от това, че действително производство е само земеделското, Кене трябвало да дойде до извода, че индустриалният капитал, т. е. капиталът, зает в обработващата индустрия, е също безплоден, а индустриалната печалба е само възнаграждение за труда на индустриалеца. И авансите — първоначални и ежегодни — той прилага само към земеделието.

ИКОНОМИЧЕСКА ТАБЛИЦА НА КЕНЕ

Таблицата на Кене правила грамадно впечатление на неговите ученици и последователи. По думите на Мирабо — „От сътворението на света били направени три велики открития: първото било появяването на писмеността; второто — изнамирането на парите; третото откритие — икономическата таблица — резултат и завършък на първите две." Дълго време таблицата на Кене не била разбирана. Много по-късно Маркс разкрива истинския смисъл и значение на таблицата на Кене.

Безчисленото множество актове на покупко-продажба, които стават между отделните индивиди, в икономическата таблица са дадени като обращение на обществения продукт между класите. В това се състои голямото теоретично значение на знаменитите таблици. Първо, отделните актове на размяна се обединяват в характерно обществено масово движение; второ, отделните индивиди се обединяват във функционално определени икономически групи и като резултат ние имаме възпроизводство и обращение на целия обществен капитал, т. е. имаме пръв гениален опит да се представи кръгообращението на обществения капитал изцяло. Предпоставките на таблицата са следните: 1) неизменността на цените; 2) просто възпроизводство и 3) абстрахиране от външния пазар. Всички тия моменти характеризират грамадния научен такт на Кене. Кене трябвало да се абстрахира от отклонението на пазарните от естествените цени, защото тия отклонения само биха усложнили изследванията. Също така правилно постъпвал Кене, когато той концентрирал вниманието си на простото възпроизводство, защото в последното се заключава трудността на проблема. Вярно е, че по силата на възгледите си Кене не можал да даде анализ на разширеното производство, защото, според неговото учение, целият чист продукт се взема от собствениците на земята. Но това ни най-малко не намалява значението, че Кене се опитва да реши проблема за възпроизводството и обращението на обществения капитал преди всичко при простото възпроизводство. Голямо достойнство е и това, че Кене се абстрахира от външната търговия, защото за анализа на кръгообращението на обществения капитал тя не дава нищо. С абстрахирането от външната търговия той искал да докаже на меркантилистите, които отдавали такова голямо значение на външната търговия, колко добре става възпроизводството на обществения капитал и без външната търговия.

Като начало на кръгообращението Кене смята края на жътвата, събирането на житото, т. е. в основата той поставя кръгообращението на стоковия капитал С'—С". Годишният земеделски продукт по стойността си се равнява на 5 милиарда ливри (френска парична единица през времето на физиократите). От тях 4 милиарда продоволствия и 1 милиард сурови материали. Тая стокова маса се поставя в движение при помощта на 2 милиарда ливри (налични пари). Последните също принадлежат на фермерите. Стойността на годишния земеделски продукт се образува от такива части: първо — стойността от 2 милиарда оборотен капитал (годишни аванси); второ — стойността от 1 милиард — процента на изхабяването на основния капитал (първични аванси) и, трето — стойноста от два милиарда — принаден продукт (чистият продукт). Освен това „безплатните“ имат изделия за два милиарда. В началото на обращението парите в количество 2 милиарда се намират вече у поземлените собственици, получени от фермерите в качеството на аренда. Самото обращение, което се състои от обращение на стоки или обращение на пари, се разлага на пет акта: първо — земевладелците купуват от фермерите 1 милиард продоволствия и по тоя начин става движението на парите от С (собствениците) към Ф (фермерите), а движението на стоките — от Ф към С; второ — земевладелците купуват от индустриалците (тях ще ги означим с буквата П) изделия за втория милиард. Сега парите се движат от С към П, а стоките — от П към С; трето — индустриалците с получения един милиард купуват от фермерите продоволствия; вторият милиард, получен по-рано от земевладелците, се движи сега от П към Ф, а стоките — от Ф към П; четвърто — фермерите купуват от индустриалците за един милиард изделия, състоящи се от инструменти и други оръдия на труда: парите сега вече отиват обратно от Ф към П, а стоките — от П към Ф; пето — индустриалците купуват от фермерите за още 1 милиард сурови материали. Парите отново се движат от П към Ф, а стоките — от Ф към П. Като резултат от изброените пет акта на размяна земевладелците получават полагащия им се прибавачен продукт, макар че част от последния са индустриални изделия, но били купени за парите на фермерите, които са получили тия пари обратно от индустриалците, в замяна за известно количество продоволствия: следователно индустриалните изделия, получени от земевладелците, са равностойност на продуктите за продоволствие, произведени в земеделието. Второ — индустриалците получават в замяна на своята продукция продоволствия и сурови материали и могат отново да почнат своето производство. Трето — фермерите получават нужните им оръдия на труда, а продоволствията за 2 милиарда са останали в тях, т. е. не влизат в обращение. Те могат да възобновят процеса на производството. Освен това те са получили обратно 2 милиарда пари, които ще трябва пак да се дадат на земевладелците в качество на аренда, и всичко се почва отново.

ФИЗИОКРАТИЧЕСКАТА ШКОЛА — КРАТКА ХАРАКТЕРИСТИКА

Думата школа по отношение на Кене и неговите привърженици не бива да се взема в тоя смисъл, както се говори за школата на Смит, Рикардо и т. н. Школата на физиократите, наред с теоретичните задачи, си поставя и практически: провеждане на дело идеите си чрез изменение на политиката. Школата представлявала от себе си сплотен политически кръжок, с организация, с членове, създавали се връзки във висшите среди, за да влияят на общата политика. Кръжокът се стремял неговите членове да заемат влиятелни постове в правителствения апарат, подготвяйки заедно с това почвата за изменение на цялата политика, в духа на своите идеи. Противниците на физиократите наричали тяхната школа секта. Самите те се наричали икономисти, но скоро се затвърдило за тях името физиократи. Един от членовете на тая школа — Дю-Пон, издал сборник, в който било систематизирано новото учение под заглавие „Физиокрация, или естественото устройство на най-изгодното за човечеството правителство“. Името на тоя сборник послужило като име за цялата школа. (Онкен оспорва това мнение и изказва предположението, че името физиокрация принадлежи на самия Кене, който, като любител на гръцки език, съставил това название от две гръцки думи, които означават господство на природата). Историята на школата може да бъде разделена на следните периоди: първи — от 1758 до 1767 г., втори — от 1767 до 1774 г. и трети — от 1774 до 1776 г. В 1758 г. се появява знаменитата икономическа таблица. Около Кене започнали да се групират литературни сили и неговите идеи се разработвали, пропагандирали и систематизирали. В 1767 г. учението на Кене получило пълно и систематично изложение в споменатия сборник на Дю-Пон и, най-главно, школата започнала да функционира като напълно оформено политическо течение. В интервала между 1767 и 1774 г. школата добива най-голяма популярност и имала известни практически успехи. Но най-голям успех се пада на годините 1774—1776. През тия години Тюрго, найвидният привърженик на Кене, става министър на финансите при Людвик XVI. Той се заел да проведе на дело физиократическите идеи. От 1776 г., след падането на Тюрго, настъпил упадъкът на физиократическата школа и на цялото учение на физиократите. Успоредно с школата на физиократите съществувала и друга школа — тая на Гурне. Между тия школи имало голямо сходство, но те се различавали по въпроса, който се считал по онова време основен. Гурне и неговите последователи отричали, че земеделието е единствената производителна област на стопанството, следователно отричали и учението на Кене за чистия продукт.

Гурне (1712—1759) бил син на търговец ангросист и на 17-годишна възраст започнал да се занимава с търговия. Гурне и по произход, и по положение бил свързан с търговския свят. Ако Кене търсил опора за монархията в богатите върхове на селото, Гурне търси тая опора в търговско-индустриалната група. Това определило и голямото различие между тях. Физиократите трябвало да водят ожесточена борба и с най-напредничавата част на интелигенцията, която виждала в тях, от една страна, старомодни доктринери, а от друга — защитници на старото, които препоръчвали да се ремонтира старото, но не и да се разруши. Русо и Волтер се отнасяли с ирония към физиократите. Кене имал привърженици главно в средите на ония феодали, които не споделяли изречението на Людвик XV — „След нас, ако ще и потоп“, и които смятали, че не могат да запазят в пълна неприкосновеност целия стар апарат. Допотопните феодали се отнасяли враждебно към Кене. Сам Людвик XV гледал на икономическите мъдрувания на своя придворен лекар като на оригиналничене. По тоя начин виждаме, че физиократите били под обстрела и на десните, и на левите, и на центъра. Физиократическата школа имала редица крупни литературни деятели, които не само отбивали атаките на противника, но и сами настъпвали срещу тях (в тая борба участвувал и Кене). На някои от тия представители на физиократите ще се спрем.

МИРАБО-СТАРИЯ (1715—1789)

За Мирабо вече писахме. Той бил не само последовател на Кене, но и добър негов приятел. Той бил душата на кръжока на физиократите и главен организатор. В такъв смисъл той може да се смята за глава на школата, докато Кене бил теоретичен и идеен вожд на школата. Мирабо бил жив символ на модерната външност на физиократите. Аристократ по произхождение и положение, образован и просветен в духа на епохата на просвещението, лишен от оригинална и творческа мисъл, която би му дала възможност да създаде собствена система, Мирабо намира в Кене това, което било приемливо за него. Мирабо, за разлика от Кене, който защищавал едрите фермери, защищавал дребното селско стопанство, което отговаряло на неговите патриархални мечтания. Мирабо наричал себе си „стария син" на физиократите. Останалите последователи на Кене били младите синове на школата. Ще се спрем само на някои от тях.

ДЮ-ПОН ДЕ НЕМУР (1739—1817)

Дю-Пон бил главният публицист и журналист на физиократическата школа. Той издал редица важни издания и документи. Бил редактор на основаното от правителство (1765) „Списание на селското стопанство, търговията и финансите". В списанието участвували и привържениците на Гурне, но преобладавало влиянието на привържениците на Кене. Появилата се в списанието статия на Дю-Пон, коментираща икономическата таблица, предизвикала горещи дебати. Представителите на търговците и индустриалците се обявили рязко против онова място в таблицата, където търговците и индустриалците се характеризирали като „безплодна" група. В полемиката се намесил и Кене, който се стараел да обясни, че терминът „безплодни" не съдържал нищо порицаващо и позорещо търговците и индустриалците. Тоя термин означава само това, че търговията и индустрията не произвеждат чист продукт. Но търговците и индустриалците разбирали много добре, че въпросът не се касаел до обида, а до една политика, която защищавала интересите на богатите върхове в село. Полемиката взела остри форми. Дю-Пон бил принуден към края на 1766 г. да освободи поста редактор на списанието. В началото на 1767 г. физиократите се сдобили с ново собствено списание „Ефемериди", редактирано пак от Дю-Пон. Те обаче не били оставени свободно да действуват и списанието спряло много скоро. В списанието на физиократите били напечатани най-важните им трудове. В тях изнасяли позициите си по важните стопански въпроси и водили страстна полемика с противниците си. Така те налагали и популяризирали идеите си, въпреки силните атаки от страна на техните противници.

МЕРСЬЕ ДЕ ЛА РИВЬЕР (1720—1793)

Ривьер бил систематизатор и популяризатор на идеите на Кене. В 1767 г. се появил неговият труд: „Естественият ред и същността на политическите съюзи В тоя труд намерило систематично изложение учението на Кене. Адам Смит се изказал хвалебно за това съчинение. Книгата имала голям успех. Необходимостта от абсолютизма Ривьер обяснявал по следния начин: „Само от това, че човек е предназначен за обществен живот, нему му е предназначено да живее под гнета на деспотизма." И тъй, абсолютизмът произтича от „естествения ред". И нищо чудно, че Русо изпитвал отвращение и омраза към физиократите. Русо, както е известно, от идеите на естествения ред правил противоположно заключение — естественост на демократичната република. Физиократите имали свои привърженици и в другите държави. Един техен последовател бил руският пълномощен министър в Париж — княз Голицин. По съветите на тоя същия Голицин Ривьер бил поканен в Петербург от Екатерина II, за да вземе участие в нейните реформи. Това било голяма радост за физиократите, но не за дълго. Ривьер скоро се върнал в Париж, а Екатерина II се изказала твърде подигравателно за него в едно свое писмо до Волтер.

ЛЕТРОН (1728—1780)

След Тюрго най-големият теоретик между последователите на Кене бил Летрон. С неговото име е свързана шумната полемика с философа Кондиляк. Последният посещавал кръжока на физиократите и се смятал между тях за свой човек. В 1776 г. той издал голямата книга „Търговията и правителството, разгледани в техните взаимни отношения". В тая книга се критикуват двете най-важни тези на физиократите: 1) тезата за еквивалентността на размяната и 2) тезата за производителността само на земеделието. Кондиляк развивал теорията за субективната стойност и правил извода, че размяната винаги е нееквивалентна. Неговият извод гласи: „Не е вярно, че при стоковата размяна равна стойност се разменя за равна стойност. Обратно, всеки от двама контрагента винаги дава по-малка стойност в замяна на по-голямата. Всъщност и двамата получават или трябва да получат полза. По какъв начин? Стойността на предметите се състои само в отношението към нашите потребности. Каквото е за едного повече, то за другия е по-малко, и обратно." Към втората теза Кондиляк подхождал по-дълбоко. Той се съгласява, че земята е източник на богатство, но това богатство не се доставя без труд. Следователно и трудът е производителен. И щом трудът е производителен в земеделието, то той е още по-производителен в индустрията (според Кондиляк и в търговията), където трудът стои на първо място. Главният опонент на Кондиляк бил Летрон. Той се опитал да разбие противника си. По въпроса за стойността Кондиляк смесвал, първо, потребителната стойност с разменната и, второ, развитото стоково стопанство с такова стопанство, където се продават само излишъци. „Пита се: не разменяме ли и двамата някой излишък за предмет, необходим на всеки от нас" — писал той. Летрон с основание укорявал опонента си в неразбиране природата на стоковото стопанство. „В общество, напълно оформено — пише той — изобщо няма излишъци." В същото време той критикува Кондиляк и за друго, а именно за твърдението, че индустрията и търговията са също производителни. „Ако — казва Летрон — и двамата, които разменят, получават еднакъв плюс в сравнение с това, което те дават, то те двамата получават наравно. Следователно няма печалба, и търговията и индустрията са непроизводителни." Въпросът за смесването от страна на Кондиляк потребителната стойност с разменната остава незасегнат от Летрон, защото както той, тъй и цялата физиократическа школа ги смесват. По въпроса за стойността и печалбата Летрон излиза победител в тоя смисъл, че той доказвал, че нито едната, нито другата не могат да изникнат от размяната на разните потребителни стойности. Но все пак сам той, както и неговият учител, не дали вярна теория на стойността, а търговско-индустриалната печалба отричали като незакономерно явление. Критиката на Кондиляк, насочена срещу физиократическата теория за производителността само на земеделието, се оказала твърд орех, който не могъл да бъде счупен от Летрон. Физиократите не могли да обяснят ролята на труда в земеделието. Ако всичко се свежда до природата, до нейната творческа сила и нейната способност да увеличава материята, то трудът като такъв е безплоден и в земеделието. И земеделците са такава безплодна група, както и другите групи на обществото. Това, което природата дарява на земеделците повече, отколкото на другите работници, не може да бъде основание, за да се смятат те за единствено производителна група. И ако трудът в земеделието е производителен, защото и там без труд нищо не може да се добива, то няма никакво основание да се счита за непроизводителен и трудът в другите области на стопанството. Такава дилема стояла пред физиократите — дилема, от която те се изплъзвали.

Физиократите имали още по-сериозен противник в лицето на известния Галиани. Още в 1750 г. Галиани издал книга за парите, в която рисува идеала на индустриалната държава, която не само консумира всичкото си жито, но и внася още от другите страни. Следователно държавата, нарисувана от Галиани, представлява противоположност на аграрната държава на Кене; в последната първа роля играе селото, а в първата — търговско-индустриалната група. Галиани издига тезата, че където има равенство, там няма изгоди, т. е. и той, както и Кондиляк, издига тезата, противоположна на физиократическата — тезата за нееквивалентността на размяната.

Галиани бил италианец, но живял в Париж, работил в Неаполското посолство, и се ползувал с голямо влияние в средите на френските икономисти и политически деятели. Той се намесвал дори и във вътрешния живот на Франция. Взел участие в полемиката, която се завързала по въпроса за житните цени и за износа на житото. В 1770 г. той написва хумористичната статия „Диалози за търговията с жито", в която рязко и остроумно осмивал физиократите и критикувал правителствения закон за износ на жито зад граница. Остроумната статия на Галиани, написана в хумористичен тон, имала грамаден успех. Той представял физиократите като доктринери и абсолютисти в теорията, т. е. хора, които казвали абсолютни истини и игнорирали реалната действителност.

ЖАН РОБЕРТ ЖАК ТЮРГО (1727—1781)

Ние разглеждаме Тюрго отделно, макар че по своите основни възгледи той е физиократ. Тюрго не бил в пълната смисъл на думата ученик на Кене и в живота на „школата" почти никак не участвувал. Тюрго се държал независимо и дори поддържал приятелски отношения с противниците на кръжока, начело на който стоял Мирабо. Освен туй Тюрго се поддавал по-слабо от другите физиократи, и особено ония от аристократичните среди, на илюзията за феодалната призрачност на физиокрацията. „За физиократите, които имали по-широк ум, особено у Тюрго, тая илюзорна представа съвсем изчезнала и физиократическата система според тях била израз на новото общество, което си пробива път в рамките на феодализма." Това именно дало възможност на Тюрго да внесе изменения в учението на Кене и да го развие по-нататък. И най-сетне Тюрго прави сериозен опит да осъществи физиокрацията, да я превърне в действителност (в качеството си министър на финансите при Людвик XVI). С това той най-добре разкрил истинската същина на тая доктрина. Тюрго бил съчетание на голям администратор и голям теоретик. Той придружавал своите административни мероприятия и законодателните проекти с разяснения и обяснителни бележки, които се равняват на научни трактати. Затова и административната му дейност представлява теоретичен интерес.

КРАТКА БИОГРАФИЯ НА ТЮРГО

Тюрго е роден в аристократично семейство. Баща му бил pévôt des marchands (нещо като председател на търговците) и виден деец в общинското управление на Париж. По-младия си син той решава да посвети на духовното звание. Получил съответно образование, бъдещият физиократ и министър на Франция постъпил в Сорбоната, където продължил своето образование по богословие. В 1749 г. той бил избран за настоятел на Сорбоната, но в 1751 г. той напуснал вече духовното звание и преминал на държавна служба. Но Тюрго не станал атеист: той дори смятал, че в държавата може да съществува господствуваща религия. Под такава той разбирал оная религия, която се изповядва от мнозинството. Във философските си разбирания той бил далече от материализма, но се борил и против крайния идеализъм (той посветил специален труд против Беркли). По своите политически възгледи той бил по-краен от Кене и от мнозина физиократи. На „произволния деспотизъм“ той противопоставял „законния деспотизъм“, т. е. деспотизъм, ограничен от законите. Това е вече много повече от просветения абсолютизъм. Това е вече стъпка към конституционната монархия. Тежестта на Тюрго като политик е много по-малка отколкото като икономист. В икономическите си разбирания той става най-напред привърженик на Гурне, става горещ негов последовател и споделял, както и последният, някои идеи на меркантилизма. В тоя период на своята дейност Тюрго превежда на френски език редица книги на чуждестранни икономисти — главно на английските меркантилисти. Постепенно Тюрго започва да преминава на страната на Кене. Той става физиократ, макар че не скъсвал своите връзки с последователите на Гурне.

Тюрго бил образован многостранно, писал по разните области на знанието: по философия, богословие, филология, география, история, политическа икономия. Изучаването на икономическите явления е тясно свързано с неговата държавна служба. В 1761 г. Тюрго бил назначен интендант в Лимож. На тая длъжност той бил до назначаването му за министър. Още в качеството си на интендант той се стремял да прокарва своите идеи в живота, макар и в мащаба на една провинция. Тая негова дейност през посочения период от време справедливо се разглежда като предисловие към неговата министерска дейност. Интензивната административна дейност не откъсва Тюрго от литературната му и научна работа. Както вече споменахме, той свързвал тясно първата с втората. Неговите циркуляри и разяснения били теоретични разработки на отделните проблеми на народното стопанство. Той не забравя при това и пропагандата на идеите на физиократизма. В своите циркуляри той съветвал подведомствените си усилено да четат излезлите по това време сборници под редакцията на Дю-Пон. По същото време той написал и чисто теоретични работи. Най-забележителното от тях е: „Разсъждения за създаването и разпределението на богатствата“. Тая книга има характер на учебник по политическа икономия и се състои от 101 параграфа. В нея е дадено учението на физиократите по всичките въпроси на политическата икономия. Това учение обаче не е просто изложено и предадено, но е развито по-нататък. Тюрго бил в близки отношения с всички знаменитости на това време. Бил в близка връзка с Дидро и енциклопедистите. Сам сътрудничил в знаменитата „Енциклопедия“, макар че, както вече отбелязахме това, той бил далеч от материализма, изобщо и от радикализма както в областта на религията, така и във философията. Голям реформатор, както и Кене, той бил в областта на икономиката.

В 1774 г. Тюрго бил назначен от Людвик XVI за министър отначало на моретата, на която длъжност бил само 34 дни, а след това на финансите. Отначало той се ползувал с пълното доверие на младия крал и смело започва да прокарва своите реформи, да прилага физиократизма в живота. Със своите реформи той си спечелил много врагове и не спечелил приятели. Противниците на физиократизма се опълчили яростно срещу него, като виждали, че ненавистното им учение се превръща в действителност. Те вдигали голям шум и заявили, че доктринерът със своята упоритост погубва държавата. Привържениците на стария режим били разочаровани. Те очаквали чудо, т. е. да се спаси това, което било осъдено вече на гибел, но не дочакали чудото и започнали да обвиняват Тюрго във всички смъртни грехове. Придворните и свитата на Людвик имали свои особени причини да бъдат недоволни от новия главен контрольор на финансите: той искал да се пести, а те имали нужда от пари. Народът също не мълчал. Тюрго, който си оставал верен на физиократизма, с реформите си искал да разчисти пътя на новия начин на производството, но той не само не премахнал една от най-големите пречки на тоя път — абсолютизма, но се стараел да го затвърди.

Людвик XVI, който никога не разбирал идеите на своя министър на финансите, а само очаквал от него чудо, най-после се отрекъл от Тюрго и след двегодишно властвуване последният бил свален. И всички ония, които до неговото падане се бояли и интригували тайно зад гърба му, вдигнали страшен вой: започнали да го подиграват, клеветят и позорят, но Тюрго си остава твърд и непоколебим. След като се разделя завинаги с политическата дейност, той се заема много ревностно с научна дейност. Но сега вече той се занимава с естествени науки. Тюрго умира в 1781 г.

ИКОНОМИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ НА ТЮРГО

Тюрго ни дава физиократическото учение в най-развита форма. Безспорно е, че истинският дух на учението на Кене бил чужд за Мирабо и другите му колеги от феодалната аристокрация. На тях им импонирала феодалната външност на системата, но те не вниквали в нейната същина. За Тюрго обаче е вярно тъкмо обратното: заслугата на Тюрго се състои именно в туй, че новото съдържание на това учение до голяма степен (но не напълно) той отделя от феодалната му черупка. Но феодалната външност на физиократическата система не била проста случайност. Тя била свързана органически със същността на системата и това се обусловяло от факта, че новите отношения си пробивали път през феодализма. Ето защо да се отхвърли просто тая външност, да се отреже механически, било невъзможно. Само при по-нататъшното развитие на съдържанието на системата тя можела да бъде отхвърлена. Именно Тюрго турил началото на това, което било продължено впоследствие от Адам Смит.

Тюрго, както и Кене, изхожда от естествения ред, но за него, за разлика от неговия учител, естественият ред е много повече освободен от мистичната обвивка. Именно това му дава възможност да бъде по-радикален в своите изводи и по-последователно да провежда тоя основен принцип в цялата политическа икономия. Тюрго свежда естествения ред до ред, построен върху личната инициатива, личната заинтересованост и свободната конкуренция. Всеки обществен строй, който противоречи на тия начала, той обяснява, без каквито и да било колебания, за заблуждение и извращение. В изследванията на отделните явления Тюрго се интересува не от някаква история, а от закона, според който те стават или, по-точно, трябва да стават съгласно основния принцип, т. е. естествения ред. Неговият метод е изключително дедуктивен. Тюрго безусловно допуща много опростявания, но то е присъщо на цялата физиократическа система. Достойнството пък на Тюрго се състои в това, че той не се опитвал да замаскирва, да скрива това опростяване. Това, че Тюрго не гледал на новите отношения през призмата на феодализма и патриархалността, му дало възможност да разбере по-добре класовата структура на днешното общество. Делението на три класи, което прави Кене, се допълва от него още с деленето на работници и индустриалци. А като разпростира принципа на свободната конкуренция и върху отношенията между работниците и господарите, той дал най-добрата за онова време формулировка на закона за работната заплата. Той не се ограничава само с твърдението, че работната заплата се свежда до минимума средства за съществуване, но обяснява защо става това. „Имайки избор — казва Тюрго — между голямо количество работници, оня, който наема, предпочита оногова, който се съгласява да работи срещу най-ниска цена. Затова работниците са принудени едни пред други да намаляват цената на своя труд. При такова положение на нещата във всички видове труд трябва да се установи и действително се определя такъв ред, щото работната заплата на работника се ограничава само с минимума, необходим за съществуване.“ От приведения цитат се вижда, че главен момент на тая теория е: този, който наема, има избор, т. е. на пазара на труда няма липса на работни ръце и следователно между работниците става конкуренция, която довежда цената на труда до поменатия минимум. Тюрго не ни обяснява още защо на пазара на труда предлагането е по-голямо от търсенето, но той разкрива механизма на свеждането на работната заплата до минимума на средства за съществуване.

Тюрго вярно определя що е наемен работник. Той пише: „Простият работник, който притежава само своите ръце и занаята, има нещо, само ако успее да продаде своя труд." На друго място в своята работа той обяснява как се появили тия, които притежават само ръцете си и занаята: „Ония, които не са могли да имат вече собственост на земя, нямали друг изход, освен да предложат своя труд на работник, в качеството на непроизводителна класа, в замяна на излишъка от продукти на собствениците-земеделци". По такъв начин условие за възникването на наемния труд е отделянето на земята — най-важното средство за производство, от производителите. И това е напълно вярно. Но вярното положение на Тюрго невярно се тълкувало, а вината за това пада на физиократическите му разбирания. Съгласно с тях земята не е най-важното средство за производство, а единствен източник на богатство. Следователно истински капиталист е оня, който владее тоя източник на богатство, т. е. земевладелецът. Останалите капиталисти са такива само дотолкова, доколкото им се отдава да откъснат от земевладелеца част от чистия продукт.

Тюрго започва вярно анализа на капиталистическите отношения с анализа на тяхното възникване. Но физиократическият му кръгозор не му дава възможност да изобрази вярно историческия процес на възникването на капиталистическата стопанска система. Първо, за него капиталистическите отношения изникват едновременно с възникването изобщо на обществените отношения, т. е. последните, според него, са от самото начало капиталистически отношения. Второ, тия отношения той обусловя с това, че различните земи дават различни продукти, следователно и различни чисти продукти — че земята, като цяло, е ограничена, поради което тя е заета, по правото на частна собственост, само от част от населението. От първото той извежда размяната на продукти с продукти, от второто — размяната на продукти с труд.

Процесът като цяло Тюрго рисува по следния начин: „Най-напред хората са се заселили на земята, т. е. завладели земята и станали едновременно земеделци и земевладелци. Целият чист продукт получавал оня, който владеел земята и я обработвал. Но невъзможно било да се мине без размяна, защото, както е казано, вече на различни земи се произвеждат различни продукти."

Това е първият стадий на поменатия процес. На тоя стадий ние имаме само размяна на продукти срещу продукти. Вторият стадий започва с разделението на труда и на населението на земеделска и неземеделска част. Размяната помежду им е вече размяна на труд срещу продукти: труд дават неземеделците, а земеделците дават продукти. Първите са на заплата у вторите. С други думи, неземеделското население, според Тюрго, работи под наем на земеделското население. Третата степен започва с туй, че се отделя владението на земята от ползуването от нея, вследствие на което земеделецът е принуден да дели своя продукт от земята със земевладелеца. Сега и земеделците вече не получават повече от ония, които са заети в останалите клонове на стопанството, тъй като собственикът на земята прибира целия излишък над необходимите средства за съществуване.

Защо се е разделило населението на земеделска и неземеделска част? Защо земеделската част се е разделила на земеделци и земевладелци? Играло ли е някаква роля в това развитието на размяната? На всички тия въпроси, макар и да се опитва да отговаря, Тюрго не дава определен и ясен отговор. Той изброява много причини, между които фигурират пестеливостта и трудолюбието на едни и мързелът и разточителността на други. Споменава се също за кредита, който има като свое последствие преминаването на парчето земя от длъжника към кредитора, но ние няма да се спираме на тия причини. По-важно е друго: след като вярно определя що е наемен работник, Тюрго, както вече видяхме, благодарение физиократическото разбиране на възникването на съвременните капиталистически отношения, не е могъл да се задържи на това правилно определение. Категорията наемен работник става безгранична, той превръща в наемни работници цялото неземеделско население, а също тъй и всички земеделци, с изключение само на собствениците на земята. Това именно довежда Тюрго до необикновена бърканица. Би трябвало, според неговото разбиране, цялото общество да се дели само на две класи: собственици на земята и наемни работници. Тюрго обаче се придържа все пак о̀ делението на три групи, което прави Кене, и още, както вече казахме, и към делението на: наемни работници, в днешния смисъл на думата, и капиталисти, които той вече различава от собствениците на земята.

Въпреки тия бърканици, изобщо взети, Тюрго е дал вярно разбиране за съвременните капиталистически отношения. Нито за миг той не забравя, че наемният труд, макар че това понятие у него става безгранично, възниква само в резултат на отделянето на средствата за производство от производителя. А тъй като за него и за всички физиократи земята е най-важното средство за производство, той концентрира върху нея цялото си внимание. Освен това той счита производителни само ония работници, които произвеждат чист продукт, т. е. принаден продукт за другата група.

Теорията за чистия продукт е теория на Кене, но Тюрго дава много по-изтъкнато класовата същност на чистия продукт. Като говори за земеделец и собственик, Тюрго пише: „Той (собственикът) се нуждае от земеделеца по силата на физическата необходимост, съгласно която земята не произвежда нищо без труд, но земеделецът се нуждае от собственика само по силата на човешките съглашения и гражданските закони, които осигуряват на първите земевладелци, които обработват земята, и на техните наследници, правото на собственост на завладените земи, дори след като те са престанали да ги обработват.“

Ролите на земеделеца и земевладелеца са точно определени. Първият отдава своя труд на втория, а вторият се ползува с правото на собственост, която се гради на закони. Те са възникнали вследствие това, че прадедите на собственика някога са обработвали сами земята (както знаем, и Кене дава аналогични обяснения), но фактът си остава факт — предаването на чистия продукт на собствениците, според Тюрго, не е нищо друго освен присвояване от една класа на труда на друга класа.

Но как са се създали другите капиталисти, освен собствениците на земята? Тюрго не е могъл да отрича тяхното съществуване. Напротив, изобразявайки процеса на възникването на главните носители на капитала, т. е. земевладелците, той се опитва да нарисува процеса на възникването и на производните, така да се изразим, притежатели на капитала — индустриалци, търговци, банкери и пр. Ако собствениците на земя са концентрирали в себе си недвижимото богатство, то част от другите собственици са концентрирали в себе си движимото богатство, при което решаващо значение имат средствата за производство, запасите във вид на предмети за потребление, а също и парите.

Как е възникнал и протичал тоя процес? От гледището на физиократизма той е съвсем невъзможен. И действително, ако всички, освен земевладелците, получават само работна заплата, равна на стойността на необходимите средства за съществуване, как е било възможно възникването между тях (неземевладелците) на това ново разделение на работници и притежатели на капитал? Чувствувайки това затруднение, Тюрго все пак се опитва да намери изход и пише:

„Макар и печалбите от индустрията да не са такъв дар на природата, както и доходите от земята, макар индустриалният работник да изкарва от своя труд само цената, която той получава от господаря си, който му плаща работна заплата, макар всеки, който наема, да се старае да дава възможно по-малко, плащайки работна заплата, макар конкуренцията да принуждава индустриалния работник да се задоволява с най-малката от възможните цени — въпреки туй известно е, че съперничеството никога не е било толкова многообразно, толкова оживено във всичките области на труда, щото ловкият, дейният и особено по-пестеливият човек в своето лично потребление да не може във всяко време да спечели повече от онова, което е необходимо за неговата издръжка и тая на семейството му. Той можел да запази тоя излишък, събирайки по тоя начин малък капиталец."

С други думи — макар че няма отде да възникне капитал, все пак той възниква. Наистина Тюрго говори за малък капиталец! А щом се е родил малък капиталец, той ще роди вече и без пестеливост и ловкост голям капитал, тъй като съществува вече условие за самоувеличение на стойността. Едни притежават капиталец, макар и малък, във вид на различни условия на труда а други — само труд и занаяти. Получава се също както в земеделието. Ония, които имат капитал, се опират на законите и правото, а ония, които имат само работни ръце и занаят, трябва да отчуждават така своя труд, щото ония, които ги наемат, да получават печалби.

Тюрго стигнал много близко до решението на проблема за принадената стойност, т. е. до решението на задачата за създаването на принаден продукт навсякъде, където средствата за производство са отделени от производителя. Но той се отклонява от подобен отговор и, разбира се, не без основание, защото в противен случай цялата физиокрация би се оказала на края на пропастта. Щом като и в индустрията се създава също принаден продукт, щом и индустриалните работници не само възпроизвеждат своята работна заплата, но произвеждат освен нея и печалба за индустриалеца, то какво остава още от физиократизма?

Оставайки верен на физиократизма, Тюрго бил принуден да търси други обяснения на търговско-индустриалната печалба. Както ще видим по-после, той фактически я уеднаквява с процента, а процента изважда от рентата. Развитието на размяната има като резултат: 1) появата на парите и тяхното натрупване и 2) въвличането и на земята в размяната на стоки: земята става предмет на покупко-продажба. Оттук определена сума пари представлява определен парцел земя, и обратно — определен парцел земя представлява определена сума пари. Следователно парите трябва да донесат не по-малък доход от оная земя, която може да се купи с тях. Тюрго считал, че процентът трябва да бъде по-висок от рентата, тъй като кредиторът рискува повече от собственика на земята. А щом е доказано, че парите трябва да носят доход, с това вече се доказва, че доход трябва да донасят и търговията, и индустрията, понеже в тях са вложени пари.

Тоя доход трябва да е равен на процента на вложения капитал, плюс работната заплата за труда на собственика, плюс възнаграждението за риска.

Тюрго, както и предшествениците му, различава само рента и процент; за него не съществува печалба като отделна категория. Според него, общо взето, тя се състои от процента и работната заплата на собственика.

Процентът, както и неговото видоизменение — печалбата (не трябва да се забравя, че според мнението на Тюрго печалбата е производна величина от процента), са части на чистия продукт. Капиталът съдейства за увеличаването на чистия продукт, ето защо той има право на част от него. И Тюрго излиза не само като противник на преследването на процента, но и като противник на законодателното регулиране на процента. Процентът, като цена на дадените в заем пари, се определя като резултат на свободната конкуренция, както се определя и цената на всяка стока. И в това Тюрго проявява по-голямо разбиране на съвременните капиталистически отношения отколкото Кене. Както видяхме вече, последният се отнасял към паричния капитал само търпимо. Ето защо той дори предпочитал високия процент като признак на липса на натрупване на парични капитали. Тюрго е привърженик на ниския процент. Изобилието на парични капитали не го тревожи, напротив — в това той вижда признак на цветущо състояние на народното стопанство. Това не хармонира напълно с физиократизма, но това свидетелствува за по-зряло разбиране на съвременната капиталистическа действителност.

Като заключение нека споменем и за теорията на Тюрго за стойността и неговата теория за парите. В своята теория за стойността той се намира под силното влияние на Галиани и особено на Кондиляк. Той прави опит да разграничи субективната стойност от обективната. Първата е израз на това, че лицето, което отчуждава своя продукт, самото то го оценява. „А понеже — казва той — всеки, който разменя нещо, е същевременно и собственик на онова, което той предлага за размяна, то той трябва да определи степента на своята привързаност към оня предмет, който той предлага за размяна, сравнително със собственото си желание да получи друг предмет.“ Втората — обективната стойност или, което според него е едно и също — пазарната цена, се определя от пазара. „Стойността на житото и виното — продължава той — се определя, в случай когато има много продавачи и много купувачи, между две частни лица, в зависимост от техните взаимни нужди и средства. Тя се определя от изравняването на нуждите и средствата общо на всичките продавачи на жито с тия на всичките продавачи на вино." С една дума, пазарната цена се определя в зависимост от търсенето и предлагането.

Теорията на Тюрго за стойността не само не произтича от неговите физиократически възгледи, но е съвсем чуждо тяло в неговата икономическа система. В найдобрия случай тя е опит за примиряване на непримиримото — да се примири тезата на физиократите за еквивалентността на размяната с тезата на Кондиляк за нееквивалентността на размяната.

Според Тюрго златото и среброто, т. е. металическите пари, са стока, която има действителна стойност. Той полемизира с ония, които смятат, че монетите са само знакове на стойността. „Те (златото и среброто) не са, както това мислеха мнозина, знакове на стойността. Те сами имат стойност. Щом те могат да бъдат мерило и залог на други стойности, то в това свойство те са тъждествени с всички стоки, които имат стойност в търговския оборот."

Тюрго приравнява не само парите към стоката, но и обратно — стоката към парите. Всяка стока, според разбиранията на Тюрго, е пари. По такъв начин специфичността на парите като особена стока, като абсолютна стока, за него остава неразбрана.

На това забуждение, както видяхме, плащали дан и предшествениците на Тюрго. То се използувало доста сполучливо против меркантилистите, особено против тяхната теория за търговския баланс. Противниците на меркантилизма казвали: ако за пари се купува стока, то и за стока се купуват пари — следователно излишъкът на пари от активния търговски баланс не може да се счита като ново богатство, тъй като то е съществувало още преди появата на паричния излишък във вид на стока в излишък. Разбира се, в размяната на стоката за пари не се създава ново богатство, но богатството получава такава форма, в която то се реализира, в която то получава настоящото си битие като капиталистическо богатство. Това не разбирали нито меркантилистите, нито противниците им. Първите надценявали превръщането С—П, вторите пък го подценявали.

Тая недооценка намираме още и у Адам Смит, Рикардо и техните последователи.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СИСТЕМАТА НА ФИЗИОКРАТИТЕ

На физиократите всецяло принадлежи анализът на капитала в пределите на съвременния им кръгозор. Тая заслуга ги прави да бъдат създатели на съвременната политическа икономия. Преди всичко те направили анализ на различните веществени части, от които се състои и на които се разлага капиталът във време на процеса на труда. Не бива да се обвиняват физиократите за това, че те, както и всички по-сетнешни икономисти, разглеждали тези веществени видове на съществуването на капитала — инструменти, сурови материали и т. н. — независимо от ония обществени условия, при които те влизат в индустриалното производство; или с една дума, че физиократите разглеждали тия форми на капитала в оная форма, в която те се явяват като елементи на процеса на труда, независимо от тяхната обществена форма като капитал и по тоя начин, че са направили от съвременната капиталистическа форма на производство някаква вечна естествена форма. Голямата заслуга на физиократите е тая, че те разглеждали тия форми като физиологични форми на обществото, като форми, извикани на живот от естествената необходимост на производството и независимо от волята, политиката и т. н. За тях това са материални закони. Тяхната грешка се състои в това, че те гледали на материалния закон на една определена степен в историята на обществото като на абстрактен закон, еднакво господствуващ над всички обществени форми.

Освен тоя анализ на веществените елементи, от които се състои капиталът в процеса на труда, физиократите изучават формите, които приема капиталът в обращението (постоянен капитал и оборотен капитал, макар че те им дават други названия), и въобще изследват взаимната връзка между процеса на обращението и процеса на възпроизводството на капитала.

В тия два главни пункта Адам Смит наследил теорията на физиократите. В това отношение заслугата на Адам Смит се ограничава в това, че той е фиксирал отвлечени категории и дал определени названия на анализираните от физиократите различни отенъци на понятията.

Както знаем, като обща основа за развитието на капиталистическото производство служи обстоятелството, че работната сила е стока, принадлежаща на работниците.

За работната сила като стока е важно да се определи нейната стойност. Тая стойност е равна на работното време, което е нужно за производството на жизнените припаси, необходими за възстановяване на работната сила, или е равна на цената на жизнените припаси, необходими за съществуванието на работника като такъв. Само върху тая основа се проявява разликата между тая стойност, която има работната сила, и оная, която се създава от употребяването на тая сила в работа — различие, несъществуващо за другите стоки, тъй като тяхната потребителна стойност, а следователно и тяхното употребление не може да увеличи тяхната разменна стойност или стойностите, които произлизат от нея.

Затова една от основите на Марксовата политическа икономия, която се занимава главно с анализа на капиталистическото производство, е определянето стойността на работната сила като нещо постоянно, като дадена величина. На практика и в действителност тая стойност е такава във всеки даден случай. Значи, физиократите били прави, когато правили минимума на работната заплата оста, около която се въртяло тяхното учение. Макар че те още не разбирали природата на стойността въобще, но определянето стойността на работната сила е било възможно за тях, защото тя се изразява с цената на необходимите жизнени припаси, т. е. в дадена сума определени потребителни стойности. Ето защо, нямайки още ясно понятие за природата на стойността, те могли да приемат стойността на работната сила за определена величина, доколкото това било нужно за техните изследвания. Ако те по-нататък изпадат в грешка, че вземат работната заплата за неизменна величина, определена от самата природа, а не от степента на историческото развитие, която сама е подвижна величина, това обстоятелство ни най-малко не изменя абстрактната вярност на техните изводи, защото разликата между стойността, която има работната сила, и тая, която се създава от нейното употребяване в работа, ни най-малко не зависи от това каква величина се приписва на тая стойност. Физиократите пренесли въпроса за произхода на принадената стойност от областта на обращението в областта на непосредственото производство, и по тоя начин поставили основата за анализа на капиталистическото производство.

Напълно е вярно това тяхно основно положение, че производителен е само трудът, който създава принадена стойност, т. е. само такъв труд, в продукта на който се съдържа стойност, която превишава сумата на ония стойности, употребени в процеса на производството. А тъй като стойността на работната сила е равна на работната заплата, то ясно е, че тая принадена стойност може да бъде само излишък на труд, отдаван от работниците на индустриалеца, свръх онова количество труд, което работникът получава във форма на работна заплата. Разбира се, че физиократите не си представлявали принадената стойност в тая форма, тъй като стойността въобще не е била още сведена от тях до нейната проста същност, до количеството труд или работното време.

Разликата между стойността, която има работната сила и стойността, която тя създава, е тая, която се създава от употребяването на работната сила в работа. Излиза, че равната стойност, която работната сила създава за лицата, които я употребяват в работа, се открива най-чувствително и по неоспорим начин в земеделието, което лежи в основата на цялото обществено производство. Сумата от жизнени припаси, ежегодно употребявани от работниците, количеството на употребените от тях вещества е по-малко, отколкото сумата на произведените от тях средства за съществуване. В индустрията не е така очевидно, че работникът произвежда, освен своите средства за съществуване, още и някакъв излишък. Процесът се усложнява от покупката и продажбата, от различните актове на обращение и, за да бъде разбран, нужен е анализ на стойността въобще. В земеделието той се проявява непосредствено в излишъка на ония потребителни стойности, които са произведени от работниците, в сравнение с ония, които се употребяват от тях. Значи, тоя процес е ясен дори и тогава, когато стойността се свежда до потребителната стойност, а тая последната — до материята. Именно затова, по мнението на физиократите, земеделският труд е единственият производителен труд, тъй като той им се представлява като единствен труд, който създава принадена стойност, и рентата от земята е единствената известна на тях форма на принадена стойност.

Физиократите смятат, че в индустрията работникът не увеличава количеството на веществото, а изменя само формата му. Материалът — дадената маса вещество — му се дава от земеделието. Впрочем той прибавя стойност към този материал, но не от труда си, а от издръжката на тоя труд, т. е. от необходимите за живеене средства, които той употребява в течение на своята работа и чиято сума е равна на работната заплата, получавана от земеделието. Тъй като земеделският труд се счита единствения производителен труд, то рентата от земята, като форма на принадената стойност, която отличава земеделския труд от индустрията, се приема от физиократите за единствена форма на принадена стойност. Затова в учението на физиократите няма място за печалбата. Печалбата за тях е висша форма на работната заплата, която заплащат земевладелците и която индустриалците употребяват в качеството на доход (която също се включва в разходите по производството, както работната заплата на работниците). Печалбата увеличава стойността на суровите материали, тъй като тя се включва в разходите по потреблението, които правят индустриалците през време на производството на продукта, т. е. на превръщането на суровия материал в нов продукт. И затова някои от физиократите, например Мирабо Старият, обявяват принадената стойност, във формата на паричен процент, за противоестествено лихварство. Обратно, Тюрго вижда оправдание в процента, тъй като паричният капиталист може да купи с парите си земя, т. е. рента от земята, и следователно паричният капитал трябва да даде на притежателя на капитала такава принадена стойност, която той би получил, ако би превърнал капитала си в поземлена собственост. Според тая теория излиза, че процентът от капитал съвсем не е отново създадена стойност, принадена стойност. Тя обяснява само, защо частта на принадената стойност, получавана от земевладелците, се доставя на паричния капиталист във форма на процент, подобно на това, както се обяснява с други причини, защо част от тая принадена стойност се доставя на индустриалците във форма на печалба.

Тъй като земеделският труд е единствено производителен труд — труд, който създава принадена стойност — то рентата от земята, формата на тая принадена стойност, присъща на земеделския труд, в отличие от всички други области на труда, представлява обща форма на принадена стойност. Индустриалната печалба и заемният процент са само различни части, на които се разделя рентата от земята, която на определени части преминава от ръцете на земевладелците в ръцете на други класи. Тоя възглед е противоположен на оня, към който се придържали, почвайки от Адам Смит, по-сетнешните икономисти, справедливо считащи индустриалната печалба като първоначална форма, в която капиталът присвоява принадената стойност, т. е. първоначалната всеобща форма на принадена стойност. Така че процентът и рентата от земята представляват само части от индустриалната печалба, разпределена от индустриалеца между различните класи, които са съвладелци на принадената стойност.

Освен от приведените по-горе доводи, т. е. от обстоятелството, че земеделският труд е труд, в който с материална осезателност се открива създаването на принадена стойност, оставяйки настрана процеса на обращението, физиократите се ръководили още от няколко други доводи за обясняване на своите възгледи.

Първият довод е, че в земеделието рентата е такава форма на принадената стойност, която в индустрията съвсем и не съществува. Тя била за тях принадена стойност, т. е. най-осезателната и най-много биеща на очи форма на принадена стойност — принадена стойност в квадрат.

Вторият довод (ако оставим настрана външната търговия — а това напълно правилно правят и длъжни са да правят физиократите за абстрактното изследване на капиталистическото общество) е твърдението, че количеството на заетите в индустрията и съвсем отстранени от зеделието работници, т. е., че числото на свободните ръце, по израза на Стюърт, се определя от количеството селскостопански продукти, произвеждани от земеделските работници, свръх ония за тяхното лично потребление. По тоя начин земеделският труд съставлява естествена основа не само за принадения труд в своята собствена област, но и за самостоятелното съществуване на всички области на труда, а следователно и за създаването на принадената стойност и в тях. Затова ясно е, че той трябвало да се счита създател на принадената стойност дотогава, докато субстанцията стойност се смятал не абстрактният труд и неговата мярка — работното време, а, главно, определен конкретен труд. Третият довод е, че всяка принадена стойност, не само относителната, но и абсолютната, се определя от дадена производителност на труда. Ако производителността на труда е достигнала само такава степен на развитие, че работното време на всеки даден човек би стигнало за поддържане на неговия собствен живот, т. е. само за производството и възпроизводството на средствата за неговото собствено съществуване, то не би съществувало никаква принадена стойност, не би съществувала изобщо никаква разлика между тая стойност, която има работната сила, и оная, която се създава от употребяването в работа на тая работна сила. Следователно възможността за изникването на принадения труд и принадената стойност се обусловя от известна степен на производителността на труда, която дава на работната сила възможност да пресъздаде повече отколкото собствената стойност — да произвежда повече от онова, което е необходимо за поддържане процеса на неговото съществуване. И, разбира се, според физиократите, тази степен на производителността на труда трябва да бъде достигната преди всичко в земеделието и затова тя изглежда като дар на природата, производителна сила на природата. В земеделието в широки размери съществувало отдавна сътрудничество на човека и природата, увеличение на работната сила на човека, приспособление и експлоатация на действуващите автоматични сили на природата. В индустрията това приложение на силата на природата в голям размер се появява само с развитието на едрата индустрия. Четвърти довод е: тъй като заслугата и отличителният признак за физиократизма е това, че той се старае да изведе стойността и принадената стойност не от обращението, а от производството, то физиократите по необходимост се противопоставят на монетарната и меркантилната системи и започват от оная област на производството, която въобще може да бъде разгледана отделно, независимо от обращението, и условие за която служи не размяната между хората, а тая между човека и природата. Всъщност физиократизмът — това е първата система, която анализира капиталистическото производство и представя във вид на вечни, естествени закони на производството ония условия, в които се произвежда капиталът и в които той произвежда.

Първото условие за развитието на капитала е отделянето на поземлената собственост от труда, противопоставянето земята — това главно условие на труда — на свободния работник, като самостоятелна сила, съсредоточена в ръцете на особена класа. И когато работата се разглежда от тая страна, земевладелецът изпъква като действителен капиталист, т. е. като присвоител на принадения труд. По този начин феодализмът се възстановява и обяснява като модерно производство. Земеделието изпъква като област на производство, в която има място само производството на принадена стойност. И в същото време, когато феодализмът приема капиталистически вид, буржоазно-капиталистическото общество получава феодална външност. Тая призрачна външност подвела принадлежащите към дворянството последователи на д-р Кене и преди всичко — патриархалния чудак Мирабо Стария. У ония физиократи, които притежавали по-широк ум, особено у Тюрго, тая лъжлива представа съвсем изчезва и физиократическата система става за тях израз на новото капиталистическо общество, пробиващо си път в рамките на феодализма. Тя съответствува на оная епоха на съвременното капиталистическо общество, когато то се излюпвало от феодалното. И затова физиократическата система изниква отначало във Франция. Естествено е, че в Англия главното внимание било насочено към процеса на обращението, към това обстоятелство, че само като израз на обществения труд, само благодарение на своето превръщане в пари, продуктът придобивал стойност — станал стока. И затова, докато става въпрос не за формата на стойността, а за нейната величина и за нейното увеличение, вниманието привлича преди всичко описаната от Стюърт относителна стойност. Но когато става въпрос за това да се покаже, че принадената стойност се създава в процеса на производството, тогава се налага да се обърнем преди всичко към оная област на производството, в която създаването на принадената стойност става независимо от процеса на обращението, т. е. към земеделието. И затова инициативата за това учение принадлежи на страната, в която преобладавало земеделието. Идеи, близки до идеите на физиократите, се срещат донякъде и в предшествениците на физиократите, например в самата Франция, донякъде у Боажилбер, но само у физиократите те стават система, която създава цяла епоха.

Земеделският работник, който получава минимум работна заплата, възпроизвежда повече от това, и това повече е рентата от земята или принадената стойност, присвоявана от собственика на основните условия на труда, естествените сили на земята. Физиократите не казват: работникът се труди по-дълго време от необходимото за възпроизводството на неговата работна сила и затова стойността, която той създава, е повече от стойността на тая работна сила, или трудът, който той създава, е повече от това количество труд, което той получава във форма на работна заплата. Те казват: сумата от потребителни стойности, която той употребява през време на производството, е по-малка от оная сума, която той създава, вследствие на което остава известен излишък от тая стойност. Ако той би работил само в течение на това време, което е необходимо за възпроизводството на неговата собствена работна сила, то в резултат не би останало нищо в остатък. Физиократите съсредоточили своето внимание само на това, че производителната сила на земята дава на работника възможност — в течение на своя работен ден, чиято величина се предполага, че е определена — да произвежда повече, отколкото му е нужно да консумира, за да поддържа своето съществуване.

По тоя начин тая принадена стойност изглежда като дар на природата, която, въздействувайки заедно с работниците върху дадено количество органическо вещество — семе на растения и животни — дава на труда способността да превръща по-голямо количество неорганична материя в органична. От друга страна, това обстоятелство, че земевладелецът противостои на работника като притежател на капитала, се приема като нещо, което се разбира само по себе си. Земевладелецът плаща на работника за неговата работна сила, която той предлага във форма на стока, и получава в замяна не само равностойността, но и присвоява за себе си и увеличената стойност, създадена от употребената в работа работна сила. Отделянето на веществените условия на труда едно от друго и самата работна сила изпъкват при такава размяна като нещо вече дадено. Феодалното земевладение се взема за изходна точка, но земевладелецът изпъква като притежател на капитал, като прост стокопроизводител, който увеличава стойността на стоките, разменяйки за труд и задържайки за себе си не само еквивалента, но и излишъка на последните, благодарение на това, че той заплаща работната сила като стока. Той противостои на свободния работник като стокопритежател. С други думи, по своето същество този земевладелец е собственик на капитал. Системата на физиократите и в това отношение е близка към истината дотолкова, доколкото отстраняването на работника от земята, от земевладението, е основното условие на капиталистическото производство и на производството на самия капитал.

Оттук в тая система съществуват следните противоречия: тя, която първа обясни принадената стойност с присвояването на чужд труд, при това присвояване въз основа на размяната, гледа на стойността изобщо не като на форма на обществения труд и на принадената стойност — не като на принаден труд. Тя вижда в стойността само потребителната стойност, само вещество, а в принадената стойност — само дар на природата, която дава на труда вместо даденото количество органическо вещество повече от това количество.

От една страна рентата от земята, т. е. истинската икономическа форма на поземлената собственост, освободена от нейната феодална обвивка, е сведена до проста принадена стойност, излишък над работната заплата. От друга страна, и пак във феодален дух, тая принадена стойност се извежда от природата, а не от обществото, от отношението към земята, а не от обществените отношения. Самата стойност се свежда до проста потребителна стойност, т. е. до материята. От друга страна, в тая материя физиократите се интересуват само от количеството, от излишъка на произведените потребителни стойности над употребените, т. е. само от взаимното количествено отношение на потребителните стойности. С други думи, в последна инстанция остава все пак една само разменна стойност, която в края на краищата се свежда към работното време.

Всичко това са противоречия, свойствени на капиталистическото производство, което израства в недрата на феодалното общество, подлага това общество на нови обяснения, но още не умее да намери своя собствена истинска форма. Подобно на това и философията отначало се изработва от религиозните форми на съзнание и в същото време, от една страна унищожава религията като такава, а от друга страна, сама се движи, по своето положително съдържание, първоначално само в тая идеализирана, преведена на езика на мислите, религиозна сфера.

По тая причина в изводите, направени от самите физиократи, фалшивото превъзнасяне на земевладението се превръщат в икономическото му отрицание и в признаване на капиталистическото производство. Всички данъци се прехвърлят върху рентата от земята или, с други думи, поземлената собственост отчасти се конфискува — мярка, която се стараеше да проведе, независимо от протеста на Редерер и др., френското революционно законодателство и която е окончателен извод от съвременната усъвършенствувана от Рикардо политическа икономия. Данъците изцяло се прехвърлят на рентата от земята, тъй като тя е единствена принадена стойност и тъй като вследствие на това всякакво облагане на другите форми на дохода се свежда в края на краищата до облагането на поземлената собственост. Но свежда се по косвен, т. е. вреден в икономически смисъл, път в ущърб на производството.

При такова изключително облагане на поземлената собственост данъчните тежести и следователно всяко държавно вмешателство е било отстранено от индустрията. По този начин тя съвсем се освобождавала от последното. И това се правело вече в интереса на земеделието, а не на индустрията.

С това е свързана нестесняваната от нищо свободна конкуренция, отстраняването на всяко държавно вмешателство в индустрията, монополите и т. н. Тъй като индустрията, по мнението на физиократите, нищо не създава, а само превръща в друга форма получаваните от нея от земеделието стойности, тъй като тя не прибавя към тия стойности никаква нова стойност, а връща предадената на нея стойност във вид на еквивалент, изменяйки само формата ѝ, то естествено желателно е, щото този процес да се извършва без пречки и да струва по възможност по-евтино, а това се достига само по пътя на свободната конкуренция, при която капиталистическото производство се предоставя самò на себе си.

Така че освобождаването на капиталистическото общество от абсолютната монархия, издигането му върху развалините на феодалното общество се извършва само в интереса на феодалния земевладелец.

От всичко това става ясно колко малко са били разбирани физиократите от най-новите икономисти от рода на издателите на съчиненията на физиократите, като Евгений Дера, когато мислели, че специфичните положения на физиократите за изключителната производителност на земеделския труд и за изключителната роля на земевладелеца в системата на производството не са свързани или се намират в случайна връзка с провъзгласената от тях свободна конкуренция, с принципите на едрата индустрия и капиталистическото производство. В същото време става ясно защо феодалната външност на тая система, както и аристократическият тон на епохата на просвещението, трябвало да направят цяла маса от феодали ярки привърженици и разпространители на системата, която всъщност провъзгласявала капиталистическия начин на производство върху развалините на феодалното общество.

ГЛАВА ШЕСТА

АДАМ СМИТ

ЕПОХАТА НА АДАМ СМИТ

За Смит казват, че той е икономист на манифактурния период. Това е вярно, но е много общо. Първо, самият манифактурен период има своя история: възникване на манифактурата, нейното процъфтяване и преминаването от манифактура към машинното производство. Второ, манифактурният период е: 1) период в историята на развитието на съвременното капиталистическо стопанство изобщо и 2) период в историята на развитието на английското модерно стопанство.

Смит е икономист от епохата на прехода от манифактурата към машинното производство. С други думи, той е икономист от навечерието на индустриалния преврат. При това Смит е английски икономист. Ето защо, за да се разбере теорията на Смит, необходимо е преди всичко да се изяснят отличителните черти на манифактурния период — как самата манифактура подготвя прехода към машинното производство и как е протичал тоя процес в Англия.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА МАНИФАКТУРАТА

Манифактурата имала две форми: по-проста и по-усъвършенствувана. Първата се нарича хетерогенна, а втората — органична.

Хетерогенната манифактура се състои в това, че частите на сложните механизми, например на часовниците, се произвеждат отделно, а след туй се съединяват, което съставлява последната операция в произвеждането на комбинирания продукт. Производството на такъв продукт е разделено на отделни производства, които могат да бъдат организирани отделно едно от друго.

В органичната манифактура единният производствен процес е разделен на отделни операции, които технически се изпълняват от отделни работници, но организационно те не могат да бъдат отделни една от друга. Всеки един от работниците е частичен работник, който извършва само отделни операции и е жива бурмичка на голям механизъм.

Органичната манифактура произвежда продукти, които преминават редица свързани помежду си фази на развитие, последователна редица от процеси. Такава е например манифактурата за игли, в която телът преминава през ръцете на 72 и дори 92 специфични, частични работници (които работят отделни части). Изброените операции протичат, по отношение на отделния продукт, една след друга. По отношение на цялата маса на произведения продукт те вървят една до друга, т. е. последователното разположение на отделните стадии на процеса по време се превръща в тяхното пространствено разположение една до друга. В резултат на това в даден отрязък от време се получава повече готова стока.

Изходният пункт на манифактурата, както е известно, е простата кооперация. В зависимост от това какъв труд се кооперира, еднороден или разнороден, различен е и пътят на създаване на манифактурата.

Обединението на различни занаятчии, нужни за произвеждането на един и същ сложен продукт, води към създаване на манифактурата не по пътя на разделението на труда помежду им (трудът между тях бил разделен и преди), а чрез стесняване сферата на работата на всеки един от тях. Шлосерът, дърводелецът, шивачът и т. н. престават да се занимават със своите занаяти в пълен обем, а се занимават с тях дотолкова, доколкото им е нужно за производството например на файтони. Те се превръщат от всестранни майстори в частни работници на тая работа.

Обединението пък на еднородни работници води към създаването на манифактурата по пътя на разделението на труда. Например шивашкият или обущарският труд се разлага на отделни операции, които стават специалност на отделните работници. По-рано те са били майстори на една професия, а сега, вследствие разпадането на техния занаят, започват да се различават помежду си по тесните операции, в които те трябва да се специализират.

При простата кооперация подчинението на труда от капитала било формално, тъй като процесът на труда като такъв не се изменя. Притежателят на капитала събира под един покрив лишените от средства за производство занаятчии, натъпква ги в една работилница; работническата сила става съставна част на неговия производителен капитал, а техният продукт на труда — негов стоков капитал. Но трудът си остава същият, какъвто е бил преди подчиняването му от капитала — занаятчията си е оставал, както и по-рано, специалист в своя занаят.

При манифактурата работата се изменя коренно: подчинението на труда от притежателите на капитала става реално. Капиталът, който разлага процеса на труда на отделни операции и приковава към тях отделни работници, превръща последните в частичка на колективния работник. Частичните работници, годни да изпълняват само някаква отделна операция, но които не знаят занаята изцяло, са лишени от възможността да работят извън манифактурата. Но това означава също, че те са принудени да продават своята работна сила не само затова, че нямат средства за производство, но и затуй, че са бурмички на големия механизъм, който е въплъщение на капитала. Вън от последния те не са годни за нищо. „Както на челото на избрания народ — образно пише Маркс — е било написано, че той е собственост на Иехова, точно тъй и разделението на труда налагало върху манифактурния работник отпечатъка на собственост на капитала."

Манифактурното разпределение на труда, като подлага на опасност живота на работника, повишава обаче производителността на труда му, което означава, че то увеличава производството на относителната принадена стойност. Манифактурата увеличава принадената стойност и вследствие редица други причини. Най-важната от тях е създаването на йерархията на работниците. Отделните операции, на които манифактурата разлага обединените от нея занаяти, предявяват съвсем различни изисквания към работническата сила, необходима за изпълнението на тия операции. Едни операции са по-прости, по-груби, други — по-тънки и по-сложни и това води към образуване на „иерархия на работническите сили, на която съответствува стълбата на работните заплати". На най-ниската степен на тая иерархия стоят необучените работници, чиято работна заплата е извънредно ниска, но и стойността на работната сила, дори и на квалифицираните работници, пада, тъй като и техните функции се стесняват и подготовката за тях изисква по-малко време и по-малко разходи. Намалението на стойността на работната сила изменя, от своя страна, необходимото работно време и увеличава принаденото време, т. е. става източник за производство на относителна принадена стойност.

Манифактурата обаче, както технически, така и организационно, е недостатъчна база за капиталистическия начин на производство. Тя е изградена върху ръчния занаятчийски труд и възможностите тук са много ограничени. Организирането на голямо, масово производство, което се налагало от развитието на търговията и разширението на пазарите, се натъквало на тясната база на манифактурата. Освен това капиталът все пак не успява да подчини напълно работниците, особено квалифицираните — постоянно се чуват оплаквания за тяхната непокорност. В манифактурния период капиталът не успява да овладее цялото обществено производство. В градовете занаятите, в селските местности домашната индустрия продължават да си остават главните форми на производството. Предимствата на манифактурата още не са толкова големи, че да изместват в по-малък или по-голям мащаб дребното производство.

Трудностите, на които се натъква капиталистическото производство при манифактурата, лесно се преодоляват с въвеждането на машините.

ПРЕХОДЪТ ОТ МАНИФАКТУРАТА КЪМ МАШИНАТА

Разложението на трудовия процес на най-опростени операции открива възможностите за въвеждане на машината. Превръщането на човешкия труд в безсъдържателна по своята простота операция (в това се състои историческата мисия на манифактурата) създава възможност да се заменят живите автомати със стоманени. Главното тук е и това, че разбиването на процеса на труда на най-прости операции изисквало за изпълнението им детайлизирани и диференцирани инструменти, а това от своя страна имало решаващо значение за изнамирането на машината.

Машината принципно се различава от простото оръдие на труда по това, че инструментът, с който е работил по-рано човекът, сега се туря в движение от машината. Но машината може да работи само със специализирани инструменти, приспособени само за дадена, отделна операция.

Трябва обаче да се подчертае, че разбиването на процеса на труда на неговите най-прости операции и специализацията на инструментите са обусловили възможността, но не и необходимостта да бъде въведена машината. С други думи, не бива да се обяснява въвеждането на машината само с технически причини. Опростяването на трудовия процес е било необходимо условие за изнамирането на машината, но изнамирането на машините и въвеждането им в производството далеч не са тъждествени явления. За да се замени ръчният труд с машината, последната трябвало да бъде обусловена преди всичко икономически.

Приложено към капиталистическия начин на производство, това означава, че тя трябвало да бъде обусловена от развитието на последния.

И наистина въвеждането на машината било подготвено не само организационно-технически, но и икономически. Трудностите, на които се натъква през манифактурния период капиталистическото стопанство, били преодолени с въвеждането на машината. Следователно то става не само възможно, но и необходимо. По тоя начин се преодолява тясната база на манифактурата. В кооперацията и манифактурата капиталистическото стопанство се гради с чужда нему техника, техниката на ръчния труд или, нека се изразим икономически, с техниката на простото стоково призводство; чрез машината и машинната система капиталистическият начин на производство придобива своя, присъща на неговата природа техническа основа. По своята природа машинното производство не е капиталистическо производство, но последното по своята природа е машинно.

Сломена била и съпротивата на работниците. Реалното подчинение на труда от капитала, което започва при манифактурата, получава своя завършък в машинното производство.

Най-после машината дала възможност на капитала да овладее един след друг различните клонове на производството и да измества старото дребно производство. Онова, което не успява да извърши манифактурата — да овладее цялото общество — става напълно възможно с помощта на машината.

„Математиците и механиците — а това повтарят и някои английски икономисти — казват, че оръдието е проста машина, а машината е сложно оръдие. Те не виждат никаква съществена разлика между тях и дори наричат машини и простите механически средства, като лоста и наклонената плоскост, винта и пр. Действително всяка машина се състои от такива прости средства, каквито и да са техните изменения или съчетания. Но от икономическа гледна точка това определение никак не е вярно, защото липсва в него историческият елемент" (Маркс). В определението, за което става дума, не са посочени: първо, ония исторически условия, при които възниква машината, и специално не е посочена ролята на манифактурата, която подготвя въвеждането на машината; второ, ролята и значението на машината в капиталистическото производство. Такова определение на машината налива вода във воденицата на ония, които виждат в машината само технически фактор и свеждат машината, заедно с другите производителни сили, само до една гола техника. Такова е и гледището на Хилфердинг по тоя въпрос, на Рубин и др.

Идеалистите, които твърдят, че идеите движат света, виждат в появата на машинното производство едно от най-важните доказателства за вярността на тяхната позиция. Появява се гений-изобретател, изнамира машината и преобръща целия свят. Наистина по-реално мислещите идеалисти правят опит да представят работата по-близко до действителността. Геният-изобретател не се появява внезапно, а тази поява се е подготвяла постепенно, от една страна — от развитието на точните науки, особено математиката и механиката, а от друга — от опростяването на трудовите процеси, благодарение на манифактурата.

Не може да се отрича, че развитието на положителните науки и разложението процеса на труда на най-прости операции са изиграли важна роля в изнамирането на машината и че не всеки е способен да бъде изобретател, а за това е нужен особен талант, дори и гениалност. Но всичко това не ни обяснява тъкмо онова, което трябва да се обясни.

Индустриалният преврат е отдалечен по време от началото на манифактурния период с около три века (ако не и повече, тъй като някои изследователи намират началото на манифактурния период в началото на XV и дори в началото на XIV век). Пита се: защо въвеждането на машината става именно към края на поменатия период от време, приблизително от средата на XVIII век? На тоя въпрос, който е и същността на целия проблем, т. е. същността на онова, което трябва да се обясни, идеалистите не дават отговор и не могат да дадат такъв. Положителните науки достигат голямо развитие именно през XVII век. Таланти и стремежи към изобретателство са съществували и преди или, по-точно, те са съществували във всички времена, а разложението процеса на труда на най-прости операции започва от първите дни на появата на манифактурата. Така че всички ония условия, които се сочат от идеалистите, съществували, но все пак машини не е имало. Впрочем машини съществували, макар и примитивни, още от незапомнени времена, като например вятърните и водните мелници, и пр.

Нека прибавим, че изброените условия за изобретателството съществували не само в Англия. И в другите страни се развивали позитивните науки. Също имало хора с талант на изобретатели, съществувала и манифактура (дълго преди възникването ѝ в Англия последната съществувала в Италия и Холандия). И въпреки това въвеждането на машината завършва с индустриален преврат само в Англия.

Ключът за разбирането на това, загадъчно на пръв поглед явление лежи в икономиката, т. е. в степента на развитието на капиталистическото стопанство. Но тоя ключ го нямат и не могат да го имат идеалистите. Нямайки тоя ключ, те или нищо не доказват, или отварят отворени врати — „доказват", че щом е направено някое изобретение, то виновникът за това бил изобретателят, т. е. човек с известен талант и с известен запас от знания. Второ, те смесват възможността да се изнамери машината със самото й изнамиране, с икономическата необходимост от въвеждането на машини. А това са съвсем различни явления.

АНГЛИЙСКОТО СТОПАНСТВО В ЕПОХАТА НА АДАМ СМИТ

По времето на Смит капиталистическият начин на производство в Англия бил закрепнал несъмнено повече, отколкото в която и да било друга страна. Революцията от 1688 г., която англичаните наричат „безкръвна" и „славна", довежда до подялбата на властта между дворянството (феодалната аристокрация, която била в опозиция на династията на Стюартите) и финансово-търговските кръгове. От първата се отделя партията на торите, а от вторите — партията на вигите. Тия две партии управляват Англия последователно. Постепенно се затвърдява тъй нареченият парламентаризъм, т. е. правителството (кабинетът на министрите) започва да се съставя от членовете на оная партия, която имала болшинство в палатата на общините и било отговорно пред парламента.

Политиката, вътрешна и външна, била насочена към създаване най-благоприятни условия за развитието на капиталистическия начин на производство. Насилственото лишаване на селяните от земя, което извършвали отделни представители на аристокрацията, сега започва да се провежда по законодателен път, с парламентарни актове. От 1700 г. до 1760 г. били издадени 208 такива акта, които предписвали пълно или частично изселване. Те засегнали повече от 312.000 акра земя. По-после известното в историята „ограждане“ на земите върви още по-усилено. От 1760 г. до 1801 г. били издадени нови 2.000 акта, чието действие се простирало върху повече от 3.000.000 акра земя. Обезземяването на селяните върви успоредно със създаването на едрото фермерско стопанство, т. е. с навлизането на капиталистическите форми в земеделието. Онова, за което мечтаели така страстно физиократите във Франция и за постигането на което те създали фантастични теории, в Англия се осъществявало просто и било ускорено от „мъдрото“ законодателство.

Земевладелците се превръщали в получатели на рента и били заинтересовани в увеличението на доходността от земята. Изникнала богата група фермери. Търговците силно забогатели. Най-важна била по това време вълнената индустрия, която съществувала главно в две форми: манифактурна и домашна. Вълнената индустрия стимулирала „ограждането“, което давало възможност да се превръща посевната площ в ливади, да се замени земеделието с овцевъдство и да се разшири базата на суровите материали за вълнената индустрия. Отнемането на земята от селяните, което създава „излишно“ население, доставяло евтин труд за индустрията. В процъфтяването на вълнената индустрия били заинтересовани и земевладелците-фермери, и търговците и никак не е чудно, че тя се намирала под особеното покровителство на парламента.

Друг важен отрасъл на индустрията бил памучният. В началото обаче той бил спъван, защото в него виждали сериозен конкурент на вълнената индустрия. Но памучната индустрия започва бързо да си пробива път. Освен това спънките, на които се натъквала, били от полза за нея. За да преодоляват пречките, индустриалците от памучната индустрия проявяват голяма енергия, инициатива и предприемчивост. Първите важни изобретения се правят именно в тая индустрия. В блестящото развитие на последната (тя става по-късно гордост и опора на индустриалната мощ на Англия) виждали неопровержим аргумент в полза на свободата на индустрията и търговията.

Преминаването на хегемонията в ръцете на памучните индустриалци предизвиква голямо разместване в междукласовите отношения. На първо място се издига индустриалната буржоазия. Във времето на Адам Смит тоя процес е още много далеч от своя завършък, но той се очертавал вече много ясно. Манифактурата и капиталистическата домашна индустрия били разпространени и в другите клонове на производството. Но наред с тия форми на индустрията били силни още и дребните занаяти. Манифактурата не била в състояние да измести последните по-осезателно.

По това време Англия загубва предишния си аграрен характер. За това свидетелствуват преди всичко измененията в състава на населението, увеличението на градовете и на индустриалното население и намалението на селското население. „Според Грегори Кингу — съобщава английският изследовател Тойнби, който пише в 1696 г., — Лондон имал 530.000 жители. Другите градове и търговски предградия — 870.000. В същото време селата броили 4.100.000. След 70 години Артур Юнг изчислява, че Лондон обхваща в себе си една шеста част от цялото население на страната и забелязва, че в цветущите страни като Англия половината от населението живее в градовете."

По времето на Смит увеличението на градското население за сметка на селското се усилва още повече. Същият автор Тойнби съобщава, че между края на XVII век и епохата на Смит населението на Шефилд се е увеличило 7 пъти, на Ливерпул — 10 пъти, на Манчестер — 5 пъти, на Бирмингам — 7 пъти. Всички те били градове на индустриални окръзи. Населението пък на селско-стопанските окръзи се увеличило по-слабо. Населението на такъв град като Норвич се увеличило само с една трета.

За развитието на разните манифактури Англия приемала на драго сърце майстори-протестанти, които били принудени да бягат от своите католически отечества, преследвани за своя протестантизъм. С труда на тия бежанци се изграждат редица манифактури.

В своята вътрешна търговия Англия до голяма степен се освободила от меркантилизма, но тя била много далеч още от пълната икономическа свобода. Адам Смит не вярвал дори, че последната може да бъде скоро осъществена. Ние споменахме за покровителствуването на вълнената индустрия и за спънките, които се правили на памучната. Трябва да добавим, че тогава продължавал да действува законът на Елисавета за чирачеството, според който с един или друг занаят можел да се занимава само онзи, който е преминал 7-годишен чирашки стаж. Продължавали да съществуват и други цехови ограничения. Освен това меркантилизмът почти напълно господствувал още във външната търговия и във външната политика: догмата за търговския баланс била още непоколебима.

„Навигационният акт“ на Кромуел дава силен тласък за развитието на английското корабоплаване и корабостроителство, а от друга страна нанася силен удар върху посредническата търговия на Холандия. Първоначално тоя акт преследвал втората цел, но той станал изходен пункт за други аналогични актове, които съдействували за развитието на морското владичество на Великобритания. Затова дори Смит, който така сурово осъждал меркантилните мероприятия, направил изключение за „навигационния акт“, който той разглеждал като благодеяние.

Особено се покровителствувала търговията с колониите. Тя била дадена в монопол на компании, които били за колониите и търговски предприятия. Във времето на Смит Англия била вече грамадна колониална империя. В колониите се потъпквали всички опити да се развива собствена индустрия и търговия. Колониите трябвало да бъдат източници на сурови материали и на такива хранителни продукти, каквито нямало в метрополията. Тая политика предизвикала въстанието на Северо-американските щати против господството на англичаните.

Процесът на тъй нареченото първоначално натрупване на капитала се развива в Англия най-класически. Отнемането на земята от селяните, отделянето на средствата за производство от производителите, превръщането последните в продавачи на работна сила, следователно превръщането им в купувачи на средства за съществуване за сума, равна на променливия капитал — това е едната страна на процеса.

Другата му страна се състои в това, че обезземяването на селяните и превръщането им в наемни работници означавало също и отделяне на индустрията от селското стопанство, и унищожаване на свързаната с него домашна индустрия. Суровите материали, които се обработвали по-рано в дребните селски стопанства, сега се продават и за тях става пазар манифактурата, а готовите тъкани, които по-рано се тъчели и прели за собствено потребление, се превръщат в манифактурни изделия, за които стават пазар земеделските райони.

Що се отнася до господството в колониите, трябва да се каже, че то доставяло грамадно количество благородни метали, развива се мореплаването, разширява се търговията с колониални стоки. Търговията с роби се превръща в източник на силно забогатяване и съдействувала за създаването на обширни пазари за развитието на капиталистическото производство. Колониалната система изисквала огромни разходи, които се покривали от държавни заеми. Оттук и тясната връзка на тая система с държавния кредит. Изгодите от колониалната система били грамадни за издигащите се собственици на капитали. Разходите по поддържането на тая система понасяла цялата нация, която плащала проценти по сключваните заеми.

Тъй нареченото първоначално натрупване изпълнило ролята си. Сега идвал редът на съвременното натрупване. Последното обаче се натъква на редица трудности, на първо място на тясната основа, както вече подчертахме, на манифактурата. Назрява необходимостта от индустриален преврат. От друга страна самата манифактура, с разпадането на процеса на труда на най-прости операции, със специализирането на инструментите, със създаването на споен производствен механизъм, създава организационните и техническите предпоставки за тоя преврат.

Но новият начин на производство среща и други пречки по пътя си. Протекционизмът наистина имал за задача да фабрикува фабриканти, но, след като разрешава тая задача, покровителствената система започва да спъва действията на фабрикуваните от нея фабриканти, скована тяхната инициатива и предприемчивост.

Вътре в страната се чувствувало много силно остарялото законодателство, водещо началото си от всевъзможните цехове и гилди, за които продължавали да се държат дребните занаятчии и свързаният с тях допотопен търговски капитал. Извън страната покровителствената система пречела за създаването на здрави и нормални отношения на търговски начала с другите страни. Англия, която успява да унищожи своите съперници (Испания) или да ги измести на заден план (Холандия и Франция), нямало защо да се бои от свободната конкуренция във външната търговия. Напротив, за Англия, издигнала се като най-могъща сила, свободното съревнование било най-доброто средство в конкурентната борба с много по-слабите конкуренти.

Трябвало да се измени и отношението към колониите. Нужен бил диференциран подход към различните колонии. Не можело да се прилагат едни и същи методи и в Индия, и в колониите, населени с европейци и англичани.

С методите на първоначалното натрупване било възможно да се извлекат богатства от колониите. Можело векове наред да се прехвърлят богатствата от колониите в метрополията. Обаче с голо насилие невъзможно било да се завладяват колониите икономически. Това става възможно с методите на индустриалната революция и с коренното изменение на икономическата политика.

Старите свободни индийски общини в голямата си част били разрушени и изчезнали от повърхността на Индия не толкова благодарение на грубата сила, колкото благодарение действията на английските парни машини и на английската свобода на търговията. Тия семейни общини били изградени върху домашната индустрия, върху своеобразната комбинация на ръчното тъкачество, ръчното предене и ръчния начин на обработване на земята. Намесата на англичаните, довеждайки предачи в Ланкашир, а тъкачи в Бенгалия или премахвайки от лицето на земята както индуските предачи, тъй и индуските тъкачи, разрушила тия малки полуварварски, полуцивилизовани общини, като унищожила тяхната икономическа основа и по такъв начин предизвикала най-големия и, трябва да се признае, единствения преврат, който някога е преживявала Азия.

В онова време, когато Смит започва своята дейност, нямало още парни машини и действителна свобода на търговията, но необходимостта от машини и пълна свобода на търговията се налагали от развитието на английското стопанство, което става мощна световна сила и създава огромна колониална империя.

„Богатството на народите“ се появява преди индустриалния преврат, но Смит, през време на работата си над своята книга, чувствувал вече подземните вълни на приближаващия преврат. Нему били известни вече по това време редица механически приспособления, които били първите предвестници. Известна била на Смит и парната машина на Нюкомен, изнамерена в 1705 г. Той бил запознат и се интересувал много от опитите на знаменития Уат, който имал своя работилница в Глазгов. Уатовата парна машина, която била по-нататъшното усъвършенствуване на машината на Нюкомен, се появява в 1769 г., т. е. 7 години преди излизането на „Богатството на народите“.

АДАМ СМИТ (1723—1790)

Кратки биографични бележки

Смит е роден в Шотландия, в малкия градец Киркалди. Баща му бил митнически чиновник и умира няколко месеци преди раждането на сина. Но Смит получава добро образование.

Всички биографии на Смит отбелязват поразителната бедност на личния му живот откъм външни събития; животът му протичал тихо, без каквито и да било сътресения; и като изключение посочват следния случай, който поставя бъдещия велик икономист в смъртна опасност: тригодишният Смит бива откраднат от скитащите из планинска Шотландия цигани и бива спасен с големи усилия.

Животът на Смит никак не прилича нито на живота на неговия велик предшественик Уилям Пети, живот богат с авантюри и промени в социалното положение, нито на живота на неговия знаменит съвременник Франсоа Кене, който с упорит труд и с грамадния си талант достига високо положение в тогавашното френско общество. Получил средното си образование в родния си град, четиринайсетгодишен, Смит постъпва в Глазговския университет, дето усърдно изучава математика и натурфилософия. Благодарение на прилежността и успеха си Смит привлича вниманието към себе си и успява (това се считало тогава голямо щастие за младежи от бедни семейства) да попадне в аристократическия Оксфордски университет. Но тоя университет, който се славил някога като център на ученост и алма-матер на знаменитостите на Англия, след бурните години на революцията в XVIII век става огнище на невежество, мракобесие и реакция. Смит оставил забележителна характеристика на оксфордската професура: „За човек, надарен със здрав ум — пише той — трябва да е много тягостно, че лекциите, които тя чете на студентите, са чиста глупост или нещо много близко и подобно ней...“ Затова пък Оксфордският университет си извоювал „славата“ на огнище на яковисткото движение. Студенти, поощрявани от своите професори, устройвали улични демонстрации в полза на крал Яков (от сваленатa династия на Стюартите). Там дори избухва истински бунт с цел да се възстанови старата династия.

Смит прекарва в Оксфорд 7 години. Него искали да подготвят за свещеник, но той съумява да се отклони от това. Той живеел затворено и усърдно работел над своето образование. В това време излиза Юмовият „Трактат за човешката природа“, който Смит усилено изучава и попада под силното му влияние. По-късно между Смит и Юм се създава голяма лична дружба.

В 1748 г. Смит пристига в Единбург, дето започва да чете публични лекции по реторика и литература. В 1751 г. той бил поканен в Глазговския университет за катедрата по логика. След 4 години в същия университет той заема катедрата по нравствена философия. Тоя курс имал енциклопедичен характер и се състоял от следните части: теология, етика, право и политика. Последната включвала в себе си това, което днес наричаме икономическа политика и редица проблеми от областта на политическата икономия. Лекциите си по етика Смит издава в 1759 г. като „Теория за нравствените чувства“, която донася голяма известност на автора.

Пребиваването на Смит в Глазгов, което продължава до 1764 г., било най-плодотворно за него. Освен че професорската дейност му дава възможност да разгърне своите разностранни дарования и познания, Смит имал възможността да наблюдава и икономическото развитие на индустриалната част на Англия. В Шотландия, повече отколкото в другите части на страната, били силно развити железообработващата и текстилната индустрии.

Ние споменахме вече за познанството на Смит с Уат и за грамадния интерес, който той проявявал към опитите на великия изобретател. През 40-те години на XVIII век в Глазгов съществувал първият в света клуб по политическа икономия. Смит вземал най-живо участие в живота на тоя клуб. В 1764 г. завършва професорската дейност на Смит. Той се отказва от нея доброволно. Отначало той става възпитател на някакъв английски аристократ, а след това се отдава изцяло на работа над големия си труд „Богатството на народите".

Същата година Смит пътешествува по Европа, предимно във Франция, със своя възпитаник Берклей. Отначало Смит бил дори разочарован. В едно писмо до Юм, писано в Париж, той се оплаква от скука и пише на своя приятел: „За да убивам времето, започнах да пиша книга." Но при второто си посещение в Париж Смит се сближава с всички видни хора на Франция. Особено голямо значение имало за него близкото му познанство с физиократите, особено с Кене и Тюрго. На влиянието, което физиократите оказали върху Адам Смит, се спираме отделно. Тук ще отбележим само, че това влияние било пряко и косвено. В концепцията на Смит, както ще видим и после, има елементи на физиократизма. А освен това критическото възприемане от последния и дори полемиката с него оплодотворявали мислите на автора на „Богатството на народите" и му дали възможност по-добре да разбира и развива своята собствена теория.

Пребиваването на Смит във Франция е несъмнено много важен момент за неговото творчество като икономист.

След тригодишна дейност, в качеството си на възпитател на младия херцог Берклей, Смит се връща в родния си градец Киркалди, дето, в дълбоко усамотение, той работи над главния си труд, който излиза в 1776 г. Дори и най-близките приятели на Смит не знаели с какво се занимава той. Неговото отшелничество ги безпокоело. Юм му пише:

„Аз не оправдавам вашите заявления за разстройство на здравето и гледам на тях като на оправдание, подсказано от мързел и страст към усамотение. Всъщност, мой любезни Смит, ако вие продължавате да се поддавате на подобен род настроения, вие ще свършите с туй, че ще скъсате всичките си връзки с човешкото общество, за голяма вреда и на двете страни."

„Изследването за причините и природата на богатството на народите" имало шумен успех и то не временен, а доста дълготраен. Историята на политическата икономия познава малко такива икономисти, чийто труд е оказвал такова грамадно влияние върху съвременниците и следващите поколения както трудът на шотландския мъдрец (както започнали да наричат Смит). Славата на Смит се разпространила в много късо време далеч зад пределите на Англия. Навсякъде всички гледали на него като на творец на новата наука — политическата икономия. Славата на Смит достига и до Русия. Младите аристократи, които претендирали за образованост и напредничавост, трябвало да четат Смит или поне да са слушали за него.

След излизането на „Богатството на народите" творчеството на Смит спира. Той не пише повече нищо, което да е заслужавало особено внимание. Той прави само поправки и добавки към новите издания на главния си труд. Славата на Смит се разнесла по целия свят и в самата Англия държавни мъже като Пит се обявили за негови ученици. В парламента при разискването на разни законопроекти започват да цитират много често неговата книга. В Лдонон, дето се преселва за известно време, Смит става център на всеобщо внимание, като се запознава с всичките знаменитости на столицата.

И причинителят на най-силното умствено движение и автор на книгата, която прави епоха, след известно време, по ходатайството на своя възпитаник Берклей, получава назначение на служба в митническото ведомство. В качеството си на чиновник той се преселва от

Лондон в Единбург. Няколко години той чете и подписва изходящи и входящи канцеларски книжа. Изглежда, великият икономист се е помирявал напълно с това назначение. Високопоставените почитатели и покровители на Смит също не виждали нищо неестествено в това.

Смит бил смел икономист, който прокарвал нови пътища в политическата икономия. Но в частния си живот бил извънредно скромен, плах и притежавал множество еснафски добродетели. Прав е В. Яковенко, когато заявява, че „в личността на Смит има малко героичност и възвишеност“. Прав е същият автор и в забележката си, че „характеристиката на благоразумния човек, която Смит дава в „Теория на нравствените чувства“, той съставил по своя собствен образ“. А в поменатата книга четем: „Благоразумието не ни позволява да рискуваме със здравето си, с благосъстоянието, с нашето влияние и с доброто си име. То се грижи повече за запазване на придобитите вече изгоди отколкото за придобиване на още по-големи. Благоразумният човек не обича шумното общество. То би смутило правилния ход на живота му и на работата му и би нарушило жизнената простота и умереност на живота му. Благоразумният човек се отнася с внимателно уважение към всички приети обичаи. Той не ще се съгласи да се определи нито към една от враждуващите страни, той ненавижда партиите, той се бои от безпокойствата и отговорностите, свързани с участието в обществените работи.“

Ако Смит би съблюдавал тия привила и в икономическите си изследвания, той едва ли би успял да създаде не само нещо велико, но и въобще достойно за внимание.

Смит умрял през 1790 г.

ТРУДОВЕТЕ НА АДАМ СМИТ

Смит имал дълго време „чудовищен“, по израза на някои биографи, план да даде на света цяла социална система, която да обхваща всички страни на човека и обществото. Но от всичко това той успял да напише само две работи: „Теория на нравствените чувства“ и

„Изследване за природата и причините за богатството на народите“. В първата той изследва нравствения свят, а във втората — икономическия. Той не успял да прехвърли мост между тях. За Смит изходната точка за изследване на нравствения свят е „симпатията“, която той определя като „участие в онова, което се случва с другите“. Изходната точка за изследването на икономическия свят е „егоизмът“ — преследването изключително лични интереси в стопанския живот.

В своята „Етика“ Смит не обяснява как егоизмът в икономиката се превръща в своята противоположност — в алтруизъм, но това се опитвали да сторят разни коментатори. Най-разпространеното обяснение е това, че тук работата е до един методологични подход. В едната книга Смит изследва една страна на човешката природа, а в другата — другата ѝ страна.

Бокъл формулира това по следния начин: „И двата (двата труда на Смит) трябва да бъдат разгледани наедно, като едно цяло, защото всъщност това са два отдела на един и същ предмет. В „Теорията на нравствените чувства“ авторът изследва съчувствената страна на човешката природа, а в „Богатството на народите“ — користната ѝ страна“. Освен Бокъл съществуват и много други коментатори на Смит.

Бокъл и неговите последователи си поставят задачата да защитят Смит от обвиненията, че той „обездушавал“ икономиката, като пропъждал от нея всяко нравствено начало. Ето защо те се опитват да доказват, че това е само методологичен подход от страна на Смит. Други пък се опитват да „помиряват“ егоизма със симпатията, като доказват, че първият поражда втората. Личният интерес налага да симпатизираме. От друга страна, егоизмът, доколкото той, според Смит, е естествено явление, губи своите антиморални черти. Лященко напр. пише: „Като развива в това последно съчинение („Теория на нравствените чувства“) своята теория за полуегоистичната симпатия, чрез своите възгледи за „естественото право“ и „политика“, Адам Смит идва до завършения извод за стопанския егоизъм като естествена и законна движуща сила в стопанския живот.[1]“

---

[1] Проф. Лященко, „История економических учений“.

На същото мнение е и Рубин, който доказва, позовавайки се на цитати от „Теория на нравствените чувства", че в тая си книга Смит изхожда от егоизма, а последния той разглежда като естествено начало, като свойство на човешката природа.

Фактически това обяснение е само друг вариант на защита на Смит от обвиненията, които му се правят относно грубата му представа за дейността на стопанските сили. То не вижда същественото и неизбежно противоречие в разбиранията на Смит. Смит е представител на индустриалните слоеве в оня период, когато те се борили против остатъците на феодализма и против господството на свързания с него търговски капитал, който провеждал по това време меркантилна политика. Напълно естествено е, че оня строй, към който се стремели индустриалните кръгове по това време, за техните идеолози се представлявал като естествен строй, а предишният — като изкуствен. Като честен мислител и добросъвестен изследвач Смит не можел да отрича, че неговият естествен човек е егоист, който гони само свои лични интереси.

Вземайки действителността такава, каквато си е, той търсил обяснения на икономическите явления в егоизма, в борбата и съревнованието на личните интереси. Но Смит не могъл да изведе оттук и нравствените чувства, и правните идеали, да обясни етиката с икономиката.

Смит не успял да хвърли мост между „Теория на нравствените чувства" и „Богатството на народите", защото той не можел да разглежда икономиката като основа, а идеологията — като надстройка. Неговият дуализъм е естествен, понеже се определял от естествената природа на представителите на новите стопански отношения.

Между „Теорията на нравствените чувства" и „Богатството на народите" има в едно отношение много нещо общо, макар и да са построени върху различни начала. И в едната, и в другата книга Смит прилага едни и същи методологични построения.

Той започва „Теорията на нравствените чувства" с думите: „Каквато и степен на егоизъм да предполагаме у човека, очевидно на природата му е присъщо да взема частие в онова, което се случва с другите... Това менно участие е симпатията.“ „Именно то, продължава мит, служи като извор на съжаление или състрадание на различни усещания, които се възбуждат у нас от ещастията на другите..“

В „Богатството на народите“ Смит се движи много о-смело, отколкото в „Теория на нравствените чувства“. оследната отстъпва място на първата и по научната си тойност. Смит по-лесно е можел да обясни новата икоомика отколкото етиката на новите обществени слоеве. ато икономист той прокарва нови пътища, или пораво, продължава да прокарва пътищата, започнати от еговите предшественици. Като моралист той, макар и да ава редица интересни наблюдения и да изказва оригиални съображения, не прокарва никакви основни линии. Богатството“ носи печата на идеологията на едрите обственици на капитала, за които са тесни определеите им граници, и които всячески се стремят да ги азширяват. „Теорията“ носи печата на идеологията на ребния и средния производител, който се бои от рисковани стъпки, проповядва умереност, самоограничаване — златна средина. Ще приведем няколко цитати от „Теорията“, които рисуват Смит като моралист. Поставяйки много високо чувството на състрадание, особено към неизвестни страдалци, Смит смята за нужно да предпази от преувеличена симпатия. Той пише: „Тая преувеличена симпатия към бедствията, които ни са неизвестни, е преди всичко безумие и е неоснователна. Огледайте се наоколо: на един страдащ и нещастен вие ще намерите 30 в пълно здраве и щастие или, най-малко, в сносно положение. На какво основание следва да плачем по-скоро с единия, вместо да се радваме с тридесетимата?“ От тия редове лъха оптимизъм, предназначен за успокояване на душата на притежателя на капитала, който наоколо, в своята среда, на един страдащ може да намери 30 в пълно здраве и щастие. Оптимизмът на Смит е толкова голям, че той намира твърде естествено и раболепието пред силните. Наред с неговата проповед за покорност в „Теорията“ има забележителни страници, оригинални по съдържание и високо художествени по форма. Към тях се отнася характеристиката на славолюбието, гордостта, самомнението и др. подобни „добродетели". Но той като че се бои от своите ярки и резки характеристики и почва да бие отбой — веднага идват на помощ смирението, покорността.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА „БОГАТСТВОТО НА НАРОДИТЕ"

„Богатството на народите" се състои от пет книги. Първите две са посветени на това, което днес наричаме политическа икономия, т. е. политическа икономия в тесния смисъл на думата.

В първата книга изследването започва с анализ на разделението на труда: значението му за богатството на народите, причините за възникването му, анализират се факторите, от които то зависи. От разделението на труда Смит преминава към изясняване на причините за възникването на парите, а после към главния проблем — разменната стойност на стоките. След като разрешава тоя проблем, Смит преминава веднага към разпределението — към изследване на трите главни доходи: работната заплата, печалбата и рентата. По такъв начин редът на изложението в първата книга, която е главната в теоретическо отношение, е следният: разделение на труда — пари — разменна стойност на стоките — разлагане на последната на три дохода на трите основни класи. За смисъла на тая схема ще говорим по-долу. Сега отбелязваме само, че в изобразяването на класовата структура на съвременното общество Смит прави голяма крачка напред в сравнение с физиократите. Той дели обществото на класи в зависимост от тяхното отношение към средствата за производство и от характера на получавания доход: земевладелците са монополизирали земята и получават рента; индустриалците, като собственици на капитала, получават печалба; работниците, лишени и от едната, и от другата, получават работна заплата.

Във втората книга се изследва капиталът. Изходна точка тук са запасите. Смит отделя оная част от тях, която той нарича капитал. Изучававайки капитала, той изследва неговия състав, дели го на основен и оборотен. Той изследва ролята на капитала и условията на неговото натрупване, разните видове капитал, кредитния капитал за разлика от търговско-индустриалния и най-после — разните видове капитали — капитал в индустрията и капитал в земеделието. В тая книга Смит се връща към проблема за парите, но вече го разглежда в друг разрез: тук го интересуват парите като част от запасите и до каква степен те са капитал. А натрупването на капиталите той свързва с проблема за производителния и непроизводителния труд. И тук, в изучването на производителния и непроизводителния труд, макар да страда от двойственост, Смит също прави крачка напред в сравнение с физиократите. За него всеки труд, независимо от това къде се прилага той, в земеделието или в индустрията, е производителен, щом произвежда стока или капитал.

Както казахме вече, в първите две книги Смит излага своите политико-икономически теории. В третата книга той дава това, което може да се нарече история на стопанството, която той почва от падането на Римската империя. Това изследване започва със специален увод: „За естественото развитие на благосъстоянието“. В тая глава той отново се спира на проблема за разделението на труда, но в по-друга светлина, различна от оная на първата книга. Тук Смит разглежда разделението на труда между града и селото. От тая гледна точка той разглежда в следващите глави на третата книга историята на стопанството, в която той отбелязва два процеса, които следват един след друг: в началото, упадък на градовете, а след туй — тяхното процъфтяване.

В четвъртата книга Смит дава нещо като история на икономическите системи. По-голямата част на книгата е посветена на меркантилизма, който той подхвърля на всестранна и унищожителна критика. Много по-малко и снизходително критикува Смит физиократизма, който той нарича още селскостопанска система, на която посвещава само една глава.

В петата книга Смит изследва финансово-данъчната политика. Тя е разделена на три отдела: в първия се разглеждат разходите на държавата, във втория — приходите на държавата, в третия — държавните дългове.

Сега нека видим в каква вътрешна връзка се намират изброените пет книги. На пръв поглед те представляват енциклопедия от икономически знания, които са свързани помежду си по това, че всички са от областта на икономията. Но при по-внимателно разглеждане на „Богатството на народите" никак не е трудно да се намери вътрешната връзка, която обединява петте книги в едно цяло. Това единство се състои: 1) в предмета на изследването и 2) в общата идея, която прокарва Смит във всичките си пет книги.

Предмет на изследването в целия труд е богатството на народите. Смит си поставя за задача да разкрие причините и факторите, които съдействуват или спъват развитието на благосъстоянието на народите. Пръв и главен фактор е разделението на труда, което съдействува за развитието на производителността на труда, следователно и за увеличение на богатството. Но разделението на труда е, според Смит, фактор за увеличение на богатството, ако размяната става по естествената цена. Оттук проблемът за разделението на труда, като фактор за увеличението на богатството, включва в себе си и проблема за „естествената цена". А проблемът за „естествената цена" от своя страна е свързан с проблема за разпределението на доходите, понеже, според Смит, разменната стойност на стоките се определя от труда само в първобитното състояние. По-късно тя се определя вече от доходите. Всичките тия проблеми са по тоя начин вътрешно свързани помежду си и са изследвани в първата книга, при което главната ос е разделението на труда.

Вторият фактор за увеличение на благосъстоянието, според Смит, е капиталът. „Числото на полезните и производителни работници навсякъде зависи, казва той, от количеството на капитала, който се изразходва, за да им се даде работа, и от особения начин, по който той се употребява." А това се изследва във втората книга.

В третата книга, макар че характерът на изследването се изменя, привлича се съвсем нов материал (материал се черпи от историята на стопанството), но предметът на изследването си остава същият, както в първите две книги.

Смит не се интересува от историята на стопанството като такава. Него го интересува друго: как разпределението на труда (във формата на разделението на труда между града и селото) се е развивало в продължение на определен къс от историята (от падането на Римската империя до негово време) и как е съдействувала на тоя процес добрата политика, а лошата го е спъвала. По тоя начин Смит идва до третия фактор, който играе роля в развитието на благосъстоянието на народите — политиката. Най-добрата политика, според Смит, е ненамесата на държавата в стопанския живот.

Четвъртата книга е просто продължение на третата книга. В четвъртата книга него не го интересува сама по себе си историята на икономическата система. Смит иска само да покаже как неправилната стопанска политика, особено меркантилната, която е господствувала в течение на много векове, е спъвала свободното, т. е. най-доброто развитие на разделението на труда. Докато в първите две книги Смит изследва положителните фактори на богатството, в третата и четвъртата книги той изследва отрицателния му фактор. Богатството на народите си остава предмет на изследването и в петата книга, понеже доходите и разходите на държавата, както и земите, общо взето, Смит разглежда от гледна точка на развитието на богатството.

Друг свързващ момент в „Богатството на народите“ е идеята за икономическата свобода, която е прокарана последователно във всичките пет книги. Тая идея не е откритие на Смит. Тя се подготвяла от развитието на капиталистическия начин на производство и постепенно зреела в умовете на хората като отражение на това развитие. Но Смит има тая заслуга, че той подвежда под тая идея теоретическа основа; че я туря в основата на своите исторически изследвания и критика на съществуващите преди него икономически системи; и че е построил върху тая идея цялостна икономическа политика и теория на тъй нареченото държавно стопанство, т. е. на държавните доходи, разходи и заеми.

Идеята на Смит за икономическата свобода почива у него върху идеята за естествения ред, което също не е изобретение на автора на „Богатството“. Това е крайъгълният камък на физиократизма и е идея на целия

XVIII век, като също била само отражение на икономическото развитие на капиталистическото общество. Но Смит съумява, ако може така да се изразим, да очовечи окончателно, да освободи тая идея от всякакви феодално-религиозни, чужди ней елементи, с които тя била здраво свързана у физиократите.

За Смит естествен ред е онзи, който се основава върху личната инициатива, личната заинтересованост, върху егоизма.

Икономическата теория, която е дадена в първите две книги, не е нищо друго освен израз на естествения ред в икономически категории. Разделението на труда, парите, естествената цена, естествената работна заплата, печалбата и рентата, капиталът и съставните му части, натрупването на капитала и неговото различно приложение — всички тия явления са израз и проява на естествения ред. В третата и четвъртата книга е показано как естественият ред се бори с изкуствения и си пробива път през прегради и пречки, които му поставят разните системи на икономическата политика, а в петата книга се определят рамките на държавното стопанство, основите на неговите доходи и разходи, които произтичат от правилно разбрания естествен ред.

Смит съумял да обедини всички знания на своето време около един обект на изследване и да го прониже с една идея. Това е, което доставило на неговата книга „Богатството на народите“ грамаден успех и прави от това произведение книга, която ознаменувала епоха в развитието на науката. Но идейната споеност и идейното единство на труда на Смит не означават и теоретична, и методологична монолитност на тоя труд. Тъкмо обратно, между книгите, които са ознаменували епоха, могат да се намерят малко такива, които да изобилстват с толкова много противоречия, както „Богатството на народите“. Смит съвсем непринудено дава различни, често пъти изключващи се едно друго, обяснения на едни и същи икономически явления. Той строи диаметрално противоположни теории, прибягвайки към най-различни методи.

У Смит намираме разни теории за стойността, печалбата, рентата и пр. Тук обаче е интересно това, че самият автор на тия противоположни една на друга теории не забелязвал тия противоречия. Въпреки всичко обаче трудът на Смит е във висша степен оригинален. Неговата оригиналност е сложила своя отпечатък и върху самите противоречия и затова те са поучителни и стават изходна точка за по-нататъшното развитие на икономическата мисъл.

Смитовите противоречия са по своята природа теоретическо възпроизвеждане на противоречията на капиталистическата икономика и общо взето те се делят на две групи: едните са обусловени от противоречията, които произтичат от недоразвитостта на капитализма във времето на Смит, другите (по-дълбоките) са противоречия на самата природа на капиталистическия начин на производство. При по-нататъшното развитие на тоя начин на производство първите били преодолявани от самите икономисти, на първо място — от Рикардо. Вторите не само не могли да бъдат преодолявани, но не могли да бъдат и разбирани. Смитианството, с неговите коренни противоречия, които били присъщи на цялата класическа политическа икономия, било преодоляно само от основоположника на действително научната политическа икономия, от Карл Маркс.

Икономическата мисъл във времето на Смит е още слабо диференцирана. Няма още отделни икономически науки, а има една икономическа наука, която обхваща всички въпроси на икономиката. Това се обусловяло от неразвитостта на капиталистическото стопанство тогава. Такава обща икономическа наука е и „Богатството на народите“.

Трябва обаче да отбележим, че и тук Смит прави крачка напред в сравнение със своите предшественици. В трудовете на меркантилистите мъчно може още да се разграничат изследванията, които се отнасят до политическата икономия, от изследванията, отнасящи се до икономическата политика или до историята на стопанството и другите икономически дисциплини. Това е вярно и за физиократите. Тяхното учение за „чистия продукт“ е едновременно учение за същността и източника на богатството и учение за заместването на разните данъци от един единствен данък, който трябва да се плаща от земевладелците, защото само те получават „чист продукт“. Физиократите турят също началото на икономията на селското стопанство като наука. При всичката погрешност на тяхното учение за производителността само на земеделието, те все пак обръщат внимание на редица характерности и особености на последното и съдействуват за развитието на една от специалните икономически науки. Физиократите разглеждат и въпроси от областта на историята на стопанството. Всичките им изследвания обаче са така преплетени помежду си, че и дума не може да става за диференциране и отделяне на разни науки от общите икономически знания.

Смит дава различни изследвания, обединени в един труд, но те, както вече подчертахме това, са разграничени, разположени в отделни книги. Но фактът, че всичките си изследвания Смит обединява в един труд, посветен на разкриване причините и природата на богатството, говори, че цялата област на икономическите знания той си представял като единна наука за богатството на народите.

Същият възглед споделя и Рикардо. И той знае само една икономическа политика. Главният си труд той нарекъл „Началата на политическата икономия и на данъчното облагане“, т. е. обединил в една книга политическата икономия и науката за данъците. Но именно Рикардо, който завършва класическата политическа икономия, туря край на смесването на разните икономически изследвания. Той не съзнава това. Сам още греши с подобно смесване, но фактически именно той туря край на това. Вземайки за изходна точка в своите изследвания определението на стойността с работното време и, като строи своята система върху тая единна основа, Рикардо прокарва с това първия раздел, който отделя едни икономически изследвания от други. По такъв начин от областта на икономическите знания била отделена политическата икономия, а по-нататъшната диференциация води към създаването и на други икономически науки.

Ние се постарахме да изясним реда на изложението в трудовете на Смит, вътрешната връзка между отделните му книги и общата структура на цялото „Богатство на народите“. Видяхме също, че, въпреки различието в съдържанието между двете първи книги и останалите, все пак те съставят едно цяло. Сега трябва да добавим следното: не може дори да се разбере правилно едната част на „Богатството на народите“ без останалите му части. Най-добрите коментарии на първите две книги, в които е изложено общото икономическо учение на Смит, са останалите книги, особено третата и четвъртата. Само като се изяснят икономическите възгледи на Смит изцяло, може да се разбере правилно и неговата икономическа теория. От това следва и практическият извод, че, като се прочете „Богатството на народите“ до края, трябва да се върнем към началото, защото само така стават напълно ясни първите две книги и могат да бъдат критически проучени.

МЕТОДОЛОГИЯТА НА СМИТ

Известно е, че и в „Теорията на нравствените чувства“, и в „Богатството на народите“, Смит изхожда от определени принципи, които той прилага при обясняване на отделните явления, а след като обясни последните, той формулира и техния закон. Но Смит е също и голям наблюдател. Той се интересува от отделните факти, които често описва много подробно и с голямо майсторство. Това именно предизвиква голяма полемика между икономистите и историците по въпроса за метода на Смит. Едни, като Бокъл и Кернс, смятат, че методът на Смит е дедуктивен, а на неговите описания те гледат или като на илюстративен материал, или като на отстъпление. Други пък, като Ингрем и изобщо икономистите, които стоят много близко до историческата школа, виждат силата на Смит в неговия индуктивен метод, като умаловажават дедуктивните положения в неговите работи. С други думи те причисляват към индуктивните мислители и Смит. И едните, както и другите, вършат явно насилие над Смит, когато го интерпретират в духа на своите собствени разбирания.

Единствено правилна характеристика на метода на автора на „Богатството на народите“ намираме в „Теории за принадената стойност“ на Маркс.

„Сам Смит се върти в постоянни противоречия с голяма наивност. От една страна, той изследва вътрешната връзка между икономическите категории — или скрития строеж на капиталистическата икономическа система.

От друга страна, той поставя до нея връзката, както е дадена тя в явленията на конкуренцията, и следователно както изглежда тя за несведущия в науката наблюдател, а също и за човек, който практически участвува и е заинтересован в процеса на капиталистическото производство. Тия два начина на разбиране, единият от които прониква във вътрешната връзка, така да се изразим, във физиологията на съвременната система, а другият само описва, каталогизира, разказва и подвежда под схематизираните определения на понятията онова, което външно ни се разкрива в жизнения процес, при това тъй, както то се разкрива и проявява — тия два начина на изследване у Смит вървят естествено не само един до друг, но и постоянно се преплитат и си противоречат един на друг."

Самият проблем за метода на изследването е погрешно поставен от старите изследователи. Не може да се противопоставя индукцията на дедукцията и обратно, тъй като това са две страни на един единен метод. И не е там работата, че Смит прилага и индукцията, и дедукцията (против това не бива да се възразява), а работата е в това, че той ги прилага, без да си дава сметка за различното им предназначение, и затуй не ги прилага вярно и второ, което е тясно свързано с първото, в изследването на Смит те си противоречат една на друга и водят до такъв резултат, че те се изключват една друга. Смит превръща индукцията в екзотерически метод, метод, който описва и каталогизира, регистрира явленията, а дедукцията — в езотерически метод, т. е. метод, който разкрива „вътрешната връзка" и „физиологията на днешната система". Резултатите на първия начин на изследване са в рязко противоречие с резултатите на втория начин на изследване. Смит, наблюдателят, който насочва погледа си към повърхността на явленията и описва последните, и Смит, теоретикът, който отделя най-същественото от явленията и се опитва да разкрие тяхната същност, тия два Смита си противоречат на всяка стъпка.

Видимостта на нещата и тяхната същност не съвпадат. Ако те съвпадаха, то, както справедливо забелязва Маркс, не би имало място за науката. Но видимостта се обусловя от същността. Вървейки от обстрактното към конкретното се разкрива цялата верига, която води от същността към конкретността. Смит ни дава същността и видимостта до голяма степен несвързани, откъснати помежду си, и затова у него те се взаимно изключват. Това се потвърждава напълно при анализиране на неговата икономическа теория. Засега ще отбележим само, че сам Смит не е забелязвал никакъв разрив между същността и видимостта на явленията. Следвайки своя инстинкт на теоретик и наблюдател-емпирик, той провежда успоредно два вида изследвания и решава два вида задачи. „Това, четем в „Теориите за принадената стойност", има за Адам Смит своето оправдание, тъй като неговото произведение действително е преследвало две цели. От една страна, то е било опит да се вникне във вътрешната физиология на капиталистическото общество, а от друга страна, Смит искал за пръв път да даде описание на външнопроявяващите се жизнени форми, да обрисува външните им връзки, а също така да намери за тия явления номенклатура и съответните определения, следователно да ги възпроизведе донякъде в езика и в процеса на мисленето. Едната работа го интересува в също такава степен, както и другата. И тъй като и двете стават независимо една от друга, то и в неговия труд намират място два съвсем противоположни един на друг начина на изложение. Единият, който горе-долу вярно изяснява вътрешната връзка, другият, който със същото право и без всякакво вътрешно отношение, без каквато и да било връзка с другия начин на разбиране, рисува външната връзка."

И тъй, не подлежи на никакво съмнение, че Смит, като теоретик, като класик на политическата икономия, е прибягвал и до дедукцията. Пита се: 1) какви са общите принципи, от които изхожда той? 2) откъде взема той тези принципи? 3) до какви резултати (думата е за най-обща характеристика на последните, в най-общия им вид, в чисто методологически разрез) той идва и е трябвало да дойде?

Общите принципи на Смит са същи, както тия на физиократите. Това са идеите за естествения ред и естественото право. Но, както вече споменахме. Смит ги освобождава от феодалната им външност от феодалната им обвивка. Естествен ред и естествено право са оня ред и онова право, които произтичат от човешката природа.

А човек е егоист. Такава е природата му. Той преследва, особено в стопанската си дейност, само свои лични интереси. Доколкото преследването на личния интерес произтича от самата природа на човека, то е законно, следователно има право на съществуване. Личният интерес на един индивид е ограничен само от личните интереси на други индивиди. Други ограничения няма и не може да има.

Ограничението на личния интерес на един индивид с личните интереси на други е също естествено, понеже всеки има нужда от помощта на другия, а последната може да бъде получена най-добре, ако в нея са заинтересувани и ония, които трябва да оказват тая помощ. „Почти във всички други видове животни, пише Смит, всяко едно животно, достигайки до зрялост, става съвсем независимо и в естественото си състояние не се нуждае от помощта на другите живи същества; човекът обаче постоянно има нужда от помощта на своите близки и напразно ще очаква той само от тяхното благоразположене. Той ще постигне по-скоро целта си, ако се обърне към техния егоизъм и ако съумее да им покаже, че в техен интерес е да направят за него това, което той иска от тях. Всеки, който предлага някоя сделка на друг, предлага да направи именно това. Дай ми това, което ми е нужно и ти ще получиш онова, което ти е нужно. Такъв е смисълът на всяко подобно предложение. Ние очакваме да получим своя обед не от доброжелателността на касапина, кръчмаря или хлебаря, а от това, че те съблюдават и изхождат от собствените си интереси. Ние се обръщаме не към тяхната хуманност, но към техния егоизъм и никога не им говорим за нашите нужди, а за техните изгоди“.

Това принуждава единия егоист да се съобразява с интересите на другите егоисти. Оттук са и взаимните общи интереси. Съгласно тая концепция обществото се състои от отделни индивиди, а интересите на обществото — от интересите на неговите членове. Така че характерното за тая концепция е индивидуализмът. Смит не отрича обществото и обществените интереси, но той ги извежда от природата на индивида и от неговите интереси. Оттук и методологичният принцип: анализът на обществото и на обществените отношения трябва да се основава върху анализа на индивида, на неговата природа, неговите интереси. И първата дедукция, която прави Смит и която е изходна точка за следващите дедукции, се свежда до следното: 1) хората се нуждаят едни от други; 2) като егоисти, те си услужват въз основа на взаимността; 3) единствена рационална форма на последната, т. е. форма, при помощта на която най-добре се достига взаимното услужване, е размяната. Следователно размяната е естествено явление, понеже тя е обусловена от самата природа на човека, а размяната от своя страна предизвиква разделението на труда.

Изходната точка на Смит и основаната върху нея дедукция е най-общо, най-абстрактно отражение на стоковите отношения, които възникват във вид на прости стокови отношения и достигат своето завършено развитие при капиталистическия начин на производство. В обществото на свободната конкуренция отделният човек излиза на сцената като освободен от естествените връзки и пр., които в по-ранните исторически епохи го правят принадлежност на определен, ограничен човешки конгломерат.

Собственикът на капитала, „освободен от естествените връзки", в съзнанието на идеолога на капиталистическото стопанство излиза не като продукт на историята, а като нейна изходна точка, като човек, който е надарен с неизменяема, дадена веднъж за винаги природа.

„Естественият ред" на Смит е лишен от историзъм, т. е. не е резултат на историята, а е сила, която твори историята, т. е. метафизически принцип. Метафизическа е и цялата му методология. Характерните отличителни черти на една историческа епоха се абсолютизират, категориите на капиталистическата икономика се фиксират като надисторически категории. Смит познавал историята. Той, както видяхме вече, изследва историята, но я тълкува метафизически. Тя, според него, е низ от заблуди, отклонения от естествения път, а от друга страна тя е борба на човешката природа против всевъзможни пречки, които са натрупани на пътя й. И само в свободната конкуренция тя получава съответните условия за своето нормално развитие.

Като резултат на изследванията миналото се отхвърля, а настоящето абсолютно се признава.

Считайки капиталистическите отношения за абсолютни, Смит не изследва тяхната природа. Като взема тия отношения за дадени, Смит изучава само онова, което става вътре в тия отношения. Дадени са, да речем, стоковите отношения. Смит се интересува не от стойността като форма за изразяване на тия отношения. Той се интересува от количествената пропорция, в която една стока се разменя за друга. Затова той често пъти смесва отношенията между хората с отношенията между предметите. Второ, неговият анализ е предимно количествен. Той не дава качествен анализ. Печалбата, работната заплата, рентата и другите категории го интересуват не като определени форми на определени класови отношения. Него го интересува само количествената страна, как и от какво се определят те количествено.

Идеята за естествения ред, която Смит освобождава от феодалната ѝ външност, е играла много голяма положителна роля в развитието на икономическата наука. За това свидетелствува преди всичко икономическият труд на самия Смит. Тая идея, като методологически принцип, го принуждава, както и неговите последователи, да търси причината на икономическите явления не в съзнателното съглашение на хората, не в творчеството на политиците, а в несъзнателните действия на масите. Икономическите явления възникват самопроизволно, стихийно, като резултат на масовото повторение на едни и същи действия. „Разделението на труда, казва Смит, което води към такива изгоди, съвсем не е резултат на нечия мъдрост, която е предвидила и осъзнала онова общо благосъстояние, което ще бъде породено от него. То е последствие, което, макар и бавно, но постепенно се развива. То е определена склонност на човешката природа, която съвсем не е имала предвид такава полезна цел, а именно склонността към разменна търговия, към размяна на един предмет за други.“

Макар че това, което говори Смит за природата на човека и нейните склонности, е същинска метафизика, не трябва обаче да се забравя онова ценно, което се крие зад тая метафизическа обвивка, а именно — принципът да се гледа на икономическите явления като естествено възникващи, т. е. като резултат на масови действия. Човешката природа, за която говори Смит, или „икономическият човек“, надарен с определени качества, е продукт на определен начин на производство, който изниква на определена степен от развитието на човечеството. Това сам Смит не знае, но самото конструиране на това понятие е било голяма крачка напред, понеже това не е било измислено понятие, а портрет на собственика на капитала, роден от развитието на новия начин на производство.

Маркс разглежда капиталиста като персонификация на капитала. Неговата природа се определя от природата на последния и това е единственото научно разбиране на човешката природа. Кръгозорът на Смит не му дава възможност да се издигне до такова разбиране на природата на човека. Смит обръща всичко с главата надолу. Отношенията в капиталистическото стопанство се определят от природата на човека, т. е. фактически от природата на притежателя на капитала. Но дори и такова обяснение на икономическите отношения означавало голям прогрес, защото те се представяли като обективни отношешения, като отношения, независими от съзнанието на хората.

С това Смит затвърдява окончателно принципа на каузалността в политическата икономия и пропъжда от нея телеологията. На икономическите отношения, като обективни отношения, той търси причините, а не целта.

Все пак това не е в противоречие с индивидуализма на Смит, тъй като неговият индивидуализъм няма нищо общо с тъй наречения субективизъм в социологията. Смит се оказва най-рязко против ония възгледи, които се оформяват много по-късно, особено в руската народническа литература, в теорията за героите и тълпата — героите движат историята или са нейни творци. Смит въобще не признава герои.

Под индивид Смит разбира среден, ако можем така да се изразим, човешки екземпляр на „масовидния“ човек. Икономическият човек е олицетворение на определени черти, които в най-масов масщаб се проявяват в стопанския живот. Индивидуализмът на Смит означава само това, че обществото се състои от индивиди и че социалните явления, в това число и икономическите, са резултат на действията на тия неделими елементи на об-

обществото на индивидите, които са един вид атоми, на които може да бъде разложено цялото, т. е. обществото. Поради метафизичния си подход Смит не може да разбере единството на противоположностите и затова не може да разбере, че стокопроизводителят — смитовият икономически човек — е в едно и също време и отделен индивид, частно лице, и частица на цялото, на обществото. „Едва в XVIII век, пише Маркс в „Към критиката на политическата икономия", в съвременното общество различните форми на обществени връзки се явяват по отношение отделната личност просто като средство за частните й цели, като външна необходимост. Но епохата, която ражда тая позиция на обособения индивид, е и епоха на най-развити обществени връзки. Човек е в най-буквалния смисъл на думата не само общително животно, но животно, което само в обществото може да се обособява."

Ето това именно Смит не може да разбере. Той не може да разбере единството, да разграничи общественото от индивидуалното, отделното от общото. Но виждайки, че обществените връзки се използуват от индивида като външна необходимост, той ги разглежда като резултат на действията на индивида.

ИКОНОМИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ НА АДАМ СМИТ

РАЗМЯНАТА И РАЗДЕЛЕНИЕТО НА ТРУДА; ТЯХНОТО ЕДИНСТВО

Смит започва изследването си за причините и естеството на богатството на народите с разделението на труда. Годишният труд е първоначалният фонд, който снабдява всеки народ с необходимите продукти. Но количеството на последните зависи: 1) от количеството на заетия в производството труд; 2) от производителността на труда. Второто условие, т. е. производителността на труда, играе решаваща роля. Смит илюстрира това с факта, че първобитните народи са живели несравнено по-бедно, отколкото цивилизованите народи, макар че у първите има много повече хора, заети в производството, отколкото у вторите. Цивилизованите народи живеят по-богато, защото техният труд е по-производителен, а производителността на труда зависи от умението и изкуството на работниците, което, от своя страна, се определя от разделението на труда.

И тъй, според Смит, богатството на народите и неговото умножаване зависи от развитието на разделението на труда. Следователно и в изследването за богатството на народите, т. е. и в теорията, изходният пункт трябва да бъде разделението на труда.

На пръв поглед това изглежда съвсем вярно, но има едно не маловажно „но“: Смит взема богатството на народите и разделението на труда абстрактно, без връзка с историческата конкретна обществена форма, извън конкретно-историческите обществени условия, при които се произвежда богатството и става разделението на труда. И тъй като той фактически изследва капиталистическата икономика, той от самото начало разглежда капиталистическите отношения като естествени, като че ли производството на богатството и разделението на труда винаги е ставало и трябва да става само при такива отношения. Затова Смит не си представя разделението на труда извън размяната. Разглеждайки годишния труд като първоначален фонд, който снабдява всеки народ с необходимите продукти, Смит от самото начало счита последните като такива, които се състоят и от „непосредствените продукти на тоя труд“, и от онова, което се получава от размяната на тия продукти с другите народи.

По тоя начин още в изходния пункт на Смитовите изследвания се крият противоречия. Това предрешава в основата си всички останали противоречия. От една страна, характерното за капиталистическото общество разделение на труда се представя за разделение на труда въобще, за надисторически закон за развитието на богатството на народите; от друга страна, тоя закон се запълня с конкретно съдържание, взето от една определена икономическа формация, т. е. капиталистическата.

Това противоречие се забелязва у Смит и при смесването, което той прави на проблема за разделението на труда в обществото и за разделението на труда вътре в манифактурата.

Смит разглежда разделението на труда изключително от гледището на ефекта, който то дава: 1) то обединява хората в един производствен колектив, в една „голяма манифактура"; 2) увеличава производителността на обществения труд, което се изразява в растежа на богатството на народите.

Принципалното различие между разделението на труда в обществото и разделението на труда в манифактурата е било установено за първи път от Маркс. Вярно е, че съществуват много аналогии или свързващи звена между тия два типа на разделение на труда. Материалните предпоставки за разделението на труда в манифактурата и обществото са еднакви; предпоставката за манифактурата е определено число едновременно заети работници, а предпоставката за разпределението на труда в обществото е „величината на населението и неговата гъстота". Съществуват и взаимнодействия между тия две форми на разделението на труда: манифактурата изниква само там, където разделението на труда вътре в обществото е достигало известна степен на зрялост и от своя страна дава тласък към по-нататъшното развитие на общественото разделение на труда. Въпреки това, независимо от многочислените аналогии и свързващи звена между разделението на труда вътре в работилницата, и двата тия типа са различни помежду си не само по степен, но и по своята същност.

Но кое създава връзка между независимите действия на скотовъдеца, кожаря или обущаря? Обстоятелството, че техните продукти съществуват като стоки. Напротив, с какво се характеризира разделението на труда в манифактурата? С тоя факт, че тук, общо взето, частният работник изобщо не произвежда самостоятелна стока. Само съвкупният продукт на много отделни работници се превръща в стока. Разделението на труда вътре в обществото се обслужва от покупко-продажбата на продуктите в различните области на труда. Връзката между отделните действия в манифактурата се установява при помощта на продажбата на различни работни сили на един и същ индустриалец, който ги употребява като комбинирана работна сила. Манифактурното разделение на труда предполага концентрация (съсредоточаване) на средствата за производство в ръцете на един притежател на капитал, а общественото разделение на труда — разпокъсване на средствата за производство между много, независими един от друг стокопроизводители. В манифактурата железен закон в строго определени пропорции разпределя работните маси между различните функции; обратно, играта на случая и произволът определят разпределението на стокопроизводителите и средствата им за производство между различните области на обществения труд.

И така изходен пункт, според изследването на Смит, е разделението на труда: 1) под разделение на труда той разбира както общественото разделение на труда, така и манифактурното; 2) разделението той разглежда като естествено явление; 3) но в същото време той не си го представя извън размяната. В последното Смит не е виждал никакви противоречия. Първо затова, че и размяната той разглежда като естествено явление на природата на човека като такава, на която според него е присъща склонността към размяна. Второ, именно склонността към размяна предизвиква и поражда разделението на труда. По-точно казано, разделението на труда, според Смит, не е нищо друго, освен форма на проява на склонността на човека към размяна; нещо повече, в самия факт на разделението на труда той вижда вече размяна — размяна на труд за труд. А работи за Б, а Б — за А.

Смит следва да се упреква и в друго: схващайки размяната твърде широко, приравнявайки към нея и разделението на труда, той разбира единството на производството и обращението като тъждество. Специфичността на обращението изчезва у Смит и това е свързано у него пак с туй, че той не разглежда размяната и разделението на труда исторически, а като надисторическа категория, което му пречи да изясни ролята на обращението в стоковото стопанство и природата на ония явления, които са свързани с обращението.

Меркантилистите издигаха на първо място обращението, физиократите — земеделието. Смит издига на първо място труда, труда на цялата маса производители. Следователно в това се включва и размяната. При всичката погрешност на трактовката на разделението на труда Смит като че инстинктивно разбира, че богатството в обществото на стокопроизводителите изниква не в обращението, не и извън обращението. И затова изходен пункт на изследването у него е не простият труд, а трудът, който включва и размяната, т. е. съвкупният труд на стокопроизводителите, който означава единство на производството и обращението.

Не разбирайки природата на труда на производителите, Смит не разбира и единството на производството и обращението, но фактически той изхожда и от едното, и от другото. И от това е проникнато цялото му изследване в трите глави, посветени на размяната на труда и разделението. Трудът е източник на богатство при наличността на разделението на труда. Разделението на труда е предизвикано от склонността към размяна, а размерите на фактическата размяна (размерите на пазара) определят границата на разделението на труда. Ето, тъй да се каже, скелетът на изследването на Смит в споменатите три глави. В тоя „скелет“ фактически е дадено единството на производството и обращението.

теория за труда и размяната

Но Смит не си е поставил за задача да осмисли теоретически това единство. Доколкото той го е считал за естествено, а не исторически обусловено, той концентрира своето изследване в изяснение на отделните моменти. Изяснявайки защо разделението на труда повишава производителността на труда, той посочва следните три момента: 1) то развива ловкостта на работника; 2) икономисва време, което при изпълнението на няколко работи от един работник се изразходва при преминаване от една работа на друга; 3) опростявайки труда на отделните работници, то съдействува за изнамирането на машини. Всички тия моменти Смит илюстрира с изобилен материал. Но смесването на разделението на труда в обществото с разделението на труда в манифактурата внася известна неяснот в изследванията, тъй като авторът постоянно прескача от единия тип разделение на труда към другия.

Голям интерес представлява изследването на Смит за ограниченото разделение на труда в зависимост от размерите на пазара. На това той посвещава цяла глава, илюстрирана с богати факти, взети от историята на различни народи. Тук Смит изяснява и ролята на транспорта за развитието на обращението, следователно и за развитието на разделението на труда. Колкото е по-обширен пазарът, толкова по-развито е разделението на труда. А широчината на пазара зависи: 1) от гъстотата на населението в дадена област; 2) от удобните пътни съобщения, съединяващи разните места в единен пазар.

Всичко това сега са общоизвестни положения, но тогава били нови, макар че Смит заел много работи от своите предшественици. Заслугата на Смит се състои в това, че той съумял да обобщи всичко получено от предшествениците, плюс собствените наблюдения и очертаните от историята факти, да ги прониже с една обща идея и да ги направи изходен пункт за изследване на богатството на народите.

ПАРИТЕ — ТЕХНИЯТ ПРОИЗХОД И ЗНАЧЕНИЕ

Нека припомним пътя, по който Смит върви в изследването си: 1) склонността към размяната е свойствена на човешката природа и е породена от разделението на труда; 2) последното е родено от склонността към размяната, реализира тая склонност, превръщайки стремежа към размяна във всекидневно протичащ процес на размяна; 3) размерите на размяната зависят от гъстотата на населението и от удобството на пътните съобщения, а те от своя страна определят границите на разделението на труда. Но разделението на труда и размяната предполагат съществуването на оръдие на размяната — парите. Как са възникнали те?

Така Смит пристъпва към изучаване на проблема за парите. Без да изясни какво е стока, какво е стойност, Смит направо поставя проблема за парите. Той прави това, защото парите, като форма на стойността, като битие на стойността, за него не са проблем точно тъй, както за него не е проблем и стоката, като форма на продукта на труда. Парите, според Смит, както и разделението на труда, са естествено пораждащи се явления. Неговата задача е: 1) да разкрие тия естествени причини, които са направили парите необходими; 2) да опише процеса на тяхното изникване и развитие.

Склонността към размяна и разделението на труда водят към това, че всеки човек живее от размяната или става до известна степен търговец, а самото общество се превръща, тъй да се изразим, в търговски съюз. Но тоя процес среща спънки. Смит рисува това много картинно:

„Да предположим, че един човек притежава по-голямо количество определени продукти отколкото онова, което му е нужно, докато друг човек има недостиг на тия предмети. Затова първият на драго сърце би дал част от тоя излишък, а вторият също тъй с удоволствие би ги приел. Но ако последният в даден момент няма нищо, от което се нуждае първият, помежду им не би могла да стане никаква размяна. Месарят има в дюкяна си повече месо, отколкото може да употреби, а кръчмарят и хлебарят охотно биха купили всяко парче от това месо: те не могат нищо да предложат в замяна, освен различни продукти от собствената си професия. Но касапинът се е запасил с необходимите запаси от бира и хляб, които му са нужни. В такъв случай между тях не може да се извърши размяната." Смит изследва какъв изход може да се намери, за да се излезе от това затруднение:

„За да се избегнат подобни неудобни положения, отговаря Смит, всеки разумен човек, на която и да е степен от развитието на обществото след разделението на труда, естествено, трябва да се старае така да организира работите си, щото постоянно, наред със специфичните продукти на своята специалност, да има известно количество такава стока, която, по негово мнение, никой няма да се откаже да размени за продуктите на своята специалност."

Парите изникват стихийно, самопроизволно. Смит подчертава, че парите са изникнали в резултат на действията на отделните индивиди, стараещи се да преодолеят затрудненията, които пречат да бъдат разменени техните продукти за продуктите на други. Но тъй като всеки индивид е действувал изолирано от другите, парите са резултат на всички тия разпокъсани действия, доколкото те са насочени да преодолеят едни и същи затруднения. В това се заключава самопроизволността на възникването на парите. Отделният индивид не е мислил да си създаде и не е създал парите. Те не са изобретение на някакъв гений. Смит подчертава масовия характер, масовите действия, които са довели до възникването на парите. Отделният индивид се е стараел да има само известно количество стока, която, по негово мнение, никой няма да се откаже да вземе за продуктите на неговата специалност. А доколкото така са действували всички, то поменатото „известно количество“ стока постепенно се отделяло като общо оръдие на размяната във формата на пари.

Но що за стока са последните? Защо всички приемат тая стока охотно? Смит се ограничава само да спомене, че у разните народи най-различни предмети играели ролята на пари. В стара Гърция напр. ролята на пари играл добитъкът (по-специално бикът), но защо добитъкът? Смит, както той често прави това, прескача от теоретическия анализ към описание, към констатиране на факти.

Апелирането към разумността на отделните индивиди придава на изследването на Смит индивидуалистичен, рационалистичен характер, защото, според него, последна инстанция и решаващ е индивидът и неговите рационални действия.

I недос-
татъ

Анализът на Смит за появата на парите методологически страда от още един недостатък: Смит започва анализа си не оттам, откъдето би следвало да почва. В неговите изследвания си остава неизвестно откъде е взета стоката, за която всички са готови да разменят продуктите си. Но щом такава стока могла да се отдели от общата стокова маса, то, значи, парите изникнали и Смит извежда парите от парите. Произходът на парите остава извън неговия поглед. Главната причина за това е, че Смит не извежда парите от противоречията на стоката и не вижда, че още в простата форма на стойността, която съответствува на случайната размяна, е дадено вече в потенциално състояние пораждането на парите. Затова действителното начало на парите остава за него тайна, запечатана със седем печата. Той не вижда процеса на изникването на парите, а само последиците от това, макар и не още в техния готов вид. Смитовият анализ започва фактически с всеобщата форма на стойността, т. е. от момента, когато стоката служи за общ еквивалент, но когато за него тая функция не е била още закрепнала напълно. Тя преминава от една стока в друга, докато окончателно се затвърдява като функция на метала. Смит се старае да анализира тоя процес, тоя период от време. Смит разглежда размяната още в самото ѝ начало като рационално действие, когато тя всъщност има случаен

II недос-
тък

характер. Рационализмът на Смит изключва случайността. Както самата размяна, така също и отделянето на средството за размяната се започват не с рационални действия. Те носят случаен характер. Затвърдява се обаче онази случайност (закономерността не изключва случайността, а обратно — включва я като един от елементите), на чиято страна се намират условията за производство, следователно и целият икономически строй.

Като извежда парите от действията на „разумния човек", Смит още от самото начало ограничава тяхното значение. Той виждал и трябвало да види в тях само целесъобразно оръдие на размяната. Той не виждал и не можал да види в тях форми за изразяване на новите производствени отношения, изникнали и развиващи се с изникването и развитието на размяната и стоковото стопанство. И Смит за себе си е много последователен, когато пише: „Парите — това е голямото колело на обращението, това е голямото оръдие на размяната." Той е също тъй последователен, когато не вижда принципална разлика между металическите пари и книжните пари. Той предпочитал последните пред първите, защото са поефтини. Смит се обявил против фалшификацията на парите. Като разказва подробно как се е появило сеченето на монетите (отначало в обращение са циркулирали слитъци), което става държавна привилегия след време, тъй като държавата е могла да гарантира теглото и големината на металическите пари, той се изказва рязко против тяхното фалшифициране. Това е в противоречие с неговата теория за парите.

Щом парите са само оръдие на обращението и могат напълно да бъдат заменени с нищо не струващи парични знаци, следва да не се държи на това, че парите не са пълноценни. Но Смит не вижда това противоречие, защото той свеждал парите както до оръдие на обращението, тъй също и до стока, по-точно до стока, която изпълнява функцията на оръдие на обращението. Като оръдие на обращението парите могат да бъдат заменени и ги заменяват с книжни знаци, но като стоки, те не бива да бъдат подложени на фалшификация, както не бива да се фалшифицира която и да е друга стока.

Смит не ни е дал цялостно изложение на теорията за парите. Тя е разхвърлена в разните му книги и това не е случайно. Строго казано, той няма никаква теория за парите, в която всички части да са вътрешно свързани и съответно изложени. Той е дал анализ на отделни елементи, отнасящи се до проблема за парите.

Смит е противник на количествената теория за парите, която Юм развивал в полемиката си с меркантилистите. Той върви по стъпките на Джеймс Стюарт и доказва, че не количеството на парите определя цените на стоките, а обратно — цените на стоките определят нужното за обращението количество пари. По тоя въпрос той не прибавя нищо ново към онова, което е казано от Джеймс Стюарт.

ТРУДЪТ И РАЗМЕННАТА СТОЙНОСТ НА СТОКИТЕ

След като изследва възникването на парите, Смит преминава към изследване на стойността на стоките. Ако по-рано той е изследвал как естествено се е появило разделението на труда, развитието на размяната и възникването на парите, сега той изследва как естествено става размяната, какви правила я определят. „Сега, пише Смит, аз пристъпвам към изясняване на правилата, съгласно които хората разменят стоките една за друга или за пари. Тия правила определят тъй наречената относителна или разменна стойност на стоките."

Както при изследването на парите Смит не се интересува от парите като форма, като парична форма на стойността, тъй и при изследването на разменната стойност на стоките не го интересува стоката като форма на продукта на труда и разменната стойност (по-точно казано — стойността), като фактор на стоката. Тях той смятал за естествени явления и искал само да изясни в какво се заключават тия правила (и последните той смята, разбира се, за естествени), които определят размяната на една стока за друга, т. е. разменната им стойност.

Но преди всичко, какво е според Смит стойност? „Трябва да отбележим, отговаря той, че думата стойност има две различни значения: понякога тя означава полезността на някакъв предмет, а понякога — възможността да се придобият други предмети, която възможност се обусловя от притежаването на даден предмет. Първата може да се нарече потребителна стойност, втората — разменна стойност."[1]

И така, според Смит, излиза, че: 1) разменна стойност на стоката е възможността да се придобиват други предмети; 2) тая възможност идва от „притежаването на даден предмет", т. е. тя не произтича от някакви привилегии или права, а от притежаването на даден предмет. Разменната стойност на Смит не е фактор на стоката, тъй както не е фактор на стоката и потребителната стойност.

Не разбирайки природата, естеството на стоката като исторически определена форма на продукта на труда, Смит не разбира, че стоката е единство на противоположностите, единство на два фактора, един друг изключващи се и един друг предполагащи се. Той подчертава само различието между непосредствената полезност на предметите и това, че притежаването на предмета дава възможност за получаване на други предмети. На това различие съответствува и различието между потребителната стойност и разменната. Той не вижда тяхното единство.

И тъй като него го интересуват само правилата, определящи разменната стойност, напълно ясно е защо за него потребителната стойност съвсем отпада — защото тя не влияе на тия правила. „Предметите, които съдържат много голяма потребителна стойност, справедливо отбелязва той, често имат съвсем малка разменна стойност или съвсем нямат такава. Обратно — предмети, които съдържат голяма разменна стойност, често имат съвсем малка потребителна стойност или съвсем нямат такава." Елмазът, по негово мнение, няма почти никаква потребителна стойност. Той не разбира, че естеството на тази нужда, породена ли е например от стомаха или от фантазията, не изменя нищо от въпроса. Следователно и елмазът, да допуснем, че нуждата от него е породена от фантазията, има действителна потребителна стойност. Но положението, което издига Смит, че разменната стойност не зависи от потребителната стойност, е напълно вярно. А щом Смит се интересува само от първата, той оставя настрана последната. Има икономисти, които смятат, че заслугата на Смит е голяма именно защото оставя настрана потребителната стойност.[1] Рубин извращава действително научната политическа икономия и критиката, която представителите на научната марксическа икономия правят на класиците. Като откъсва разменната стойност от потребителната, Смит вижда само тяхното различие и не забелязва тяхното единство, т. е. не застава на почвата на изучаване стоковото стопанство.

---

[1] А. Смит, „Изследване", стр. 34.

Задачата на Смитовата теория за разменната стойност се разпада от своя страна на три задачи: 1) да определи действителната цена на стоките; 2) да покаже от какви части се състои последната; 3) да изясни по силата на какво пазарната цена не съвпада с действителната цена. На тия три задачи Смит посвещава три глави: на първата задача — глава V, на втората — глава VI и на третата — глава VII.

Как разрешава Смит горните задачи? Да почнем с първата.

Нека припомним, че като се почне от Пети и се стигне до Смит, икономистите различавали, първо, естествена цена и пазарна, и второ, първата те определяли с количеството труд.

Смит абстрахира разменната стойност на стоките от тяхната цена. У него това абстрахиране е свързано с цялата му концепция и по-специално с неговата теория за парите, която свежда парите, от една страна, към оръдие за обращение, а от друга, към стока. От последната произтича не само необходимостта от абстрахиране на разменната стойност от цената, но и от свеждане на последната към първата. Щом парите са обикновена стока, то С—П и П—С не са нищо друго, освен размяна на стока за стока, т. е. изчезва различието между покупко-продажбата и непосредствения стокообмен. Към това води и свеждането на парите само до оръдие на обращението. Вярно е, че от това гледище С—П и П—С, взети изолирано, не са актове на размяна на стока за стока. В акта С—П стоката е само средство за обращение, т. е. средство за придобиване на стока, а в акта П—С, с полученото вече средство за обращение се купува стока. Но все пак при свеждането на парите само до оръдие на обращението изчезва специфичността на актовете С—П и П—С; изчезва това, че в първия акт от стоковата форма на стойността тя се е превърнала в парична, а във втория — от парична в стокова. Вниманието се концентрира само на получените резултати — цялата метаморфоза се свежда до С—С.

---

[1] Виж Рубин, История экономической мысли, стр. 175.

И тъй, колкото и вътрешно противоречива да е Смитовата теория на парите, от нея следва: 1) или всеки акт на покупко-продажба е вече размяна на стока срещу стока; 2) или метаморфозата е изцяло само размяна на стока за стока. Ето защо Смит нарича разменната стойност „цена“ (естествена) и обратно, последната нарича разменна стойност. По тоя начин, ако Пети, под влияние на меркантилистите свежда разменната стойност до цената, то Смит, напротив, борейки се с меркантилистите, свежда цената до разменната стойност. За първия няма разменна стойност, ако тя не е въплътена в златото или среброто; вторият не отдава значение на това въплъщение. Първият търси правила, които да определят отношението на стоката към златото или среброто, вторият — отношението на стоката към стоката. Първият не разбира, че в парите само се изразява стойността на стоката и се реализира тя; вторият — че тя може да бъде изразена и реализирана само в пари. Говорейки за разменната стойност на стоките, Пети разбира под това тяхната естествена цена. Смит пък, говорейки за естествената цена на стоките, разбира под последната тяхната разменна стойност.

И двамата определят разменната стойност или естествената цена на стоките с труда, т. е. трудът е мерило което, според Пети, определя количественото отношение на стоката към парите, а според Смит — на стоката към стоката. В това се състои приемствената връзка между Смит и Пети. Началото на трудовата теория за стойността е поставено от Пети. Смит я продължава, като я свързва с други свои теории и се опитва да построи единна система. Но развивайки теорията за трудовата стойност, Смит се изпречва пред нови трудности, в които той се обърква.

Макар че Смит се отказал от трудовата теория за стойността за развитото капиталистическо стопанство — и в това отношение е направил крачка назад в сравнение с Пети — все пак той тласнал значително напред теорията за трудовата стойност.

Нека видим объркването, в което изпада Смит при определяне на разменната стойност. Като посочва, че всеки човек е богат или беден, в зависимост от онова количество труд, с което той може да разполага, или което той може да купи, Смит продължава: „Затова стойността на всяка стока за лицето, което я притежава и няма предвид да я използува или лично да я употреби, а да я размени за други предмети, е равна на количеството труд, което той може да купи за нея, или да получи на свое разположение. По тоя начин трудът представлява от себе си действително мерило на разменна стойност на всички стоки“.

В подчертаните думи ясно е показано, че според Смит разменната стойност на стоката се определя от оня труд, който може да се купи за тая стока. Но той веднага прибавя: „Действителната цена на всеки предмет, т. е. това, което всеки предмет действително струва на този, който иска да го има, е трудът и усилието, нужни за придобиването на тоя предмет.“ Тук вече се получава друго, а именно: разменната стойност на стоката се определя от труда, който е изразходван за придобиване на стоката. Смит постоянно смесва труда, за който се купува стоката, с труда, който се изразходва за нея. Той ги счита тъждествени. Това още по-нагледно се вижда от следните негови мисли:

„Трудът — казва той — е бил първоначална цена, първоначална покупна сума, която се заплащала за всички предмети. Не за злато или сребро, а първоначално всички богатства на света се придобивали за труд, и стойността на богатствата на ония, които ги владеят и които искат да ги разменят за някои нови продукти, е равна точно на количеството труд, което те могат да купят за тях или да получат на свое разположение.“

Смит започва от изразходвания труд. Тоя труд според него бил „първоначална цена", първоначална покупна сума, и завършва с труда, който може да се купи или да се получи на свое разположение.

Откъде се получава у Смит такава бърканица, такова смесване на изразходвания труд с купуваемия.

Това произтича от цялата му концепция и на първо място от неговата теория за разделението на труда. Обществото, според Смит, е съюз, изграден върху разделението на труда, съюз, чиито членове си разменят помежду си труд. Не разбирайки естеството на стоката като исторически определена обществена форма на продукта на труда, Смит свежда и размяната на стока със стока до размяната на труд с труд. Това го и довежда до теорията за трудовата стойност: щом размяната на стока за стока не е нищо друго освен размяна на труд срещу труд, тя трябва да става срещу съответно изразходван труд. Но това го довежда до отъждествяване на живия труд с овеществения, т. е. с продукта на труда. Смит не разбира, че в стокоразмяната отношенията между хората изпъкват като отношения между предметите.

Отъждествяването на живия труд с овеществения довежда Смит до смесването на изразходвания труд с купуваемия труд. А това смесване се подкрепя още и от факта, че при развитите стокови отношения работната сила (според Смит — трудът) е също такава стока, както и продуктите на труда. Като не разбира природата на стоката въобще, Смит не можел да разбере и природата на особената, специфичната стока — работната сила. От това произтича и неговият възглед, че разменната стойност в еднаква степен се измерва, както с труда, изразходван за нейното производство, тъй също и с труда, който се купува с тая стока. Смит, както и цялата класическа школа в политическата икономия, като не отделя стойността от разменната стойност т. е. от нейната форма, не отделя и вътрешното мерило на стойността от външното й мерило. Следователно трудът, като вътрешно мерило на стойността, трябвало да бъде и външно нейно мерило. Отъждествяването на изразходвания труд с купуваемия отговаря на тая необходимост.

Сега да видим как решава Смит втората от поставените задачи, т. е. въпроса за съставните части на цената на стоката. Смит разсъждава така: Трудът (живият) е също такава стока, както и продуктите на труда. Но той все пак знаел, че употребяването на наемен труд внася изменение в разпределението на реализираната разменна стойност на стоките; последната не остава вече цяла у производителя на стоката, тя трябва вече да се дели на различни части, които, според Смит, в края на краищата, се свеждат към разните доходи. Следователно, заключава той, разменната стойност на стоките не изразява вече изразходвания за тяхното производство труд, а изразява ония доходи, на които се разпада тя.

Смит забърква проблема за разменната стойност на стоките благодарение на това, че се прехвърля към проблема за разпределението. „Адам Смит — казва един негов критик — се забърква в своето изследване благодарение на това, че разпределението на стойността на продукта между индустриалеца и работниците се основава, самото то, върху размяната на стоките, т. е. на стоките и работната сила."

Преминавайки от проблема за стойността към проблема за разпределението, Смит бил принуден да се откаже от трудовата теория за стойността и да конструира нова теория, съгласно която разменната стойност на стоките се определя от доходите. Тая нова теория е теорията за разходите на производството. Смит сам я нарича така, като обяснява, че в разходите на производството влизат всички доходи, в това число и печалбата от капитала. Цената, която съответствува на разходите на производството, той нарича естествена, а оная, която е по-висока или по-ниска от последната — пазарна или фактическа. Така Смит преминава към третата задача, която трябва да разреши неговата теория за стойността, към въпроса за естествената и пазарната цена на стоките.

Пътят на Смитовите изследвания е следният: от труда към доходите, а от доходите — към разходите на производството. По тоя път неговата теория за стойността се изменя коренно. От научна, построена върху определението на стойността с работното време, тя се превръща в такава, която вулгарно определя стойността на стоката с разходите по производството.

ДОХОДИТЕ НА ТРИТЕ ОСНОВНИ КЛАСИ

Според Смит естествената цена на стоките се разлага на доходи и се образува от доходите.

Какви доходи различава Смит? Той различава три основни дохода: работна заплата, печалба и рента. Тия три дохода той нарича основни или първични. Другите доходи той ги счита произтичащи от тия основни. Посочените три дохода образуват стойността на стоката. С други думи, стоката трябва да се продава винаги по такава естествена цена, която да доставя всички тия доходи.

При такава постановка на въпроса пред Смит изниква проблемът: от какво се определя доходът? Ако доходът е нещо първично, от какво се определя самият доход? И Смит посвещава специално изследване на всеки доход поотделно. Преди всичко той изследва работната заплата, като се старае да изясни от какво се определя тя.

а) Работната заплата

Смит има две теории за работната заплата: едната — за първобитното състояние на обществото, другата — за съвременното общество. Работната заплата при първобитното състояние на обществото той определя така: „Продуктът на труда съставлява естественото възнаграждение за труда или неговата работна заплата". С появата на капиталите и частната собственост на земята, работната заплата вече съставлява само част от продукта на труда, тъй като печалбата и рентата са части от него.

Работната заплата за първобитното състояние на обществото не представлява никакъв проблем, защото тя се свежда към продукта на труда, следователно нейният размер зависи от размерите на последния. В последна сметка тя зависи от производителността на труда. Работната заплата става проблем в капиталистическото общество, когато тя съставлява част от продукта. Но тогава се явява въпросът: каква част, колко е голяма тя?

Общото между двете теории е това, че и двете разглеждат работната заплата като възнаграждение за труда. В това се състои и силната, и слабата страна на Смитовия подход към този проблем.

Силната страна се състои в туй, че работната заплата от самото начало се отделя от останалите доходи. За разлика от печалбата и рентата, тя е трудов доход. В противоположност на много свои предшественици Смит се обявява привърженик на високата работна заплата, защото това е в интереса на голямата част от нацията.

Слабостта на Смитовата теория за работната заплата се състои в туй, че той не вижда специфичността на работната заплата като категория, присъща само на капиталистическия начин на производство. Както при изследването на разменната стойност той не е могъл да забележи историческия характер на стоката и стойността, също тъй той не е могъл да види и историческия характер на работната заплата. От историческа категория той я превръща в естествена.

Превръщайки работната заплата от историческа в естествена категория, Смит се прехвърля от сферата на производството в сферата на разпределението. В производството се създава продукт, който е естествено възнаграждение за труда, т. е. според Смит, работната заплата. Но работникът не получава напълно своя продукт. Това може да се обясни само с обстоятелството, че с появата на капитала и частната собственост на земята, продуктът на труда на работника се подлага на особено разпределение, което свежда работната заплата само до част от продукта. Необходимо е да се изясни само до каква част от продукта на труда се свежда и може да бъде сведена работната заплата.

Това е само едната страна на теорията на Смит за работната заплата. Наред с нея се промъква и друга струя. Сделката между работника и индустриалеца прилича на покупко-продажбата на стоките. А това подсказва мисълта, че трудът е също такава стока, както и всяка друга стока. Следователно и трудът трябва да има и естествена цена, и пазарна цена. Каква е „естествената цена на труда"? Смит се върти около въпроса, но не го разрешава. Но самото прилагане на понятието „естествена цена на труда“ или „стойност на труда“, фактически свежда последния до стойността на работната сила. „Следователно, казва Маркс, това, което класическата политическа икономия нарича стойност на труда, е всъщност стойност на работната сила.“

Ако отъждествяването на работната заплата с продукта на труда доведе Смит до проблема за разпределението, разглеждането на труда, като стока, довежда Смит до проблема за стойността на труда. Аналогично на проблема за разменната стойност на стоките, тия два потока от мисли, тия два различни изходни пункта правят двойствена теорията на Смит за работната заплата, правят я вътрешно противоречива. Двойствеността се проявява и в самата употреба на термина работна заплата. Под последната той разбира работната заплата на трудещите се изобщо. Говорейки, че работната заплата в различните професии не е еднаква, той се спира на майсторите, калфите, представителите на свободните професии (адвокати, лекари и др.) и дори на свещениците[1]. Под работна заплата Смит разбира онова, което получават като възнаграждение хората, заети изобщо с физически и умствен труд, или с каквато и да е друга служба.

Смит различава три групи страни: 1) забогатяващи 2) обедняващи и 3) намиращи се в неизменно състояние. В първата група работната заплата расте, във втората — спада, в третата тя е неподвижна. Това става, защото изменението в движението на богатството предизвиква изменение в търсенето на наемния труд. Трябва да се подчертае, че Смит не съзнавал, че увеличението на богатството не само се придружава с увеличение на мизерията, но че и едното, и другото са две страни на един и същ процес.

В теорията на Смит са заложени наченките на теорията за фонда на работната заплата. „Очевидно е, пише той, че търсенето на лица, живущи от работна заплата, може да расте само пропорционално на фондовете, предназначени за заплащане на работната заплата.“

Като изхожда от тая теза за увеличението на работната заплата с увеличението на богатството, Смит заема колеблива позиция и по отношение на теорията за минимума от средства за съществуване, т. е. теорията, която получи впоследствие названието „железен закон на работната заплата". От една страна, той пише: „Човек винаги трябва да има възможност да съществува от труда си и неговата работна заплата трябва да бъде най-малкото достатъчна за неговото съществуване. Тя дори в повечето случаи трябва малко да превишава това равнище; в противен случай той би бил в невъзможност да издържа семейството си и расата на тия работници би измряла след първото поколение." От друга страна, Смит доказва, че работната заплата никога не спада до това ниво, тъй като увеличението на богатството предизвиква увеличение на работната заплата.

---

[1] Смит, „Изследване“, стр. 143.

Във връзка с това Смит формулира и закона за народонаселението. Увеличението на богатството, като предизвиква увеличение на работната заплата и на благосъстоянието на трудещите се, предизвиква и размножение на последните и обратно, упадъкът на богатството, снижавайки работната заплата, намалява населението. А щом увеличението на населението се определя от растежа на богатството, в последното са дадени и границите на първото. Ако растежът на населението превишава това на богатството, а според Смит това значи, че превишава растежа на фонда на работната заплата, то конкуренцията между работниците довежда до спадането на дохода на работниците и следователно до намаление на тяхното размножаване.

„По тоя начин, заключава Смит, търсенето на хора, както и търсенето на всяка друга стока, необходимо регулира производството на хората, ускорява го, когато то върви съвсем бавно, задържа го, когато то върви много бърже." В този цитат се подчертава ясно, че работникът е стока и неговото производство се регулира както и производството на която и да е друга стока. Това отличава теорията на Смит за народонаселението от теорията на Малтус. Макар че и Смит не разбира специфичния закон за народонаселението в капиталистическото стопанство, той все пак го свързва с такива отношения, при които производството на хора се регулира от търсенето на пазара на труда. Това, първо; и второ, той свързва тоя закон с такива обществени отношения, при които стимулът за натрупването на богатство е печалбата. Следователно работната заплата не може да расте за сметка на печалбата, и затуй, когато растежът на населението превишава този на богатството, работната заплата трябва да се понижи, а това предизвиква задържане размножаването на населението.

б) Печалбата

Двойствеността на теорията на Смит за работната заплата прави двойствена и неговата теория за печалбата. Неговият възглед за продукта на труда като естествено възнаграждение за труд, което съставлява работната заплата, довежда Смит до разбирането, че печалбата е част от продукта на работника. „Във всички занаяти и производства, пише Смит, болшинството от работниците се нуждаят от собственик на капитал, който би им авансирал до завършване на работата материали за тяхната работа, а също така и работна заплата, и средства за съществуване. Тоя собственик получава част от продукта на техния труд, който трудът прибавя към обработвания от тях материал. Тая част съставлява печалбата на предприемача.“[1] Възгледът на Смит за работната заплата, като естествена цена на труда, поражда и неговата теория за естествената печалба. Както е естествено възнаграждението за труда, така е естествено и възнаграждението за капитала.

Смит дори причислява печалбата към доходите на производството. Той изтъква за това два аргумента: Първо, „ако то (лицето, което авансира капитала) продава стоката по цена, която не му носи обикновената за неговата местност норма на печалбата, очевидно то губи от такава търговска сделка; всъщност, изразходвайки капитала си по какъвто и да е друг начин, то би могло да получи тая печалба“. Второ, „неговата печалба, продължава Смит, освен това съставява неговия доход, неговия действителен фонд, от който той черпи средства за своето съществуване. Подобно на това, както при приготвянето и доставката на стоката на пазара, капиталистът авансира работниците си с тяхната работна заплата или със средствата за съществуването им, точно така той авансира и себе си със средства за съществуване, които обикновено се намират в съответствие с оная печалба, която той има основание да очаква от продажбата на стоките си".[1]

---

[1] Адам Смит, цит. съч., том I, стр. 72.

Тая теория за печалбата е развита от Смит под влияние на двата му метода. Свеждайки печалбата към част от продукта на работника, т. е. фактически към принадената стойност, Смит прави сериозен опит да проникне във физиологията на капиталистическото общество, прави опит да разкрие тайната на печалбата. Той прави сериозна крачка напред в сравнение със своите предшественици. Още физиократите (а преди тях и Пети) свеждаха рентата към принадения труд, виждайки в рентата основната форма на принадената стойност. Смит пък свежда печалбата до принаден труд, издигайки я като основна форма на принадената стойност. С това той до голяма степен се приближава до разбирането на същината на капиталистическото общество. Смит извежда процента от печалбата, разглежда го като част от печалбата, която търговско-индустриалният капиталист отстъпва на паричния. Затова и движението на нормата на печалбата той поставя в зависимост от движението на нормата на процента. Така построява Смит своята теория за печалбата, служейки си с езотерическия метод, същия метод, с който си служи при построяването на теорията за трудовата стойност. Тоя вариант от неговата теория за печалбата, както и тезата, че естественото възнаграждение за труда е продуктът на труда, е продължение на неговата теория на трудовата стойност.

Но езотерическият метод прави засечка при преминаването към анализа на размяната на труда за капитал: продуктът на труда трябва да бъде възнаграждение за труда, но той не е такъв, тъй като само част от продукта на труда съставлява възнаграждение за труда, т. е. работна заплата. И на помощ на Смит идва екзотерическият метод, т. е. теоретичният анализ се изоставя и се вземат явленията тъй, както изглеждат те на повърхността на обществото. Работната заплата изпъква като цена на труда, а печалбата — като прибавка към капитала, като нещо, естествено свързано с нея. Остава да се изследва как и по силата на какво става изменението в работната заплата и в нормата на печалбата.

---

[1] Смит, цит. съч., том I, стр. 62—63.

Смит не е против печалбата. Той я счита за напълно естествена, но той е против монополната печалба. Той не е против успехите на индустриалците. Той обаче се застъпва за такива успехи, които са резултат на свободното съревнование.

Смит е привърженик на ниския процент. Ниският процент свидетелствува за изобилие на капитали, като резултат от разцвета на индустрията и търговията. Той е също така против законодателното ограничаване на високия процент. Движението на процента следва, според Смит, движението на нормата на печалбата, а последната, с развитието на търговията и индустрията, които се пораждат от изобилието на конкуриращи се помежду си капиталисти, спада. Той е против всякакво изкуствено задържане на печалбата на високо равнище.

Причината, която предизвиква намаление на нормата на печалбата, предизвиква, според Смит, и повишаване на работната заплата, тъй като увеличението на капитала предизвиква увеличение и на търсенето на труд. Той поздравява тая тенденция, но той е против всички мероприятия от страна на работниците, които изкуствено съдействуват за повишаване на работната заплата. При свободното движение на труда и капитала трябва да се осъществи равенството на печалбите на равни капитали и еднаквото заплащане за еднакъв труд. Смит счита подобна тенденция естествена, следователно тя е и правилна. Той се бори за нея, т. е. бори се против всичко, което пречи на свободното движение на труда и капитала.

Редица други въпроси, свързани с теорията за печалбата, са разгледани от Смит най-подробно в глава V, том I на неговото „Изследване".

в) Рентата от земята

Теорията на Смит за рентата е още по-противоречива отколкото теорията му за печалбата и за работната заплата.

Като се движи по линията на теорията за трудовата стойност, Смит пише:

„Щом земята е частна собственост, земевладелецът иска част почти от всеки продукт, който работникът може да събере от тази земя. Неговата рента съставлява първата част от продукта на труда, изразходван за обработването на земята.“[1]

Такъв е първият вариант на Смитовата теория за рентата, в която рентата се свежда до присвояване на принадения продукт и принадения труд. Разбира се, и тоя вариант не бива да се смята безупречен. В него липсва разграничението на докапиталистическата рента от капиталистическата. Последната не се изчерпва с присвояването на принадения труд на една класа от друга. Тя означава присвояване на принадения труд при капиталистическия начин на производството, когато принаденият труд се присвоява на първо място от индустриалците, и само част от него се отстъпва на земевладелците. Но все пак в тоя вариант се разкрива действителният характер на рентата, и в това се състои неговата научна заслуга.

Но наред с тоя вариант съществува и втори, който е продиктуван от Смитовата теория за разходите на производството. Съгласно втория вариант рентата е естественото възнаграждение за ползуването от земята, подобно на това, както и печалбата е естествено възнаграждение на капитала, а работната заплата — естествена цена на труда.

Посочените два варианта от Смитовата теория за рентата се намират в пълно съответствие с известните вече два варианта на Смитовата теория за работната заплата и печалбата, които произхождат от две различни концепции. Тия концепции схематически могат да бъдат изобразени тъй: 1) определяне стойността на стоките с изразходвания за тяхното производство труд, т. е. продуктът на труда се разглежда като естествено възнаграждение за труда, което съставлява работната заплата; свеждане на печалбата и рентата до части от продукта на труда на работника; 2) определяне стойността на стоките с разходите на производството; свеждане разходите на производството до трите основни дохода: работна заплата, печалба, рента; разглежда се всеки един от тия доходи като нещо естествено. Първата концепция се опитва да разкрие физиологията на капиталистическото общество, втората се базира на фактите в тоя им вид, в който те се показват на повърхността на обществото.

---

[1] Смит, цит. съч., т. V, стр. 73.

Първата била използувана за по-нататъшното развитие на научната политическа икономия, втората била подета от вулгарните икономисти и послужила като база за построяване на вулгарната политическа икономия.

В Смитовата теория за рентата има и други струи. В земеделието, пише той, има ред особености, каквито няма в индустрията. Земята се намира в монополно владение на определена класа и доставя на последната определен доход. Освен това земевладелецът, като получател на рентата, не взема никакво участие в производството и обращението. Освен това за разлика от паричния капиталист, той не е изпречен пред никакъв риск (това е било подчертано още от Меси). Няма никакво основание за причисляване на рентата към разходите на производството.

Обикновено смесват рентата с арендата, в която включват и процента за капитала, вложен в земята. Физиократите се опитват да обосноват рентата с това, че земевладелците изразходват труд и капитал за подготовка на почвата за земеделие. Смит има тая заслуга, че той отделя рентата от арендата и показва, че тя не е свързана с никакви разходи на капитал. „Земевладелецът, казва той, иска рента и за земята, която никак не подлага на подобрения; предполагаемият процент или печалба на капитала, изразходван за подобрение на земята, обикновено съставлява добавка към тая първоначална рента." Освен това всички подобрения се правят, както казва Смит, от арендатора. „А при възобновяването на арендния договор земевладелецът обикновено иска такова увеличение на рентата, като че ли всички тия подобрения били извършени за негова сметка."

Изпъква и още един въпрос: „По тоя начин, заявява Смит, поземлената рента, разглеждана като заплащане за ползуването от земята, е естествено монополна цена." И Смит прави напълно логични изводи: „Оттук следва, че в състава на цената на продукта рентата влиза по-другояче от работната заплата и печалбата. Високата или ниската работна заплата и печалбата на капитала са причина за високата или ниска цена на продуктите; по-големият или по-малък размер на рентата е резултат на последната."

И тъй, съгласно третия вариант, рентата е резултат на монополната цена на селскостопанските продукти. А това се намира в непримиримо противоречие с другите два варианта, които разгледахме по-рано. Ако рентата е резултат на монополните цени, то тя, първо, изниква в обращението, и второ, тя се заплаща от купувачите на селскостопанските продукти. Следователно тя не е част от продукта на труда на работника или от стойността на тоя продукт (както гласи първият вариант), нито от съставните части на естествените цени на стоките (както се предполага във втория вариант).

Но у Смит има и четвърти вариант, навеян от физиократите. Макар че полемизира с тях, той не е могъл да се освободи от илюзията, че при земеделието и природата участвува в производството, или че в земеделието трудът е по-производителен отколкото в индустрията. „Освен това в селското стопанство, пише той, природата също работи заедно с човека; и макар че нейната работа не изисква никакви разходи, нейният продукт обладава своя стойност точно тъй, както и продуктът на най-скъпо струващия работник."[1] Оттук Смит прави такъв извод: „Тая рента може да се разглежда като продукт на ония сили на природата, чието използуване земевладелецът предоставя на арендатора. Тя е по-висока или по-ниска в зависимост от предполагаемата величина на тия сили или, с други думи, от предполагаемото естествено и изкуствено създадено плодородие на земята."

Трябва да подчертаем още веднъж, че сам Смит не вижда никакви противоречия между разните варианти на разгледаните от него ренти. Той се ползува от всеки един от тях за осветляване на една или друга страна, или за да защити това или онова положение. При цялата противоречивост и забърканост в разглеждането на проблема за рентата той успява да събере голям фактически материал, да застъпи редица важни особености на тоя проблем и да осветли отделни въпроси. Специално Смит е успял да покаже и докаже, че рентата от земята, използувана за главните земеделски култури (да кажем пшеницата), определя и рентата от другите парцели земя. Една от великите заслуги на Адам Смит се състои и в това, че той показал по какъв начин поземлената рента на капитала, вложен в производството на други селскостопански продукти, например лен, сено и т. н., се определя от оная поземлена рента, която доставя капиталът, вложен в производството на главните хранителни продукти. Смит осветлява тоя въпрос, защото и в изследването на рентата изхожда от основния икономически принцип, от който никога не се отклонявал — от принципа за икономическата свобода. При наличността на свобода за движението на капитала от една област в друга, в това число и в земеделието, равните във всяко едно отношение късове земя трябва да дават равни ренти (както еднаквите капитали трябва да ни дават еднаква печалба), независимо от това с каква култура са засети. Размерите на рентата се регулират от ония земи, които са засети с най-важните и най-необходими култури. Ако на другите земи рентата е по-ниска, то те ще бъдат засети с най-важната култура, и цените на последната ще спаднат, вследствие на което ще спаднат и цените на всички земи. Ако рентата на другите земи е висока, ще се намали площта на земята, засята с важните култури (част от тях ще бъдат използувани за други култури), вследствие на което цените на тая земя ще се повишат, тъй като без нея не може. Тогава се покачва и рентата.

---

[1] Смит, цит. съч., т. I, стр. 373.

Смит не отделя диференциалната рента в отделна категория, макар че той признава, че по-плодородните парцели или разположените по-близо до пазара дават по-голяма рента.

КАПИТАЛЪТ, НЕГОВИЯТ СЪСТАВ И РАЗНИТЕ МУ ВИДОВЕ

Теорията на Смит за капитала се разпада на следните три съставни части: 1) обща теория за капитала; 2) теория за основния и оборотния капитал; 3) теория за различното прилагане на капитала и различните му видове.

ОБЩА ТЕОРИЯ ЗА КАПИТАЛА

Теорията на Смит за капитала е особен вид теория за запасите. В първобитно състояние хората нямат запаси. Когато първобитният човек е гладен, той се отправя в гората на лов. Когато се изтърква дрехата му, той се покрива с кожата на първото срещнато голямо животно, което успява да убие, а когато почва да се разваля жилището му, той го поправя както може, при помощта на дървета и на други материали, които му са под ръка. Само с развитието на разделението на труда и на размяната се появяват запаси, тъй като хората вече живеят не само от продуктите на своя труд, но и от продуктите на труда на други хора, като ги разменят срещу собствени. Оттук изниква необходимостта от запаси.

Запасите се делят на две части: едната е предназначена за непосредствено потребление, другата — за по-нататъшно производство. Последното започва да дава особен доход и се появява капиталът. Така Смит стига до своето двойствено определение на капитала. Капиталът, от една страна, е част от запасите, предназначени за по-нататъшно производство, от друга — част от запасите, която доставя нов доход, или която увеличава по-раншния. Но от това, че запасите служат за по-нататъшно производство, още не следва, че те трябва да дават нов или добавъчен доход и, обратно, доход могат да дават и такива запаси (къща, дадена под наем за жилище и пр.), които не служат за по-нататъшно производство. Освен това от определението на капитала като част от запасите, предназначени за по-нататъшно производство, произтича, че те са капитал и тогава, когато принадлежат непосредствено на производителя. А от определението на капитала като запаси, които доставят печалба, следва, че те са капитал само тогава, когато принадлежат на непроизводителя и се предоставят от последния на производителя, с цел да се извлече доход.

Освен туй в зависимост от това да считаме ли за капитал запасите, които принадлежат на самия производител или само ония запаси, които са отделени от последния и принадлежат на непроизводителя, се изменя и вещественият състав на капитала. В първия случай капиталът е само такъв запас, който се състои от предмети на труда — оръдия и условия на труда, с една дума, от средства за производство. Във втория случай капитал са запасите, които се състоят от предмети за потребление, но предназначени не за лично потребление от техните притежатели, а за потребление от наемните работници.

Смит не познава делението на капитала на променлив и постоянен. При липсата в неговото учение на теорията за принадената стойност, такова деление не е могло да съществува, защото печалбата, като реализирана принадена стойност и като превърната нейна форма, изпъква като „пораждане“ на целия капитал и се отнася до целия капитал, което изпъква най-пълно в нормата на печалбата, т. е. в отношението на цялата печалба към целия капитал. Печалбата е пропорционална величина на капитала. Затова Смит твърдо се придържа към положението, че всички части на капитала принасят еднаква печалба. Той прави разлика само между оборотен и основен капитал; средствата, авансирани за консумацията на работниците, той отнася към оборотния капитал.

Затова Смит не прави и не може да прави разлика и между формите на капитала: паричен, производителен и стоков. Разликата между тия форми се състои в това, че в едната форма (производителната) капиталът произвежда принадена стойност, в другата (паричната форма) той купува различни елементи — работна сила и средства за производство — за произвеждане на принадена стойност, а в третата форма (стоковата) той реализира вече произведената принадена стойност. Следователно без теорията за принадената стойност няма основание и за разграничаване на разните форми на капитала, няма също основание за виждане принципална разлика между производството и обращението; печалбата се доставя от капитала, зает в производството и в обращението.

Макар че Смит полемизира против меркантилистите, които считат обращението за главен източник на печалбите, той не застава и на позицията на физиократите, които считат търговския капитал, както и индустриалния, за безплоден. Смит е прав, когато не се съгласява с физиократите, но той прави крачка назад в сравнение с тях по отношение на търговския капитал.

Физиократите търсили източника на печалбата в земеделското производство. Съответно с това те считали за производителен само земеделския капитал. Другите капитали получават печалба в такава степен, в каквато им отстъпвал земеделският капитал. Макар че физиократите разбирали производството много тясно, това не намалява важното положение, че капиталът може да бъде производителен само в производството, защото само в последното се създава печалбата. Адам Смит отклонява политическата икономия от тоя път. За него обращението е такъв източник на печалба, както и производството; нужно е капиталът да се обръща, да преминава от ръка на ръка. Принципалната разлика между производството и обращението се заличава. Разликата между тях, според Смит, се състои в това, че в обращението преобладаваща роля играе оборотният капитал, а в производството — основният капитал.

Вярно е, че източник на богатството, следователно и на печалбата, според Смит, общо взето, е трудът, производството. Но все пак той счита за производство и областта на търговията и на обращението. Смит не разбирал, че капиталът е движение, процес на кръгообращение, който преминава различни стадии и съдържа в себе си три различни форми на процеса на кръгообращението. Затова капиталът трябва да се разглежда само в движение, а не като вещ, която стои на едно място. Но такова разбиране на капитала Смит не могъл да има, както нямала такова и цялата класическа школа. И затова Смит не могъл да разбере и единството на производството и обращението, и примата на производството над обращението.

Смит, който живял в Англия, страна с много развита търговия, не могъл да не оцени ролята на обращението. Виждайки грамадното влияние на обращението над производството, Смит се поддава на илюзии, които му пречат да разбере съотношението между производството и обращението. Той ги поставя заедно като две равноценни области на стопанството, които се намират в постоянно взаимнодействие.

ОСНОВЕН И ОБОРОТЕН КАПИТАЛ

Смит смята като най-главно за капитала това, че той носи печалба. И това той поставя в основата на делението на капитала на основен и оборотен. Той пише: „Първо, капиталът може да бъде употребен за производството, за преработването или закупването на стоки, с цел те да бъдат препродадени с печалба. Капиталът, употребен в такава форма, не дава печалба на притежателя му, докато той остава в негово владение или запазва по-раншната си форма. Стоките на търговеца не му носят доход или печалба, докато той не ги продаде за пари. А парите ще му дадат малко полза, докато той не ги замени за стоки."[1]

След това следва определението на основния капитал: „Второ, продължава Смит, капиталът може да бъде употребен за подобрение на земята, за купуване на полезни машини и инструменти или други подобни предмети, които допринасят доход или печалба, без да преминават от един владелец на друг, или без по-нататъшно обращение. Такива капитали можем с пълно право да наречем основни капитали."

По тоя начин разликата между оборотния и основния капитал (Смит нарича последния постоянен) се свежда към разлика в начините на доставяне на доходи или печалби. Оборотният капитал донася печалба при обращението си, при преминаването му от ръка на ръка. Основният капитал дава печалба, неучаствувайки в обращението. Но тук изпъква едно недоразумение: щом основният капитал не извършва никакви обороти, как може той въобще да допринася печалба? Нали последната се извлича от обращението? Това недоразумение Смит като че ли е предвидил и го разяснява по следния начин: никакъв основен капитал не може да допринесе доход иначе, освен при помощта на оборотния капитал. Най-полезните машини и оръдия на производство не могат да произвеждат нищо без оборотния капитал, който доставя материали, които те преработват, и средства за съществуване на работниците, които те употребяват. Следователно оборотният капитал със своето обращение не „само" сам принася печалба, но и „помага" да допринася печалба и основният капитал, тъй като той доставя и материал, и средства за съществуване на работниците.

---

[1] А. Смит, „Богатството на народите", т. I, стр. 280—281.

Както оборотният, тъй и основният капитал се състои, от своя страна, от различни части на натрупания запас: 1) пари, които служат като средство за обращение за всички части на оборотния капитал; 2) запаси от продоволствия, които се намират в ръцете на търговците и индустриалците; 3) запаси от сурови материали и полуфабрикати; 4) запаси от готови изделия, които се намират в магазините, складовете и т. н.

Частите, от които се състои основният (според Смит — постоянният) капитал, са следните: 1) редица необходими оръдия на труда; 2) постройки и здания, предназначени не за лично ползуване, а за търговско-индустриални цели (магазини, работилници и т. н.); 3) всякакъв вид подобрения на земята — наторяване и пр., които повишават нейната доходност и 4) от „. . . присвоените полезни способности на всичките жители или на членовете на обществото. . ."

Смит не разбира капитала като израз на класовите отношения на обществото. Той не го взема като движение и затова той не може да разбере структурата на капитала, т. е. делението на последния, от една страна, на променлив и постоянен, а от друга — на оборотен и основен. Първото деление той не застъпва съвсем, а второто разглежда погрешно. Смит смята, че се обръща само оборотният капитал, а основният остава през всичкото време на разположение на своя владелец. Но това свидетелствува, че Смит разбира погрешно обращението на капитала, който той свежда до движение на нещата, т. е. до технически процес, а от друга страна — до юридически акт на предаването на собствеността в ръцете на едни владелци от ръцете на други. В тоя смисъл основният капитал действително не се обръща. Обръща се неговата стойност. Сам Смит признава, че в стойността на продукта влиза и част от стойностите на средствата за производство (стойността на изхабените части). Вярно е, че той свежда стойността на продуктите до доходите, но това не отхвърля тезата, че средствата за производство вземат участие в образуването на стойността на готовия продукт. Следователно и основният капитал се обръща, но на части, според степента на изхабяването си, т. е. заедно с готовия продукт всеки път се обръща част от стойността на основния капитал, която преминава в продукта. Заедно с продукта тя също „напуща" владелеца си.

Но разбирайки обращението натуралистически и юридически, Смит не забелязва движението на стойността, смяната на нейните форми, т. е. не вижда това, което е действително обращение на капитала.

Дори от чисто натуралистично гледище Смит не е прав. Ако Смит иска да каже, че оръдията на труда (машини и т. н.) не влизат в продуктите в натурален вид и затова те не се обръщат, в продукта не влизат и въглищата, и разни спомагателни материали, т. е. това, което той отнася към оборотния капитал.

Също така заплетена е неговата представа и за елементите на основния и оборотния капитал. Очевидно е, че той изхожда преди всичко от естествените свойства на тия елементи, а не от техните функции в кръгообращението на капитала. Иначе той не би могъл да твърди, че полезните машини, оръдията на труда, зданията винаги са основен капитал. Те са основен капитал, т. е. част от производителния капитал, само във фазата на онова производство, в което те служат като средство за производство; във фазата на обращението те са стоков капитал.

РАЗНИ ВИДОВЕ КАПИТАЛ

Смит не прави разлика между производство и обращение, както и между индустриален капитал и търговски капитал. В това отношение той прави крачка назад в сравнение с физиократите. Смит смята, че търговията (на едро или на дребно) е също тъй производителна, както и индустрията. Смит плаща дан на физиократизма в разбирането на капитала, който се влага в земеделието. Той счита капитала, вложен в земеделието, производителен, тъй като в земеделието, освен печалбата и работната заплата, се получава още и рента. При липса на достатъчни капитали в страната Смит се изказва, че на първо място земеделието трябва да се обезпечи с капитали. Бързият разцвет на американските колонии той отдава на това, че по-голямата част от капиталите са вложени в земеделието.

ЛИХВАРСКИЯТ КАПИТАЛ

Лихварският капитал, като особена форма на капитала, не интересува Смит, както не го интересуват и другите форми. Но негова заслуга е, че той не отделя лихварския капитал от търговско-индустриалния. Като си задава въпроса какво е лихва, Смит отговаря: „Посредством заема заемодавецът като че предоставя на длъжника своето право на известна част от годишния доход на земята и труда на страната, с която той може да се разпорежда както си иска.“ Смит е много близко до правилното разбиране на същността на процента. Заемодавецът предава на длъжника известна част от своето право на годишния продукт на земята и труда. Това право се свежда към обстоятелството, че заемодавецът би могъл сам да използува своите пари производително. Но при опита да даде по-подробна характеристика за същността на процента, Смит внася неверни моменти, свързани с неговата погрешна теория за парите.

ОБЩЕСТВЕНИЯТ КАПИТАЛ И ВЪЗПРОИЗВОДСТВОТО МУ

Опитът на Кене да представи процеса на възпроизводството на обществения капитал не намира в лицето на Смит своя продължител. Догмата на Смит, както е посочено вече, се състои в това, че цената на всяка стока се разпада на доходи. Това се отнася, според Смит, както за цената на отделната стока, тъй също и за цената на цялата стокова маса, на целия годишен продукт. При това положение изниква въпросът: ако цената на стоката се разлага само на доходи, как е възможно дори простото възпроизводство? Възпроизводството включва и обращението и Смит не може да отрича, че съставните части на годишното производство трябва да се изнасят на стоковия пазар, където капиталната стойност, отделяйки се от принесената от нея принадена стойност, започва отново кръгооборота на капитала. Съгласно учението на Смит, като се реализират на пазара, стоките се превръщат в доходи, следователно никакво възпроизводство не е възможно.

Смит се мъчи да излезе от това затруднение, като различава два вида доходи: брутен доход и чист доход. Под първия доход той разбира целия годишен продукт на обитателите на страната от тяхната земя и техния труд, а под чист доход — оная част, която могат да причислят към потребителния си запас или да изразходват за издръжката си, без да изразходват своя капитал. Но с това Смит сам се укрива от собствената си теория. По контрабанден начин той въвежда капитала като съставна част от цената на стоките. Процесът на възпроизводството сега става възможен, щом се употребява не целият доход, т. е. оная негова част, която остава, след като се извадят разходите по поддържането, първо, на техния основен капитал и, второ, на техния оборотен капитал. А това означава, че цената на стоката фактически се разлага не само на работна заплата, печалба и рента, но и на авансираната капитална стойност.

Но все пак Смит ни уверява, че цялата цена на продукта се разлага на доходи, т. е. само на М—Л, и това не му дава възможност теоретически да реши проблема за възпроизводството на обществения капитал. Щом в цената на стоката не се съдържа постоянен капитал, как може той да се възпроизведе при обращението на цялата стокова маса? Адам Смит изпада в тая грешка, защото смесва стойността на продукта с отново създаваната стойност. Последната действително се разпада на променлив капитал и свръхстойност тогава, когато първата включва, освен това, и постоянен капитал. Тая грешка била разобличена от Маркс, който при анализа на стойността установява разликата между абстрактния труд, който създава нова стойност, и конкретния, полезен труд, който възпроизвежда по-рано съществуващата стойност в новата форма на полезния продукт.

Общите резултати от изследванията на Смит по въпроса за възпроизводството са следните: 1) Смит не е дал и не е могъл да даде анализ на общественото производство. Пречка за това била неговата догма, според която цената на стоките се разпада на доходи, т. е., в края на краищата, на И—М; С — постоянният капитал, изчезва някъде; 2) опитът да се излезе от затруднението не достигнал целта си. Изгоненият капитал отново бил въведен под маската на брутен доход, но това забъркало още повече въпроса; 3) доходът се вземал ту като разменна стойност (цена на труда, печалба), ту като потребителна стойност, като предмети, предназначени за потребление; 4) заличила се разликата между доходите и капитала, и преходът от индивидуалния капитал към обществения станал невъзможен, макар че първият е част от втория.

Смит е извънредно оригинален мислител и дори когато греши, той е много поучителен. В анализа на възпроизводството той прави крачка назад в сравнение с физиократите, но все пак той е издигнал на голяма висота проблема като цяло. Критиката на неговите грешки, отделянето на верните положения от неверните откриват пътя към правилното решение на въпроса.

Смит посочил например важното различие, което съществува между работниците, заети в производството на средства за производство, и ония, които са заети в непосредственото производство на средства за потребление. В това се проявява съзнанието за необходимостта да се различават два вида труд: единият, който дава предмети за потребление, които могат да влизат в „чистия доход", а другият, който дава „полезни машини, индустриални оръдия, строежи и т. н.", т. е. такива предмети, които никога не могат да влизат в лично потребление. Оттук остава само една крачка до признанието на това, че за обяснение на реализацията е безусловно необходимо да се различават два вида консумация — лична и производителна (обращение за производство). Поправянето на посочените две грешки на Смит (изпущането на постоянния капитал от стойността на продукта и смесването на личното и производителното потребление) е дало възможност на Маркс да построи своята стройна теория за реализацията на обществения продукт в съвременното общество.

ПРОИЗВОДИТЕЛЕН ТРУД И НАТРУПВАНЕ

Изложението на икономическото учение на Адам Смит приключваме с изложението за производителността на труда и натрупването. Тези два проблема Смит разглежда заедно. Производителния труд той разглежда като важен фактор за натрупването и, обратно, натрупването разглежда като условие за развитието на производителността на труда. Но все пак всеки един от тия проблеми си има своите особености и затова те трябва да се разделят.

ПРОИЗВОДИТЕЛЕН И НЕПРОИЗВОДИТЕЛЕН ТРУД

Смит дава няколко определения на понятието производителен труд: „Един вид труд — пише той — увеличава стойността на предметите, към които се прилага. Друг вид труд не произвежда такова действие. Първият, доколкото той произвежда известна стойност, може да се нарече производителен труд: вторият — непроизводителен.“ Това е първият признак, който се поставя в основата на разграничаването на производителния труд от непроизводителния. А тъй като стойността, според Смит, се създава и в обращението, то и трудът, който се прилага в обращението, в търговията, той признава за производителен. Тая позиция на Смит напълно съвпада с неговата позиция по въпроса за търговския капитал, който Смит приравнява към индустриалния капитал.

Смит дава по-нататък друго определение на производителния труд: „. . . Трудът на манифактурния работник се закрепва и се реализира в някой отделен предмет (или стока), който може да се продаде и който съществува поне известно време, след като завърши трудът. Известно количество от труда като че ли се отделя в запас и се натрупва, за да бъде изразходван, ако това е нужно, при някой друг случай.“ В тоя цитат е даден вторият признак на производителния труд. Смит вярно предполага, че стойността се създава само там, където се произвежда потребителна стойност; следователно признаците на първия вариант и на втория могат да се считат за съвпадащи се, но все пак вторият признак не подхожда на труда в обращението, който Смит също смята за производителен. Всъщност, съгласно втория признак, производителен е само трудът, който произвежда нещо, в което трудът „като че ли се отделя в запас и се натрупва“. В обращението не се създава никакъв продук, следователно съгласно второто определение на Смит, трудът в обращението не би трябвало да бъде производителен.

Впрочем това противоречие може да се счита несъществуващо за Смит, защото той отъждествява обращението с движението на нещата: той отъждествява обращението с транспорта. Макар че в транспорта не се създават продукти, транспортирането на предметите е продължение на тяхното производство и в тоя смисъл може да се каже, че и трудът на транспортния работник се отделя един вид в предметите.

Смит изтъква и трети признак на производителния труд, който напълно отрича първите две негови определения. По-нататък, в приведения по-горе цитат, той пише: „Цената на този предмет (създаден от манифактурния работник) впоследствие, ако това е нужно, може да приведе в движение количество труд, равно на онова, което първоначално го е произвел.“ Оказва се, че производителен е само оня труд, който произвежда не просто стоки, а капитал, защото предметите, за които или за цената на които се купува трудът, т. е. работната сила, е капитал. Смит греши, като смята, че продуктът на манифактурния труд може да приведе в движение количество труд, равно на онова количество, от което първоначално той е произведен; той привежда в движение много по-голямо количество труд, тъй като при размяната на капитала за труд става размяна на по-малко количество труд за по-голямо, иначе не би имало печалба. Следователно от производителния труд се иска производство не само на стоки и стойности, но и производство на капитал и принадена стойност. В по-нататъшните си изследвания Смит вече прокарва мисълта, че производителните работници се издържат за сметка на капитала, а непроизводителните работници — за сметка на дохода; първите произвеждат печалба и увеличават капитала, вторите, със своето непроизводително употребление, намаляват запасите и капитала.

При определяне понятието производителен труд, за разлика от непроизводителния, Смит си остава също така двойствен, както сме го виждали досега във всичко останало. Той постоянно смесва две определения на това, което той нарича производителен труд. Вярно е онова определение на Смит за производителния труд, което свежда последния до труд, който произвежда капитал и принадена стойност.

Проблемът за производителния и непроизводителния труд има своята история още преди Смит. Меркантилистите считали за най-производителен оня труд, който съдействува за увеличение на благородния метал в страната, т. е. за осъществяване на това увеличение във формата на печалба от износната търговия, оная печалба, която меркантилистите считали за единствено действителна. Физиократите свързвали производителния труд с производството на „чистия продукт“, т. е. с принадения продукт. А тъй като, според техните разбирания, той се произвежда само в земеделието, излиза, че само земеделският труд е единствено производителен.

Прогресът, който прави Смит, се състои в това, че принаден продукт и принаден труд той открива във всичките области на стопанството, където трудът се разменя за капитал. Но в същото време той прави крачка назад, като смесва труда, който произвежда капитал и принадена стойност, с труда, който произвежда стойност и стока. Разглеждайки капиталистическото производство като производство естествено и надисторическо, много естествено, че и производителния труд той разглежда надисторически. Производителният труд трябва да произвежда предмети, защото само по тоя път може да се запази и да се умножи богатството, което също се разбира натуралистически, т. е. като съвкупност от полезни предмети. Но в капиталистическото стопанство всеки предмет е или може да стане стока с определена разменна стойност; оттук следва изводът, че производителният труд произвежда стока и стойност. В капиталистическото общество за стоки или за тяхната цена може да се купи и купува труд; в стоките се съдържа също така и печалба, следователно производителният труд, завършва своето определение Смит, произвежда капитал и печалба.

Смит дава много определения, но с това въпросът не се изяснява, а напротив — това го довежда до известната двойственост, за която вече споменахме. Тая двойственост може много лесно да се открие, ако се постави въпросът: производителен ли е трудът на простия стокопроизводител? Съгласно едно от определенията на Смит, че производителният труд трябва да произвежда стоки и стойности, получаваме положителен отговор на поставения въпрос. Съгласно другото определение, че производителният труд трябва да произвежда капитал и печалба, получава се малко по-друг отговор.

НАТРУПВАНЕТО НА КАПИТАЛА

Според Смит натрупването на капитала и производителният труд взаимно се обусловят. Смит счита производително потребление онова, което има за задача натрупването, само използуването на запасите за издръжката на производителните работници. Обратно, и използуването на запасите за издържане на непроизводителните работници е, според Смит, непроизводително потребление, което намалява капитала на страната. Към непроизводителното потребление той отнася не само консумацията на всякакъв вид прислуга, заета в домашното стопанство, но и тая на чиновничеството, армията, духовенството — представителите на всички ония съсловия, които не произвеждат стойност, стока, капитал, печалба, но, обратно, със своето консумиране ги намаляват.

И оттук той прави извода: трябва да се ограничи непроизводителното потребление. Тоя извод е крайъгълният камък на цялата икономическа система на Смит. Той се поднася във вид на проповед — натрупвайте, натрупвайте! А като главен стимул за натрупването Смит счита пестеливостта. „Пестеливостта, а не трудолюбието, е непосредствената причина за натрупването на капитала. Впрочем трудът доставя оня материал, който се натрупва от пестеливостта.[1]“

---

[1] Смит „Богатството на народите“.

Тази теория за пестеливостта, като главен фактор за натрупването, е развита по-сетне от вулгарните икономисти. В най-чист вид тази теория е била развита от Сениор (1790—1864), а в модифициран вид, украсена с цвета на субективната теория на стойността, в най-ново време тя се развива от Бем-Баверк.

ГЛАВА СЕДМА

ДАВИД РИКАРДО

Най-близък последовател на Смит бил Рикардо. В негово лице класическата политическа икономия достига най-високата точка на своето развитие. С Рикардо завършва класическата политическа икономия.

ЕПОХАТА НА ДАВИД РИКАРДО

Давид Рикардо е роден в 1772 г. и умрял през 1823 г. Следователно епохата на Давид Рикардо обхваща последната четвъртина на XVIII век и началото на XIX. Епохата на Рикардо е една от най-забележителните епохи. През това време стават важни събития като индустриалния преврат в Англия, Великата френска революция, антиякобинските войни, които се превръщат по-после в наполеоновски войни, континенталната блокада на Англия и цяла редица други събития.

ИНДУСТРИАЛНИЯТ ПРЕВРАТ

Индустриалният преврат не станал изведнъж. Той се подготвял от цялото предишно развитие, подготвял се както организационно-технически, така и икономически. Индустриалният преврат завършва прехода от манифактурата към машинното производство и ознаменува пълното тържество на съвременния капиталистически начин на производство. Учените се отнасяли различно към преврата: едни му пеели химни, други, особено дребнобуржоазните икономисти, виждали в него бедствия и нещастия: разорение за дребните производители, заместване на работника от машината, увеличение на производството, при едновременното намаление на консумацията поради обедняването на широките слоеве. На индустриалния преврат пръв дава научен анализ авторът на класическата книга „Положението на работническата класа в Англия“ Фр. Енгелс. Той поставя тоя преврат наред с Великата френска революция.

Едрата машинна индустрия прави първите стъпки в европейския континент, когато започва процесът на рязкото преустройство в обществените отношения под влияние на машината — преустройство, което в икономическата наука е прието да се нарича индустриална революция. „... Историята на английското индустриално развитие през последните 60 години, пише Фр. Енгелс, няма нищо равно на себе си с летописите на човечеството. Преди 60—80 години Англия е била страна като всяка друга страна: с малки градове, със слаба и проста индустрия, с рядко, но относително многочислено земеделско население... Индустриалната революция има също такова значение за Англия, както политическата революция за Франция, както философската революция за Германия. И разликата между Англия в 1760 г. и Англия в 1844 г. е толкова голяма, както между Франция при стария режим и Франция през Юлската революция“.

За едно сравнително много късо време последвали едно изобретение след друго. Най-напред тия изобретения се прилагали в памучната индустрия, която се намира във война със своята „по-стара сестра“ — вълнената индустрия.

„Първото изобретение — четем пак в съчинението на Енгелс „Положението на работническата класа в Англия“ — което предизвиква голяма промяна в положението на английския работник, била предачната машина „Джени“ на тъкача Джемс Харгревс от Стандхил, близо до Блекбурн, в Северен Ланкашир (1764 г.). Тая машина била груб прототип на по-послешната мюл-машина и се привеждала в движение с ръка, но вместо едно вретено имала 16—18 вретена, които се привеждали в движение от един работник.“

Но това било само началото. „Предачната машина постоянно се усъвършенствувала, тъй че трябвало много често да се преправят машините или пък съвсем да се заменяват с нови. И ако индустриалецът, който прилагал водната сила, бил в състояние да издържи дори при малко остарели машини, за предача-занаятчия това било невъзможно. Така се поражда фабричната система, която се развива още повече с изнамирането на ватермашината. Тя била изнамерена в 1767 г. от Ричард Аркрайт, бръснар в Престон, в Северен Ланкашир. Наред с парната машина тая машина е най-важното изобретение на XVIII век в областта на механиката. Самуел Кромптон от Фервуд (Ланкашир) изнамира в 1785 г. мюлмашината, която била съчетание на предачната машина „Джени“ с машината на Аркрайт.“ Машината на Кромптон увеличила неимоверно производителността на труда. Работникът-предач сега можел да изпреде 200 пъти повече прежда отколкото по-рано. Докато по-рано предачеството оставало назад от тъкачеството, сега напротив, второто не можело да смогва. На помощ идва механичният стан, изнамерен от Картрайт. Откритието на Кромптон и Картрайт създават машинната техническа основа на текстилното производство. Машината бързо завладява и вълнената индустрия.

Превратът обхванал и металургията, която също била важен отдел на английската индустрия. Дотогава чугунът и желязото се добивали с помощта на дървени горивни материали, което поставяло металургията в зависимост от бързо изтощаващите се източници на дървен материал, а преходът към машинното производство можел да се затвърди и да се развие по-нататък при условие, че ще се развива металургията. Изобретението на Корт в 1780 година открива възможността да се използуват каменните въглища като топливна енергия в металургията.

Правейки сравнение между старата и новата техника, Зомбарт пише: „Ако се опитаме да обрисуваме с още по-ясни линии станалата промяна, трябва да кажем, че центърът на материалния свят е преместен от една точка в друга. Материалният център на всичките епохи, т. е. центърът на цялата техника, която предшествувала нашето време, по-рано било дървото. Материалната култура идвала по-рано от гората. Тя имала определен дървесен отпечатък.“

„Материалният център на съвременната техника са въглищата, от които се разпръсват на всички страни сгряващи и осветяващи лъчи.“ Изводът на Зомбарт гласи: „И оттук ние идваме неминуемо пак до убеждението, че в изнамирането на процеса на превръщането на въглищата в кокс е ключът на разбирането на съвременната техника.“[1]

Изнамирането на добиването на кокс изиграло решаваща роля в развитието на новата техника, но правейки от това изобретение основа на целия прогрес, Зомбарт поставя всичко с главата надолу. Коксът е само едно от условията, наистина най-важното, в тоя процес. Основата тук трябва да се търси в изнамирането на изпълнителния механизъм, който съставлява, така да се каже, душата на всяка машина. Без изнамирането на процеса на коксуването, което осигурило съединяването на желязото с въглищата, индустриалната революция не би могла да завърши, но същността ѝ не е в това изобретение, както същността ѝ не е и в изнамирането на новата двигателна сила — пàрата. Същността ѝ се състои в това, че сега започва да се преде „без помощта на пръстите“. Тъй формулира смисъла на това откритие един от изобретателите на предачната машина.

Ако изнамирането на процеса на превръщането на въглищата в кокс е освободило съвременното производство от зависимостта му от гората, изнамирането на парния двигател го освободило от зависимостта му от ограничената сила на човека и животното, от силата на капризния вятър и от прикрепващата към определено място сила на водата. Честта на това откритие принадлежи на Уат, който в 1769 г. изнамира парната помпа за изсмукване на водата от рудниците. При по-нататъшното усъвършенствуване на своето откритие в 1784 г. Уат изнамира универсалния парен двигател, пригоден за работа във всичките клонове на индустрията.[1] Скоро парният двигател намира приложение и в транспорта.

---

[1] Зомбарт „Современный капитализм“, т. III, полутом I, стр. 103.

Настъпва векът на желязото и пàрата. Сега вече може да се констатира преходът от използването на органическата сила към неорганическата. По-рано се използувала силата на човека и животното, използувала се и силата на вятъра и водата. Това обаче не всякога и не навсякъде е било достъпно. Сега започва да се използува силата на пàрата. Но и тук трябва да се подчертае, че това става възможно затова, че средствата на труда преминават от човека към автомата. „Само след като средствата на труда били превърнати от оръдия на човешкия организъм в оръдия на механическия апарат, машини, работещи с оръдия, само тогава и двигателната машина придобива самостоятелна форма, съвсем свободна от ограниченията, които са съпроводени с човешката сила.“ (Маркс)

Откритието на новата двигателна сила от своя страна дава възможност за превръщане на отделната работна машина в елемент на цяла система от машини. Един двигателен механизъм сега можел да привежда в движение едновременно много работни машини.

И тъй същността на индустриалния преврат от техническо гледище се състояла в това, че били изнамерени автоматите — машини, работещи с оръдия, които заместват човека, но намиращи се същевременно под негов контрол и ръководство. Но техниката не може да бъде отделена от икономиката или, по-точно, съдържанието на техниката, законът на нейното движение се определя от икономиката, а за капиталистическата икономика машината е средство за производство на принадена стойност. В своите „Основи на политическата икономия“ Джон Стюърт Мил пише: „Съмнително е дали всичките досегашни механически изобретения са облекчили труда на едно поне човешко същество.“ Но пред машините, които се използуват от собствениците на капитала, съвсем и не е стояла подобна цел. Подобно на всичките други методи на развитие на производителната сила на труда те трябвало да поевтиняват стоките, да съкращават оная част на работния ден, която работникът употребява за самия себе си и, по такъв начин, да удължават другата част на работния му ден, оная, която произвежда принадена стойност. Машините са средство за производство на принадена стойност. Много икономисти, от Ур до Зомбарт, съзнателно отбягват да се спират на характера на възпяваната от тях машинна техника. За Рикардо си оставала също незабелязана действителната същност на днешната техника.

---

[1] Всъщност първата парна машина, годна да бъде приложена в производството, е открита от руския механик Иван Ползунов, който през 1763 г. изнамерил и конструирал парна „огнева“ машина от същия тип, от който била и машината на Уат.

Превратът в начина на производството, който ставал в една област на индустрията, обусловял подобен преврат и в другите области. Това се отнасяло преди всичко до такива клонове на индустрията, които са преплетени като фази на един общ процес, макар че общественото разделение на труда ги е изолирало до такава степен, че всеки от тях произвежда самостоятелна стока. Така например машинното предачество извиква необходимостта от машинно тъкачество, а двете заедно правят необходима механическата и химическата революции в бояджийството и в другите производства. Революцията в памучното производство предизвиква изнамирането на машината за отделяне на памучните влакна от семената, благодарение на което става възможно производството на памука в необходимите крупни размери. А революцията в начина на производството в индустрията и земеделието правят необходима революцията в общите условия на обществено-производствения процес, т. е. в средствата за съобщения и транспорт. С помощта на системата на речните параходи, железните пътища, океанските параходи и телеграфа става едно постепенно приспособяване към едро-индустриалния начин на производство.

В епохата на Рикардо нямало още железни пътища и телеграф. Първата железопътна линия била построена в 1830 г., но индустриалният преврат предизвиква и усилено развитие на строителството на пътища за съобщения. До 1775 г. Англия почти нямала канали. В 1775 г. бил прокаран в Ланкашир канал от Сенека—Брук до С. Хеленс. Джемс Бриндли построява около 550 клм. канали. Много реки били превърнати в плавателни, но главният преврат в пътищата за съобщение бил направен от пàрата, и то не само по суша, но и по вода. Първият параход бил спуснат в 1807 г. в река Худзон, в Северна Америка. В Англия първият параход бил спуснат в река Клойд в 1811 г. Оттогава в Англия били построени повече от 600 парахода. В 1836 г. в английските пристанища вече циркулирали над 500 парахода.

ФАБРИКАТА И НОВИЯТ ИНДУСТРИАЛЕН СТРОЙ

Новият фабричен строй не бил изграден изведнъж. На първо време мъчно можели да различават фабриката от манифактурата. Писателите на онова време много често наричали манифактурата фабрика. Споменатият вече икономист Ур озаглавява своя труд „Философия на манифактурата", посветена на описване на фабриката. А дистанцията между фабриката и манифактурата е много голяма и то не само в техническо, но, което е най-важно, и в социално-икономическо отношение. Същият Ур дава две определения за фабриката, които далеч не съвпадат едно с друго. Първото определение гласи: „Фабриката е кооперация на работници от различни класи, възрастни и непълнолетни, които наблюдават с опитност и прилежание системата на производителните машини, привеждани в движение от една централна сила." Второто определение е, че фабриката е огромен автомат, съставен от многочислени механически и съзнателни органи, които действуват солидарно и непрекъснато за произвеждане на един и същ предмет, тъй че всичките тези органи са подчинени на една двигателна сила, която сама се привежда в движение.

Тези две определения съвсем не са тъждествени. В първото определение работниците се разглеждат като субекти, а машините — като обекти. При това първите конкурират вторите. Във второто определение самите работници са обекти, които влизат в състава на автомата, който е субект. Що се отнася до капиталистическата фабрика, вярно е второто определение. В тая фабрика работниците са обект, а автоматът — субект. Вторият господствува над първия или: „Във фабриката мъртвият механизъм съществува независимо от тях (работниците) и те са присъединени към него като живи придатъци." (Маркс)

При фабричния строй се изменя и съставът на работниците. Машината направила технически възможно, а икономически необходимо приложението на женския и детския труд в грамадни размери; икономическата необходимост за приложението на женския и детския труд се е обусловяла от туй, че индустриалната революция влошавала толкова много положението на работните слоеве, че доходът на главата на семейството става вече недостатъчен за издръжката на последното.

Приложението на женския и детския труд оказвал от своя страна влияние и върху стойността на работната сила и върху работната заплата. Когато на пазара на труда излизат всичките членове на семейството на работника, машините разпределят стойността на работната сила между всички членове на неговото семейство. Увеличението контингента на работниците усилва конкуренцията помежду им, която намалява още повече работната заплата — под стойността на работната сила.

Реалната работна заплата се намалявала и поради увеличение цените на селскостопанските продукти, особено на житото. Разрасналите се индустриални фабрични центрове предизвикали голямо търсене на селскостопански продукти, а земевладелците се ползували от митническите прегради и пресичали пътя за проникването на евтино жито от другите страни. Ето цифрите, които дават картината за движението на цените на житото, като се почне от 1770 година, т. е. от началото на индустриалния преврат, и се свърши с 1813 г., когато свършват войните на Наполеон. Цената на един квартер жито била през 1770 г. 45 шилинга, 1790 г. — 56, първото десетилетие на XIX век — 82, в периода от 1810-1813 г. — 106. Съгласно тогавашните покровителствени закони в полза на земевладелците, позволявал се внос на жито в Англия само при условие, че цените на житото на вътрешния пазар бъдат повишени над установената пределна цена. Последната обаче била постоянно увеличавана. До началото на XIX век за такава пределна цена за един квартер жито се смятали 55 шилинга. В 1804 г. тя била увеличена до 64 шилинга, а в 1815 г. — до 82 шилинга.

Индустриалният преврат предизвикал и грамадно увеличение на итензивността на труда, както и увеличението на работния ден. „Движението и дейността на средствата на труда при машината — пише Маркс — добиват самостоятелен характер по отношение на работника. Средството на труда става индустриален перпетум мобиле (постоянно движещ се предмет), което би произвеждало непрекъснато, ако не се натъква на известни естествени граници в своите помощници — хората."

Жаждата за получаване принадена стойност принуждавала към увеличение на работния ден до максималните му граници. Вследствие същите тия икономически и технически причини се увеличавала и интензивността на труда. Машината е не само непрекъснато действуващ механизъм, но и механизъм, който действува със скорост, която се желае, разбира се, в границите на възможното за даденото равнище, на което стои развитието на техниката. Като се ускорява действието на машината, ускорява се с това и работата на придадения към нея работник. Ако съществуващите машини не са съвсем пригодени за тая цел, а тяхната скорост е ограничена, изнамират се нови машини, които повече да отговарят на новите задачи. И наистина фабричното законодателство, което намалява работния ден, дава силен тласък и за усъвършенствуването на машините. Стимулът за увеличението на интензивността на труда е същият и за увеличението на работния ден.

Нека отбележим още, че с въвеждането на машината „въвежда се" и резервната индустриална армия. Много икономисти вярвали, че работниците, които се изхвърляли от производството, пак щели да намерят работа. Но тези техни твърдения били продиктувани от апологетични цели или били плод на заблуда. Рикардо в началото също се придържал към теорията за компенсацията, но после имал смелостта да се откаже от нея открито. Според тая теория за компенсацията, когато машината измества работниците, освобождава се и известен капитал (капитал, който се е употребявал порано за наем на изхвърлените сега работници). Тоя именно освободен капитал ще създаде работа за тези работници. Погрешността на тая теория е доста груба. Машините, които заместват работниците, не са безплатни. Те се доставят именно с оня капитал, който се освобождава вследствие освобождението на част от работниците. Следователно става едно превръщане на променливия капитал в постоянен: техническото заместване на живата работна сила с машината намира своя икономически израз в замяната на променливия капитал с постоянен.

Що се отнася до самата машиностроителна индустрия, която, поради въвеждането на нови машини, предизвиква търсене на нови работници, трябва да се каже, че това търсене не може да бъде удовлетворено например от тъкачи, предачи и други подобни работници, изместени от предачната, тъкачната и др. подобни машини.

В теорията за компенсацията е вярно само това, че се освобождават средствата за съществуване на уволнените работници, защото последните нямат с какво да ги купуват. Но това не може да се нарече освобождение на капитала: средствата за съществуването на работника не му противостоят като капитал, а само като стока, която работникът купува за работната си заплата. От това следва, че изместването на работниците от машината и освобождението на предназначените за тях средства за съществуване водят към противоположни резултати на ония, за които твърдят привържениците на теорията за компенсацията. Това трябва да доведе до увеличение на предлагането на предмети за потребление, следователно до спадане на цените и до съкращаване на производството, т. е. до още по-голямо изхвърляне на работниците от производството и до увеличение на индустриалната резервна армия.

Новият индустриален строй, създаден от индустриалната революция, идва придружен от своите постоянни спътници — периодическите индустриални кризи. Възможност за кризи съществува още в простото стоково стопанство, но тя се превръща в реалност и необходимост при капиталистическото производство, когато то достига до определено ниво на развитие — до машинното производство. Първа била обхваната от индустриалната революция памучната индустрия. Нейното развитие преминава през редица фази на депресии, кризи и процъфтяване. Като се почне от 1807 г. до индустриалната криза от 1825 г. памучната индустрия преживява редица периодически повтарящи се кризи.

Новият индустриален строй донесъл на работниците разорение, а на собствениците на капитала — грамадни печалби. Трябва да се знае, че английската индустрия заемала по онова време господствуващо положение на световния пазар. Индустриалният преврат превърнал Англия за дълъг период от време във „фабрика на света".

КРЕДИТ, БАНКИ И БОРСА

Индустриалният преврат се отразил, и не могъл да не се отрази, върху индустриалния кредит и банковото дело. Самото разширение на производството и обращението предизвиква разширение и в областта на кредита. Същността обаче не е в това или, по-вярно, не само в това, а в ония качествени промени, които стават в него.

Още много по-рано от индустриалния преврат в Англия започва развитието на кредита на нови начала. Английската банка е основана още в 1694 г., а това означавало коренен преврат в организацията на кредитното дело. Развитието на кредитното дело възниква като реакция против лихварството. Основаването на английската банка било начало на неговото изместване или поне подчинение, затова предизвикало съпротивата от страна на лихварите — частните банкери. Привържениците на банката гледали на основаването ѝ като на голямо национално дело, което ще изтръгне нацията от ръцете на лихварите, ще намали лихвения процент, ще съживи държавния кредит, ще разшири обращението, ще внесе подобрение в областта на търговията и пр.

Цялата тая аргументация преследвала една цел — подчинението на капитала, който носи процент, на условията и нуждите на капиталистическия начин на производство.

Английската банка не премахнала частните банкери, но тя застанала начело на банковото дело, което почти изцяло бе концентрирано в Лондон, и дълго време имала монополно положение на целия английски паричен пазар.

От втората половина на XVIII век стават и други големи изменения: създават се редица големи провинциални банки, което се обусловяло от появата на редица големи индустриални и търговски центрове. До 1750 г. се наброявали само 12 банки, а в 1793 г. те достигат вече до 400.

Усиленото натрупване на кредитен капитал било предизвикано от усиленото натрупване на търговско-индустриален капитал. Търговията и индустрията започват да отделят в големи размери парични свободни капитали, а същевременно се усилва и търсенето на паричен капитал. Увеличават се до нечувани дотогава размери пасивните и активните операции на банките, увеличава се и тяхната емисионна дейност. Особено голямо разпространение получава чековото обращение. Главното е, че именно в тая епоха завършва, общо взето, подчинението на капитала от условията и нуждите на новия начин на производство. Движението на кредитния капитал става съставна част на възпроизводството и обращението на целия обществен капитал. Търговският и банковият кредит, които окончателно се свързват и преплитат помежду си, образуват единна кредитна система, приспособена към нуждите на капиталистическото производство и обращение.

Големи размери взема също и дейността на стоковата, както и на фондовата борса.

Държавният кредит също е неделима част от цялата капиталистическа стопанска система. Той бил мощен лост в епохата на тъй нареченото първоначално натрупване и си остава такъв и в зрялата възраст на капиталистическото стопанство. А арената, на която държавният кредит проявява „чудотворната си сила“, е борсата. Ето каква характеристика дава Маркс на държавния кредит: „Като по докосване с вълшебен жезъл той придава производителна сила на непроизводителните пари и по тоя начин ги превръща в капитал, като отстранява необходимостта да бъдат подхвърлени на опасност и затруднения, свързани с влагането на пари в индустрията и дори в частно-лихварските операции. Всъщност държавните кредитори не дават нищо, тъй като сумите, които те дават назаем, се превръщат в държавни дългове, в свидетелства, които функционират в ръцете им, както и наличните пари. Но ролята на държавните дългове не се ограничава със създаването на групата от такива празни рентиери и финансисти, които излизат като посредници между правителството и нацията, а също и на прекупвачите на данъците, търговците и частните фабриканти, в чиито ръце попада голяма част от всеки държавен заем. Държавните заеми са създали освен това акционерни дружества, търговия с всякакъв род ценни книжа, отчаяна спекула, ажиотаж, с една дума, борсовата игра и съвременната банкокрация (господството на банките)."[1]

В епохата, която разглеждаме, за увеличението на държавните дългове влияели главно войните, които се водели по това време против революционна Франция (те започват в 1793 г. и свършват в 1813 г.).

Разходите за войните се покривали не само с помощта на заемите, но и чрез емисии, по-точно, заемите и емисиите се преплитат помежду си, понеже Английската банка, главният кредитор на правителството, предоставяла кредит на последното с помощта на емисии. Границата между книжните пари и банкнотите била премахната: в 1797 г. Англия преминава към книжно-паричното обращение.

Един от най-важните проблеми на епохата става проблемът за паричното обращение, въпросът за отношението на книжните пари към метала, за влиянието на парите върху цените на стоките и пр. С една дума, на дневен ред стоели ония въпроси, от които преди другите живо се интересувал Рикардо.

ИДЕОЛОГИЧНАТА БОРБА В ЕПОХАТА НА РИКАРДО

Английската капиталистическа буржоазия се бояла от революцията не по-малко отколкото ленд-лордовете. Тя се отнасяла също тъй враждебно към Френската революция, както и последните. Все пак тя нямала нищо против това, да се използува движението на народните слоеве, за да се постигат нужните реформи.

---

[1] К. Маркс, Капиталът, т. I, стр. 615.

Старите партии — торите и вигите — започнали постепенно да еволюират. Първите — в партия на консерваторите, а вигите — в партия на либералите. В епохата, която разглеждаме, торите били най-реакционно настроени, а вигите били склонни към компромиси. Те именно стават носители на либералните веяния. Оформило се и радикално крило, което поддържало връзки с масите и търсело опора дори между работниците.

Работниците били разпокъсани и представлявали по-скоро „класа в себе си", отколкото „класа за себе си". На първо време тяхното движение имало предимно стихиен характер. Възмущението на работниците носело отначало характер на недоволство на обезправени и унижени хора, които се чувствували изхвърлени вън от борда на обществото. Като класа обаче работниците започнали да реагират другояче. За първи път те въстанали против индустриалците, когато със сила се възпротивлявали за въвеждането на машините, което става още в началото на индустриалния преврат. Първите изобретатели — Аркрайт и др. — били малтретирани, а машините им — изпочупвани. Впоследствие започват редица въстания против въвеждането на машините, които завършвали почти също, както завършили вълненията на бохемските текстилни работници през юни 1844 г. — счупвали машините и разрушавали фабриките.

Но скоро работниците разбрали, че не машините са виновни за тяхното бедствие и борбата приела друг характер. Работниците започнали да се организират и да прибягват до стачки. Работническите съюзи — трейдюнионите, отначало съществували нелегално и техните членове се преследвали като членове на престъпни заговорнически организации. Едва в 1824 г., след продължителна и упорита борба, работниците успели да извоюват бил, с който се узаконявали работническите съюзи.

Билът от 1824 г. бил прокаран от правителството на торите, но общо взето торите водели най-непримирима политика по отношение на работниците. От това се възползувала опозицията, която се опитала да привлече работниците на своя страна. Особено се стараела тя да стори това в борбата против житните закони. Опозицията се стараела да убеди работниците, че те ще имат полза от намалението на цената на житото, че ще се увеличи реалната им заплата. Когато много по-късно житните закони били отменени, фабрикантите запели друга песен: щом житото е по-евтино, трябва да поевтинее трудът и започнали да намаляват работната заплата.

В лагера на господствуващите класи борбата се водела за изменение на конституцията — на първо място за изменение на избирателното право.

Конституцията не съответствувала на изменилата се икономика. Борбата за реформиране на парламента, против житните закони и за свобода на търговията се водела под знамето на либерализма и дори на радикализма. Издигнали се видни мислители и теоретици (между които и Рикардо). Те обобщавали тая борба и я превеждали на езика на най-общите принципи. С много голям авторитет се ползувал между радикалната интелигенция философът-моралист, създател на тъй наречената философия на утилитаризма — Йеремия Бентам (1748—1832 г.).

Обществото, според философията на Бентам, е съвкупност от индивиди, които преследват свои лични цели и лична полза и с това създават и общото благо. Под общо благо Бентам разбирал най-голямо щастие на най-голямо количество хора. В областта на политиката, въз основа на тия принципи, било издигнато искането за равенство и свобода, а в областта на икономиката — искането за неограничаване на свободната конкуренция. Такава трябвало да има и на пазара на труда. От това следвал изводът — долу всяко сдружение на работниците, защото всяка тяхна колективна проява е посегателство върху свободата на отделните работници. Утилитаристите порицавали и господарските сдружения. Те забравяли онова, на което още Смит обръща внимание: че господарите винаги се намират във фактически съюз и действуват солидарно.

Бентам и неговите привърженици говорели за най-голямо щастие на най-голямо число хора. А индустриалният преврат донесъл най-голямо нещастие на най-голямо количество хора. На милиони хора той донесъл немотия, страдания и скръб. Радикалите от школата Бентам смятали, че бедствията на масите са резултат само на политиката. Цялата работа, според тях, е там, че не са осъществени проповядваните от тях идеали. Те не разбирали, че свободата, за която ратуват — свободната конкуренция, носела още по-голямо разорение и мизерия на масите и че самият индустриален преврат е продукт именно на инициативата и свободата на индустриалците.

На Бентамовото движение се противопоставяло друго — противоположно направление, което било силно разпространено между част от торите. Думата е за феодалния социализъм и за филантропията.

Наистина в епохата на Рикардо феодалният социализъм не бил още на мода. Той се развил малко покъсно и е свързан с групата на торите, които организирали „Млада Англия". Обаче в тая епоха започнало да се създава онова течение, което съдържало в себе си зародиша на „Млада Англия". Тогава то имало още филантропичен характер. От средата на филантропите излизат редица дейци за фабрично законодателство. С голяма известност се ползувал между тях лорд Ешли (1801—1878), който е известен още като граф Шефтсбъри.

В епохата на Рикардо живял и творил великият социалист-утопист Роберт Оуен (1771—1858), който в страната на най-развитото индустриално производство и под впечатлението на родените от тоя начин на производство противоположности изработил редица проекти за премахването на класовите различия. Неговата система е много сродна на френския материализъм.

Син на беден занаятчия в малко градче, Роберт Оуен още съвсем млад достига завидно положение и голямо богатство. В първия период на неговата дейност, когато действувал още съгласно морала на Бентам, житейската кариера на Оуен била живо въплъщение на онова бързо забогатяване, което в бурната епоха на индустриалния преврат се падало и на някои елементи от народа. Разбира се, такива щастливци имало малцина. Те били единици и редки изключения. Те забравяли за своето социално произхождение също тъй бързо, както и бързо забогатявали. Но Роберт Оуен принадлежи към редките изключения.

В 1800 г. той застанал начело на фабрика в Ню-Ленарк. Той превърнал своето фабрично селце с 3000 души население в културен оазис сред фабричните селца, огнища на пълна дивота и израждане. Той намалил работния ден, увеличил работната заплата, уредил всевъзможни културни учреждения — училища, ясли, детски домове, клубове и пр. и, което най-много поразявало другите фабриканти, фабриката на Оуен давала и най-големи печалби. Той успял да увеличи много производителността на труда. Ню-Ленарк давал големи печалби. Влиянието на Оуен се разраствало. Неговата фабрика привличала много любопитни, но подражатели той нямал. Собствениците не се решавали да рискуват.

Роберт Оуен станал опасен за другите индустриалци. Неговият авторитет и слава сред индустриалните кръгове се помрачили. На него започнали да гледат като на опасен мечтател и демагог. Той обаче спечелил и много последователи. Неговите мисли и практическата му дейност предизвикали голяма литература и голямо умствено движение.

Социализмът на Оуен е утопически. Комунистическите му експерименти, за които той пропилял цялото си състояние, се оказали, и не могли да не се окажат, нежизнени.

ЖИВОТ И ДЕЙНОСТ НА ДАВИД РИКАРДО

(1772—1823)

Кратки биографични бележки

Биографията на Рикардо не прилича на биографията на по-голямата част от учените, получили още от детинство системно образование и системна подготовка за научна дейност. Рикардо идва един вид случайно до науката. Той се учил само две години в търговско училище и с това завършило неговото формално образование. Неговите биографи от кръга на патентованите учени, дори ония, които се отнасят твърде благосклонно към него, обикновено подчертават неговото невежество. Те не могат да си представят истински учен без диплома.

Но Рикардо и без диплома със своите научни трудове създал епоха в историята на политическата икономия.

Още като дете Рикардо бил принуден да напусне родителския си дом. Баща му, богат евреин, бил посредник на лондонската борса. Аврам Рикардо, бащата на бъдещия велик икономист, твърдо държал за религията и играел видна роля в лондонската еврейска община. Той се отрича от своя син, защото последният се влюбил в християнка, отрекъл се от еврейската религия и приел християнството.

Без средства, далеч от родителския дом, Рикардо се старае да използува бащините връзки на борсата и бащиния занаят и се отдава напълно на борсовите дела. Интересно е как го характеризират най-близките му хора. Неговият брат пише: „Рикардо не прояви в никоя друга област своите способности до такава степен, както именно в паричните дела. Способността му да се справя с всички затруднения, поразителната бързина във всякакви цифрени изчисления, хладнокръвието и учудващата проницателност и най-сетне благоприятното съвпадение на външните условия, при които трябвало да работи — всичко това му дава възможност да достигне своите връстници и за кратко време да достигне такова богатство, което рядко може да се достигне.“ А сестра му пише, че „всякакви научни занимания му били противни. Той питаеше към тях отвращение. Рикардо живееше в атмосферата на делови операции, в шума на спекулата. С изключение на няколкото опити по електричество, които той ми показваше с гордостта на любител, аз не помня той да се е интересувал от някаква наука“.

Така продължавало до 25 година. Рикардо станал милионер. Богатството му се оценявало на 30,000,000 франка. Сега Рикардо се увлича от науката. Той отдава всичката си енергия и способности, за да добие и духовно богатство. С голяма жажда той се заема с математика, физика, химия, минералогия, геология. Обзавежда си собствена лаборатория за произвеждане на електричество. В 1807 г. Рикардо става един от учредителите на геоложкото дружество в Англия, което съществува и до днес. Той си създава връзки и с найвидните представители на науката, философията и обществено-политическия свят.

По това време Рикардо не се занимава още с политическата икономия, към която той идва малко по-късно. В това време той изобщо се учи, бързайки като че ли да навакса изпуснатото в детските си и юношеските години. Но не подлежи на никакво съмнение, че именно в това време, т. е. във времето на своите усилени занимания с математиката и естествените науки, Рикардо си изработил своя метод.

Някои изследователи се опитват да представят като случайност преминаването на Рикардо към политическата икономия — той се бил запознал случайно с „Богатството на народите" на Адам Смит, започва да се увлича от него и става икономист. Тая легенда е свързана с друга една измислица, а именно, че Рикардо бил напълно невежа и можел да се запознае с труда на Смит само случайно. Истината е, че по онова време, когато Рикардо започва да се занимава с политическа икономия, той далеч не бил невежа, а когато бил такъв, той не се занимавал с икономически проблеми. И тъкмо това, че той не започва да изучава направо политическата икономия, било много наложително за него. Ако не се бе въоръжил с научния метод, той не би могъл да отиде по-далеч от отделни теоретически обобщения. Наистина Рикардо започва своята дейност като икономист с отделни теоретически обобщения, но въоръжен с научния метод, той превръща тия обобщения в увод към главния си труд, в който той излиза като завършител на класическата политическа икономия.

Рикардо публикува първата си икономическа статия на 29 август 1809 г, във вид на анонимен памфлет, под заглавието „Цената на златото". В тая си статия той туря основата на своята количествена теория за парите. Статията предизвикала резки критики, на които Рикардо бил принуден да реагира с писма до редакцията на списанието „Morning Chronicle", дето била поместена първата му статия. По тоя начин Рикардо се вмъква не само в икономическа дискусия по животрептущите въпроси на времето, но и в политическата борба, която била водена от опозицията против торийското правителство.

Скоро след това Рикардо преработва първата си статия и писмо и ги издава под заглавие: „Високата цена на златните слитъци, като доказателство за обезценяването на банкнотите".

На същата тема се появява в 1811 г. неговият „Отговор на практическите бележки на Бозанкет, а в 1816 г. била публикувана статията му „Проект на икономическото и твърдо парично обращение".

Всички тия трудове донесли на Рикардо славата на най-голям познавач и теоретик на паричното обращение. Започват да се вслушват в неговите мнения. Привличат го да участвува в работата на разни комисии, назначавани от парламента. Рикардо се запознава с Малтус, който се ползувал по това време със славата на голям икономист, и влиза в продължителна преписка и полемика с него, която е от голям интерес за разбиране възгледите на представителите на разни школи в политическата икономия.

В 1817 г. се появява главният труд на Рикардо „Началата на политическата икономия и на данъчното облагане". С тоя труд Рикардо изведнъж се издига на първо място между икономистите. Впечатлението, което произвел тоя труд, не отстъпвало по своята сила на впечатлението, произведено от „Богатството" на Смит. Но към авторите на тия трудове се отнасяли различно. Към Смит се отнасяли като към общопризнат икономист, а на Рикардо гледали като на партиен икономист. В Смит търсили опора представителите на различни класи, а Рикардо става знаме в партийните борби. В 1819 г. Рикардо бил избран в парламента. Като се изказвал не само по икономически, но и по политически въпроси, той се борил за реформирането на парламента, за свобода на търговията, за премахване на житните закони и за много други радикални искания. Той бил привърженик на най-радикалната група от опозицията против торийското правителство.

Рикардо умрял на 52-годишна възраст, в разцвета на своята политическа и научна дейност.

СОЦИАЛНО ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ВЪЗГЛЕДИ НА РИКАРДО

Джеймс Мил с право подчертава, че Рикардо се интересувал не само от политическата икономия, но и от политическата наука в най-широкия смисъл на думата. Рикардо не бил сух учен-академик. Въпреки абстрактния характер на неговия метод, със силата на абстракцията той разрешавал най-правилно, най-научно проблемите, които тогава вълнували обществото.

1 Подобно на Смит, Рикардо бил убеден в това, че отношенията в капиталистическото общество са единствено възможните отношения в човешкото общество. Нещо повече, докато Смит противопоставя първобитното състояние на човешкото общество на съвременното нему общество, Рикардо вижда още в първобитния ловец и риболовец съвременен притежател на капитал. Нему е съвсем чуждо историческото гледище.

2 Рикардо развива по-нататък възгледа на Смит, че главната двигателна сила е личният интерес и че на личния интерес трябва да бъде предоставена пълна свобода на действие. Възгледите на Рикардо били напълно под влиянието на философа-утилитарист Бентам. Последният имал известно основание да заявява: „Аз съм духовният баща на Мил, а Мил духовният баща на Рикардо; следователно Рикардо е мой духовен внук".

Рикардо

3 Независимо от това, че Рикардо считал съвременните капиталистически отношения за естествени, той не ги идеализирал. У Рикардо не съществува и оптимизмът, който е така присъщ на Бентам и неговата школа. Във възгледите на Рикардо прозвучават песимистични ноти. Влиянието на Бентам върху Рикардо не може да се отрече. То проличава особено в Рикардовото разбиране за обществото като сбор от индивиди и за интересите на съставляващите го личности. Смит противопоставя на философията на утилитаристите своята философия за „симпатията", с която той се опитва да смекчи своята теория за егоизма. Рикардо не познава такова смекчаване. Според него егоизмът напълно господствува.

4 Но за Рикардо не всички егоизми са равноценни. Интересите на индустриалците той поставя по-високо от интересите на другите класи. В това се състои неговото

предимство като честен и добросъвестен учен. Той отдава предпочитание на индустриалната буржоазия, защото вижда в нейно лице носителка на прогреса. А за онова време това било напълно правилно. Смит се намирал все още под влиянието на физиократите. Рикардо, като икономист на индустриалния преврат, е освободен от каквото и да било влияние на физиократите.

Рикардо смятал като решаващ фактор за прогреса на обществото натрупването на капитала, а последното, според него, е възможно при определено ниво на нормата на печалбата. Оттук е и неговата опозиция против онези закони, които задържали цените на житото на високо равнище, което от своя страна водело към високи работни заплати (номинални) и към спадането на нормата на печалбата.

Рикардо не е против поземлената собственост. Той никъде не иска нейното унищожение, но поставя по-високо интересите на индустриалците от тия на поземлената собственост. Той отъждествява интересите на капитала с интересите на цялото общество, а интересите на поземлената собственост, според него, са насочени против обществото.

ГЛАВНИЯТ ТРУД НА ДАВИД РИКАРДО

Рикардо писал малко. Всичките му трудове лесно могат да бъдат събрани в един том, ако не се смята голямата му и ценна кореспонденция, която била издадена дълго време след неговата смърт. Цялото му литературно наследство се състои от неговите „Начала на политическата икономия и на данъчното облагане“ и от няколко памфлети.

Но „Началата“ имали решаващо значение за развитието на политическата икономия. Именно те са епохални. Мнозина от историците на политическата икономия не са съгласни с това. Така Джон Ингрем смята, че Рикардо като икономист не бил напълно на мястото си, че в полето на социологията той не всякога е удовлетворителен мислител, че той нямал социални симпатии и пр., което не отговаря на истината. Рикардо дал много за обогатяването на политическата икономия.

Най-ценното, което дава Рикардо, това е неговата обща икономическа теория, дето той разкрива физиологията на капиталистическото общество. Това той дал в „Началата“, великото значение на които се съдържа само в първите шест глави. С тоя си труд Рикардо прави епоха в политическата икономия, защото с него се започва критиката на цялата предшествуваща политическа икономия, изхождаща от един принцип, от една единна основа, върху която се градят всички категории на политическата икономия. Всичко това е дадено още в първите две глави. Оттам е и високата теоретическа наслада, която доставя четенето на тия две глави. В тях е дадена в кратка и стегната форма критиката на старата политическа икономия. Но теоретическото удовлетворение, което доставят тия първи две глави, благодарение на своята оригиналност, единство на главната идея, простота, стегнатост, дълбочина, новаторство, се губи при по-нататъшното четене на произведението.

УЧЕНИЕТО НА РИКАРДО ЗА СТОЙНОСТТА

Рикардо развива своята теория за стойността във формата на критика на теорията на Смит. Той отделя критически това, което смята за вярно и отхвърля погрешното. Рикардо приема напълно повърхностното разграничение, което Смит прави, между потребителната стойност и разменната. Изследването си той започва с критика на смешението на изразходвания труд с купения, което срещаме у Смит.

Той пише: „Адам Смит, който така правилно определил основния източник на разменната стойност, не е последователен. Вместо да се държи за принципа, по силата на който стойността на стоките се увеличава или намалява в зависимост от увеличението или намалението на изразходвания за тях труд, той издига още една единица за мерило на стойността и пише, че предметите струват повече или по-малко в зависимост от това, за по-голямо или по-малко количество от тая единица-мерило те се разменят. Понякога за такава единица-мерило той взема житото, понякога труда — не количеството на труда, изразходван за производството на един или друг предмет, а онова негово количество, което може да се купи за тоя предмет на пазара. Като че това е едно и също, като че работникът трябва да получи за труда си два пъти повече в сравнение с по-раншното щом като неговият труд е станал два пъти по-успешен, и затова той може да произвежда два пъти повече стока."[1]

Рикардо се държи за принципа, по силата на който стойността на предметите се увеличава или намалява в зависимост от увеличението или намалението на изразходвания за тях труд. Той прави следния извод: „Ако разменната стойност на стоките се определя от количеството труд, който е овеществен в тях, всяко увеличение на това количество трябва да увеличава стойността на съответната стока, а всяко намаление — да я намалява."

Рикардо формулира закон, съгласно който разменната стойност на стоките е право пропорционална на количеството труд, което е изразходвано за тяхното производство и обратно пропорционално на производителността на труда. Тоя закон действува и в съвременното общество и Рикардо отхвърля Смитовото разграничение между първобитното състояние и съвременното общество. Ето неговите доводи: „Дори в това първобитно състояние на обществото, което сочи Адам Смит, на ловеца е нужен известен капитал, макар и създаден и натрупан от него самия. Без каквото и да е оръжие не може да бъдат убити нито бобри, нито елени, и затова стойността на тия животни се регулира не само от времето и труда, необходими за тяхното убиване, но и от времето и труда, необходими за снабдяването на ловеца с капитал — оръжие, което служи за тяхното залавяне."

Рикардо довежда до своя логически край отъждествяването на капитала със средствата за производство. Смит, както видяхме, макар че и той също отъждествява капитала със средствата за производство, все пак не се решава да смята капитал камъка или друго някое оръдие на първобитния ловец. Рикардо се решава на това. Смит смята, че капитал има само в съвременното общество, но няма в първобитното, а Рикардо смята, че капитал има всякъде, където съществуват средства за производство.

---

[1] Рикардо, „Началата. . .", стр. 3.

Чувството за реалност е подсказало на Смит, че законът за стойността не може да действува така в първобитното общество, както в съвременното капиталистическо, и той е бил прав. Но той отива и по-нататък и почва да твърди, че с появата на капитала и частната собственост стойността се определя вече не от работното време, а от доходите. Рикардо твърдял, че действието на закона за стойността е еднакво както сега, така и по-рано. Това е погрешно. Но Рикардо е прав, когато твърди, че в съвременното капиталистическо общество стойността се определя само от труда. Освен това той внася и в теорията за стойността твърде важен момент: стойността се определя не само от труда, непосредствено изразходван за производството на стоката, но и от труда, изразходван за средствата за производство. Освен това той знае, че съществуват главни оръдия на труда и по тяхната стойност, и по дълготрайността им, и затова едни оръдия на труда са по-скъпи и по-краткотрайни и пренасят по-голяма стойност в новия продукт, а други оръдия на труда — по-евтини или по-недълготрайни, пренасят в новия продукт по-малко стойност.

В полемиката със Смит Рикардо доказва също, че разпадането на стойността на стоката на работна заплата и печалба (когато трудът и капиталът принадлежат на разни лица) не изменя определянето на стойността с работното време. Според Рикардо, стойността е първичен фактор, а доходите са производни. Стойността се разлага на доходи, но не се образува от тях.

СТОЙНОСТ И РАЗМЕННА СТОЙНОСТ

Рикардо не различава стойността от разменната стойност. Той ги употребява обикновено и двете еднакво. По-често обаче той употребява термините реална стойност и относителна стойност или сравнителна стойност. Затова редица изследователи твърдят, че Рикардо признава само относителната, но не и абсолютната стойност. Под реална стойност Рикардо разбира стоката, като израз на определено работно време, а под относителна стойност — съдържащото се в нея работно време в потребителните стойности на другите стоки.

Липсата у Рикардо на разграничение между реалната стойност и относителната стойност е резултат на това, че той концентрира цялото си внимание върху величината на стойността. Рикардо вижда своята задача главно в количествения анализ, а не в качествения. Рикардо разбира правилно, че величината на стойността непосредствено не се изразява в работното време. Затова той не различава стойността на стоката, като израз на работното време и изразяването на тая стойност в друга стока. И едното, и другото е относително. Вярно е, че тук има разни понятия, но относителността на това остава незабелязана за Рикардо, благодарение на голямото внимание, което той отделя на количествения анализ. Главният недостатък, главният порок на Рикардовата теория за стойността е неговото неразбиране на формата на стойността. То е общ недостатък на цялата класическа политическа икономия.

Един от най-важните недъзи на класическата политическа икономия се състои в това, че тя никога не успя от анализа на стоката, и частно на стойността на стоката, да изведе формата на стойността, което именно ѝ придава характер на разменна стойност. В лицето на най-добрите си представители — Адам Смит и Рикардо — тя разглежда формата на стойността като нещо съвсем безразлично и дори като нещо външно по отношение природата на стоката. Причината се състои не само в това, че анализът на величината на стойността поглъща цялото внимание на класическата школа. Тая причина лежи още по-дълбоко. Формата на стойността на продукта е най-абстрактната и в същото време най-всеобщата форма на капиталистическия начин на производство, който именно с нея се характеризира като особен вид обществено производство, а заедно с това се характеризира и исторически. Ако капиталистическият начин на производство се разглежда като вечна, естествена форма на общественото производство, неизбежно си остават незабелязани и специфичните характерни черти на формите на стойността, следователно на формата на стоката, а при по-нататъшния ход на изследванията, на паричната форма, на формите на капитала и т. н.

СТОЙНОСТ И ТРУД

Като разглежда капиталистическия начин на производство като естествен и вечен, Рикардо и неговите предшественици не са изследвали и не са могли да си поставят проблема — защо изразходваният труд приема формата на стойността? Това според тях било нещо естествено. И затова, макар че Рикардо свеждал всичките видове труд към количествен израз, към работното време, все пак той не виждал и не могъл да забележи двойствения характер на труда, съдържащ се в стоката, както не виждал и единството на противоположностите в стоката, нейната стойност и потребителната й стойност.

На Рикардо както и на Смит, било известно съществуването на прост и на сложен труд. Но той считал, че това не изменя определянето на стойността с работното време. На Рикардо също така било известно и понятието необходим труд, но не и понятието обществено-необходим труд.

СТОЙНОСТ И ЦЕНА НА ПРОИЗВОДСТВОТО

За Рикардо стойността и цената на производството са категории, които непосредствено съвпадат. Рикардо не вижда промеждутъчни звена, водещи от стойността към цената на производството. Пазарните цени както при първобитното състояние, така също и в капиталистическото общество се колебаят около стойността, която е едновременно и цена на производството.

Като отъждествява стойността с цената на производството, Рикардо не само не могъл да обясни тенденцията към изравняване печалбите на равни капитали, но той не могъл да обясни и образуването на средната норма на печалбата. Не познавайки процеса на превръщането на стойността в цена на производството, той не знаел и процеса на превръщането на принадената стойност в печалба и на печалбата — в средна печалба. Той приемал последната за дадена. Всеки капитал дава средна печалба. Той разлага стойността на стоката на печалба плюс работна заплата, без да вижда, че има работа вече не с категориите на стойността, а с категориите на цената на производството.

Както подчертахме, отъждествяването на стойността с цената на производството не дава възможност на Рикардо да проследи процеса на превръщането на печалбата в средна печалба, а щом средната печалба от следствие се превръща в изходен пунк, заедно с това, тя става самостоятелен фактор наред с труда.

Теорията на Рикардо за трудовата стойност се проваля, както и тая на Смит, макар че Рикардо я развива по-нататък и много по-дълбоко.

ОСНОВЕН И ОБОРОТЕН КАПИТАЛ

Както видяхме, Смит дава съвпадащи се едно с друго определения на капитала: първо, че капиталът е част от запасите, предназначени за по-нататъшно производство и, второ, че капиталът е част от запасите, които носят печалба. Рикардо се придържа по-последователно към първото определение.

Съгласно неговите разбирания, капиталът е труд, натрупан в средства за производство, и затова при определянето на оборотния и основния капитал той изхожда не от признаците, които дава Смит, по какъв начин една или друга част на капитала принася печалба, а от степента на дълготрайността на частите на капитала.

„Съотношението между капитала, пише той в своите „Начала“, предназначен за изплащане на труда, и капитала, вложен в инструменти, машини и здания, може да се комбинира по различни начини.“ И по-нататък: „В зависимост от това бързо ли се захабява капиталът и често ли изисква възпроизвеждане, или пък се изразходва бавно, той се причислява към оборотния или към основния капитал." Към оборотния капитал Рикардо причислява само средствата за издръжка на работниците, т. е. работната заплата. Фактически той разделя капитала на променлив и постоянен, без да употребява същите термини.

ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ И ПЕЧАЛБА

Рикардо не ни дава цялостна теория за печалбата, основана върху закона за стойността и принадената стойност. Рикардо никога не си е задавал въпроса за произхода на принадената стойност. Той я разглежда като нещо, присъщо на капиталистическия начин на производство, който според него е естествената форма на всяко обществено производство. Там, където говори за производителност на труда, той търси в нея не причината за съществуването на принадената стойност, а само причината, която определя величината на последната.

Намирайки в производителността на труда причината, която определя величината на печалбата, и свързвайки нейното увеличение непосредствено с това на производителността на труда, Рикардо фактически отъждествява печалбата с принадената стойност. За него не съществува проблемът за превръщането на последната в печалба.

превръщането на стойността в печалбата

ТЕОРИЯТА ЗА РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО

Крайъгълен камък на цялата система на Рикардо е неговата теория за разпределението, в която той изследва отношението между работната заплата, печалбата и рентата. Генезисът на гореизброените категории си остава незабелязан за него. Него го интересува: първо, тяхната количествена определеност и, второ, което е най-важно за него, тяхното взаимноотношение, в какво отношение се намират те една към друга. Той определя работната заплата със стойността на средствата за съществуване на работника и неговото семейство (т. е. фактически със стойността на възпроизводството на работната сила); печалбата — като излишък на стойността на стоката над работната заплата, а рентата — като излишък на стойността, която се получава от влагането на капитал в по-добри и средни по качество късове земя.

Оттук следват и основните изводи на Рикардо: 1) работната заплата и печалбата са противоположни една на друга и изменението на едната предизвиква изменение на другата; 2) рентата във всеки даден момент не засяга печалбата и работната заплата; 3) но с развитието на обществото, с увеличението на населението, рентата расте, реалната работна заплата остава без изменение, печалбата спада.

Рикардо бил, първо, привърженик на закона на Малтус за народонаселението и на закона за намаляващото плодородие на земята; второ, той предполагал, че присвояването на земята става в такъв ред, че по-рано били заети по-хубавите земи, а след това по-лошите и т. н. Оттук следва и изводът, че стойността на земеделските продукти се увеличава, тъй като, според Рикардо, стойността на стоките се определя от труда, изразходван при най-неблагоприятни условия (а в земеделието това означава, че стойността се определя от труда, изразходван за най-лошите от обработваните късове земя). Увеличението на стойността на земеделските продукти предизвиква повишение на номиналната работна заплата. Реалната заплата си остава същата, тъй като за Рикардо средствата за съществуването на работника са величина един път за винаги дадена. Увеличението на номиналната работна заплата предизвиква спадане на печалбата. Ако отхвърлим закона на Малтус за народонаселението и този за намаляващото плодородие на земята, ако отхвърлим теорията на Рикардо за постоянното преминаване на обществото от най-добрите късове земя към най-лошите, тогава най-ценното в учението на Рикардо за разпределението си остава: 1) че то е построено въз основа на теорията за трудовата стойност; 2) че разкрива противоположността между работната заплата и печалбата; и 3) че разглежда рентата (диференциалната), като доход не само безполезен за развитието на капиталистическото общество, но и вреден за него.

Теорията на Рикардо за разпределението е построена върху трудовата теория за стойността, но тя не могла да бъде здрава основа за теорията на разпределението, доколкото самата тя страдала от много недъзи. При анализа на по-развитите категории като работна заплата, печалба и рента Рикардо не разбирал специфичността на капиталистическия начин на производство. Затова той не разбирал и своеобразието на разпределението при капиталистическия начин на производство.

Производството и обращението, които се изучават от политическата икономия, не е производство на предмети и не е обращение на предмети, а обществено отношение на хората в производството, обществен строй на производството. Рикардо не се интересува от обществената страна на производството, тъй като не я счита за естествена и жизнена. Но това не значи, че Рикардо бил вулгарен икономист, че той изучавал само отношенията между предметите. Рикардо изучавал, макар и не винаги ясно, и отношенията между хората, отношенията между класите.

ПЕЧАЛБАТА И ТЕНДЕНЦИЯТА КЪМ СПАДАНЕ НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА

Рикардо извежда спадането на нормата на печалбата от увеличението на стойността на земеделските продукти. А увеличението на стойността на последните той определя от увеличението на населението и от необходимостта да се поставят в обработка по-лошите и найлошите парчета земя. Рикардо никога не виждал, че законът за тенденцията към спадане на нормата на печалбата се определя от увеличението на органическия строеж на капитала. Увеличението на постоянния капитал и относителното намаление на променливия капитал трябва да доведат до спадане на нормата на печалбата.

Законът за тенденцията към спадане на нормата на печалбата за Рикардо е естествен закон, който има като своя предпоставка растежа на населението и закона за намаляващото плодородие. „По тоя начин, пише Рикардо, печалбата има тенденция към спадане, защото с прогреса на обществото и богатството нужните добавъчни количества храни се получават само при изразходване на все повече и повече труд."[1]

Икономистите, които подобно на Рикардо считат капиталистическия начин на производството абсолютен, чувствуват, че тоя начин на производство сам си поставя граници, и затова те приписват тия граници не на производството, а на природата (учението за рентата). Рикардо не могъл да разбере, че тенденцията към спадане нормата на печалбата е специфичен закон за капиталистическия начин на производство и изразява историческия, преходния характер на последния.

Не можейки да разкрие същността на закона за тенденцията към спадане на нормата на печалбата, Рикардо не могъл да разкрие и вътрешното противоречие на този закон. Той не разбирал, че същата тая причина която предизвиква спадане на нормата на печалбата, предизвиква и фактори, които противодействуват за спадането на нормата на печалбата. Повишението на производителността на труда, увеличението на относителната и абсолютната принадена стойност създават фактори, които противодействуват на спадането на нормата на печалбата.

ЗАКОНЪТ ЗА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА

Законът на Рикардо за работната заплата е съставна част от неговата теория за разпределението. Според Рикардо, борбата за работната заплата довежда временно или до нейното повишение, или пък ускорява приспособяването ѝ към повишената стойност на средствата за съществуване. Критиците на Рикардо се стараят всячески да опровергаят този закон, който Ласал нарича по-късно „железен закон за работната заплата".

Теорията за минимума от средствата за съществуване била развита още преди Рикардо. Смит се колебаел между тая теория и теорията за търсенето и предлагането. Рикардо се отказва от всички колебания. Той свързал теорията за минимума от средства за съществуване с цялата си концепция и я обосновава окончателно. Той я обосновава, като изхожда от две предпоставки: от закона за намаляващото плодородие на земята и от Малтусовия закон за народонаселението. От първия закон той прави извода, че с развитието на обществата стойността на селскостопанските продукти се повишава, а от втория — че реалната работна заплата не може да се повиши по-високо от необходимия минимум от средства за съществуване. Ако такова увеличение би било възможно, увеличението на работното население, вследствие подобряването на неговото положение, автоматически ще приведе обратно към нейното спадане.

---

[1] Рикардо, „Началата...", стр. 75.

Основната теоретическа грешка на Рикардо е, че той игнорира съществуването на индустриалната резервна армия от работници, която е неизбежен и необходим спътник на капиталистическите стопански отношения.

Предлагането на труда повишава неговото търсене не затова, че работниците се размножават по-бързо, а затова, че натрупването на капитала създава във все по-големи размери „излишно“ население. Индустриалната резервна армия постоянно влияе върху работната заплата, смъква я надолу дори в моменти на подем и силно индустриално оживление. Във време на депресии излишното работно население силно нараства, нараства и давлението, което то оказва върху работната заплата.

Колебанието на работната заплата се обусловя не от колебанията в естественото увеличение на населението, а от състоянието на резервната армия, която се изменя под влияние на движението на формите на индустриалния цикъл.

ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО ЗА РЕНТАТА

Рикардо се прославил като теоретик на рентата (диференциалната). Истински създател на неговата теория за рентата бил Андерсон, а сам Рикардо считал като неин създател Малтус. Рикардо не знаел, че последният заел тая теория от Андерсон. Заслугата за Рикардо се състои в това, че той най-пълно разработил тая теория. Тя е завършек на неговата теория за трудовата стойност и пробен камък за последната. Фактът, че в земеделието освен работна заплата и печалба се получава още и особен доход — рента, можел да се сметне като опровержение на теорията за трудовата стойност. Рикардо по един блестящ начин доказал, че тоя факт не само не противоречи на теорията на трудовата стойност, а напротив, именно той я обяснява. Социално-икономически погледнато, Рикардовата теория за рентата била насочена срещу земевладелците. Тя подвеждала теоретическа основа под искането за свободен внос на жито. Тя легнала по-късно и в основата на искането за национализация на земята.

Същността на тая теория, както тя е развита от Рикардо, се свежда към следните четири положения: 1) разните късове земя се отличават едни от други по своето плодородие, следователно, равни по вложения капитал и не еднакви по своето плодородие парцели дават различни резултати; 2) стойността на земеделските продукти се определя от лошите земи; 3) всяко парче земя, макар и незначително по-хубаво по качество от последните, трябва да даде добавъчна печалба, като резултат от разликата между стойността, регулираща най-лошите късове и индивидуалната стойност на средните и най-добрите късове земя; 4) тая печалба, резултат на конкурентната борба между арендаторите, се дава изцяло на земевладелеца.

Първото положение е само констатиране на общоизвестния факт за нееднаквостта на природните условия в разните участъци земя. Рикардо свързва тоя факт с ненужното за неговото учение за рентата и невярно положение, че обществото в своето историческо развитие минавало от добрите земи към лошите. С това той дава възможност на противниците да нападат територията му за рентата. Като опровергават неговото погрешно положение (за прехода от добрите земи към лошите), те създават впечатление, че опровергават и самата теория за рентата. Но за последната е безразлично по кой път обществото преминавало от едни земи към други. Важното е само това, че само доброкачествените земи не били достатъчни и че трябвало да се обработват и лошите земи.

Всъщност Рикардо разбирал това добре, защото той насочил теорията си за рентата срещу физиократите и отчасти срещу Адам Смит; те твърдели, че рентата е резултат от щедростта на природата. Рикардо противопоставил противоположната теза: рентата е резултат от бедността на природата — на недостига от доброкачествени земи.

Друг един важен недъг на теорията на Рикардо за рентата е тоя, че той я свързва със закона за намаляващото плодородие на почвата, който се смята за аксиома от официалната буржоазна политическа икономия. Тоя закон се аргументира от буржоазните икономисти по следния начин: ако, казват те, с по-сетнешното изразходване на капитал може да се получат такива ефекти, както и при предишните капиталовложения, не би имало нужда от преминаване от доброкачествените земи към по-лошите. Достатъчно би било да се обработват само доброкачествените земи и всяко увеличение на търсенето, предизвикано или от увеличението на населението, или от това на благосъстоянието му, може да се удовлетвори при помощта на последователното влагане на нов капитал в същите тия доброкачествени земи. Преминаването към лошите късове земя свидетелствува, че добавъчните разходи в добрите късове са по-малко ефикасни, отколкото първичните разходи в по-лошите земи. А това значи, че съществува закон „за намаляващото плодородие на почвата“.

Не е нужно много дълбоко обмисляне на въпроса, за да стане ясно на всеки, че тоя довод е безсъдържателна абстракция, която игнорира най-главното: нивото на техниката, състоянието на производителните сили. Всъщност, самото понятие „добавъчно“ (или последователно) влагане на труд и капитал, предполага изменение на начините на производство, преобразуване на техниката. За да се увеличи в големи размери количеството на вложения капитал, трябва да се изнамерят нови машини, нови начини на обработване, нови методи за отглеждане на добитъка, за превоза на продуктите и пр. „Разбира се, в сравнително малки размери „добавъчно“ влагане на труд и капитал може да става (и то става) и въз основа на дадена, неизменена степен на развитието на техниката; в тоя смисъл може да се прилага до известна степен и законът „за намаляващото плодородие на почвата“, в смисъл, че неизменното състояние на техниката поставя съвсем тесни граници за добавъчното влагане на труд и капитал. Вместо универсален закон, ние получаваме относителен „закон“, толкова относителен, че за никакъв „закон“ и дори за никаква голяма особеност на земеделието не може и дума да става“ (Ленин).

ИНДУСТРИАЛНИТЕ КРИЗИ

Рикардо отхвърля възможността за общи кризи. Той пише: „Продуктите винаги се купуват за продукти или за услуги. Парите служат само като оръдия, посредством които се извършва тая размяна. Някоя стока може да бъде произведена в излишно количество и пазарът ще бъде до такава степен препълнен, че няма да бъде заплатен дори капиталът, изразходван за тая стока. Но това не може да се случи едновременно с всички стоки.“[1]

С отричането на кризите Рикардо компрометирал цялата си научна аргументация и с това показал, че научната му теория страда от много недъзи. Но за оправдание на Рикардо и на цялата класическа школа може да се каже, че началото на периодическите индустриални кризи започва с кризата от 1825 г., т. е. кризите, като периодически повтарящи се явления, започват след смъртта на Рикардо (той умрял в 1823 г.). Първите кризи — кризите от 1815 г. и 1818-1819 години — можеха да се обясняват със случайни причини. Много важна е обаче аргументацията на Рикардо: „Продуктите, казва той, винаги се купуват за продукти или за услуги“. Следователно свръхпроизводството на всички продукти е невъзможно, тъй като за един продукт ще се купят други продукти. Но няма ли прекомерното производство да превиши нуждите? На това Рикардо отговаря, че нуждите са безгранични.

Възможността за кризите е заложена още във формулата С — П — С. С отричането на кризите Рикардо доказал колко лошо разбирал тая формула, т. е. колко лошо разбирал той най-простите отношения в капиталистическото общество. Не виждайки в С — П — С заложени възможностите за кризи, Рикардо не вижда, разбира се, превръщането на несъществуващите за него възможности за кризи в действителност. Според него, както при простото стоково стопанство, тъй също и при капиталистическото, продуктите се купуват за продукти, а парите представляват само средство за обращение. Предположението, че след С — П следва веднага П — С, че след всяка продажба следва веднага съответна покупка, има от своя страна предпоставката, че капиталистическото производство не е производство на стойност и принадена стойност, а само производство на потребителни стойности, размяната на които се облекчава с помощта на парите.

---

[1] Рикардо, цит. съч., стр. 213.

Ако приемем (както казва Рикардо), че индустриалците могат сами да си разменят стоките помежду си и да ги потребяват, забравя се общият характер на капиталистическото производство, забравя се, че въпросът е за увеличението на стойността на капитала, а не за неговото потребление. С една дума, всички възражения против очевидните явления на свръхпроизводството (които съществуват въпреки всички възражения), се свеждат към туй, че границите на капиталистическото производство не са граници на производството въобще, и затуй те не са граници и за тоя специфичен, капиталистически начин на производство. Но противоречието на капиталистическия начин на производство се състои именно в неговата тенденция към абсолютно развитие на производителните сили, които постоянно влизат в конфликт с тия специфични условия на производството, а това е, което движи и без което не може да има движение на капитала.

Мислите на Рикардо вървят в следния ред: 1) нуждите са безгранични; 2) те могат да бъдат удовлетворени и се удовлетворяват при помощта на производството; 3) следователно производството никога не може да достигне потреблението. Вярното обаче е, че нуждите като такива нямат значение. Необходимо е да има платежоспособно търсене. Това знае и Рикардо. Но това не може да разколебае неговата позиция, защото платежно търсене се създава от производството: продуктите могат да се купят с продукти. Може обаче само да се случи, че производството на едни продукти да надвиши производството на други продукти. Но тогава се получава само частична криза. Вулгарният икономист Сей изразил тая мисъл по следния начин: „Известни продукти има твърде много, защото други не стигат“[1].

Общо свръхпроизводство е невъзможно. Това се считало за аксиома от цялата класическа школа на политическата икономия. От тая аксиома следвал и изводът, че производството трябва на всяка цена да се поощрява. Но тъй като единственото поощрение е високата печалба, затова и Рикардо се безспокои твърде много от тенденцията към спадане на нормата на печалбата. „Докато печалбата от капитала е висока, съществува стремеж към натрупване.“ Така пише Рикардо. От натрупването, продължава той, няма защо да се боим, защото, „докато човек не е удовлетворил напълно своите нужди, той ще предявява търсене на по-голямо количество стоки. Това търсене ще бъде действително, докато той може да предложи в замяна на тия стоки някаква нова стойност“.

За мислите на Рикардо е характерно това, че, от една страна, той разбира, че печалбата е за капиталистическото производство „едновременно и условие, и фактор, който подбужда към натрупване“; от друга страна, капиталистическото производство той разглежда като производство за удовлетворяване на нуждите. Рикардо защищава с голяма решителност и без колебание печалбата и натрупването, защото, по негово убеждение, в тях е заинтересувано цялото общество. Това го и прави да бъде защитник на безграничното развитие на капиталистическото производство. Но това, че той не е разкрил действителните противоречия на капиталистическото стопанство във всичката им дълбочина и широта, го прави да бъде горещ защитник на теорията на Сей за реализацията — теория, която превръща свръхпроизводството в недостатъчно производство: едни продукти има повече, защото от другите има по-малко. И оттук се прави изводът, че кризите могат да бъдат изживени с още по-голямо разширение на производството.

---

[1] Жан Батист Сей, „Трактат политической экономии“, стр. 42.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

УПАДЪК НА КЛАСИЧЕСКАТА ШКОЛА

Отричането на индустриалните кризи дало тласък на кризата в самата класическа политическа икономия. „Ако в лицето на Рикардо политическата икономия прави безпощадно последния си извод и с това завършва, Сисмонди допълва тоя резултат, като представя със самия себе си нейните съмнения.“ В лицето на Сисмонди класическата икономия изразява своето „съмнение в себе си“ преди всичко с отричането на кризите. Сисмонди прави изходен пункт на атаките си теорията на Сей и Рикардо за реализацията — теория, която отрича общите кризи.

Сисмонди излиза с противоположна теза: потреблението изостава от производството, тъй като доходите се допълват от натрупването. Нещо повече, увеличението от натрупването е придружено, според Сисмонди, с намаляване на доходите. Оттук той извежда тезата за неизбежността на кризите. По тоя начин в лицето на Сисмонди класическата политическа икономия идва до отричането на един от най-важните си изводи. Основния си труд Сисмонди нарича „Нови начала на политическата икономия“. В предисловието към второто издание той заявява, че е построил политическа икономия на нови основи.

Сисмонди претендира да играе ролята на реформатор в политическата икономия, но той дълбоко греши. Такава роля изиграха след него Маркс и Енгелс.

Сисмонди провъзгласи неизбежността от кризите в капиталистическото общество. В това се състои неговата научна заслуга. Той рисува с голяма сила обратната страна на медала — развитието на производителните сили при системата на икономическата свобода, провъзгласена от класиците. Но все пак той не достига до разкриване на основните противоречия в капиталистическото стопанство. Неговата критика на капиталистическото стопанство и на класическата школа е критика от позицията на дребния производител. Ако Рикардо виждал в развитието на производителните сили само положителни страни, Сисмонди виждал само отрицателните страни: разоряването на дребните производители в индустрията и селските стопанства, изместването на работниците от машините, спадането на доходите и потреблението. Нито Рикардо, нито Сисмонди разбирали единството на противоположностите в капиталистическото производство. Както единият, така и другият не разбирали историческия характер на това производство и неговата историческа мисия. И затова и двамата не разбирали вярно нито положителното развитие на производителните сили, нито пък отрицателните страни на това развитие. Рикардо концентрирал вниманието си на положителната страна, като оставял в сянка отрицателната. Сисмонди концентрирал вниманието си изключително на отрицателните страни.

Опровержение на тия заблуди, както на Рикардо, тъй също и на Сисмонди, ни е дал създателят на действително научната политическа икономия — Карл Маркс, в своята теория за възпроизводството и кризите.

Край на I том.

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

Предварителна бележка 5

Глава първа

Икономическата мисъл в древността и през феодализма 7
Икономическата мисъл в древна Гърция 7
Икономическата мисъл в древния Рим 21
Икономическата мисъл в ранната епоха на християнството 27
Икономическата мисъл при феодалното общество . . 28

Глава втора

Поява и развитие на меркантилизма 40

Глава трета

Разпадане на меркантилизма и възникване на класическата школа 50
    Живот и дейност на Уилям Пети 52
    Методът на Пети 53
    Теорията на Пети за стойността 54

Глава четвърта

Развитие на икономическата мисъл след Пети . . . 61
    Джон Лок 61
    Дъдли Норт 65
    Давид Юм и Ж. Меси 68
    Джеймс Стюърт 72
    Общи изводи 75

Глава пета

Физиократите 77
    Франция във втората половина на XVII и първата половина на XVIII век 77
Развитието на икономическата мисъл във Франция . . 80
    Пиер Боажилбер 81
    Маркиз де Аржансон 84

  - Ричард Кантильон 85
  - Франсоа Кене — създателят на физиократическата школа 86
  - Методологията на Кене 89
  - Учението на Кене за чистия продукт 92
  - Теорията на Кене за капитала 95
  - Икономическа таблица на Кене 97
- Физиократическата школа — кратка характеристика 100
  - Мирабо-стария 102
  - Дю-пон де Немур 102
  - Мерсье де ла Ривьер 103
  - Летрон 104
  - Жан Роберт Жак Тюрго 106
  - Кратка биография на Тюрго 107
  - Икономическата теория на Тюрго 109
- Обща характеристика на системата на физиократите 118

Глава шеста

- Адам Смит 129
- Обща характеристика на манифактурата 129
- Преходът от манифактурата към машината 133
- Английското стопанство в епохата на Адам Смит 136
  - Биографични бележки на Адам Смит 142
  - Трудовете на Адам Смит 146
  - Обща характеристика на „Богатството на народите" 150
  - Методологията на Смит 157
  - Икономическата теория на Адам Смит 164
  - Парите — техният произход и значение 169
  - Трудът и разменната стойност на стоките 173
  - Доходите на трите основни класи 180
  - Капиталът, неговият състав и разните му видове 190
- Обща теория за капитала 191
  - Основен и оборотен капитал 194
  - Разни видове капитал 196
  - Лихварският капитал 197
  - Общественият капитал и възпроизводството му 197
  - Производителен труд и натрупване 200
  - Производителен и непроизводителен труд 200
  - Натрупването на капитала 203

Глава седма

Давид Рикардо 204
Епохата на Давид Рикардо 204
Индустриалният преврат 204
Фабриката и новият индустриален строй . 210
Кредит, банки и борса 214
Идеологичната борба в епохата на Рикардо 216
Живот и дейност на Давид Рикардо . . . 220
Социално-икономическите възгледи на Рикардо 224
Главният труд на Давид Рикардо 225
Учението на Рикардо за стойността . . . 226
Стойност и разменна стойност 228
Стойност и труд 230
Стойност и цена на производството . . . 230
Основен и оборотен капитал 231
Принадена стойност и печалба 232
Теорията на разпределението 232
Печалбата и тенденцията към спадане на нормата на печалбата 234
Законът за работната заплата 235
Теорията на Рикардо за рентата 236
Индустриалните кризи 239

Заключение

Упадък на класическата школа 242

ИСТОРИЯ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ
УЧЕНИЯ

Жак Натан и К. И. Григоров

Редактор Димитър Добрев, коректор Милка Минева, контролен коректор Петър Пенчев, художник Стефан Кънчев, печат Народна култура, № 359, тираж 10000, октомври 1949.

кооп. издателство
НАРОДНА КУЛТУРА
„Гр. Игнатиев“ 2-а, София